



Herald of Legal History



БЕОГРАД 2022 / БРОЈ 2 / ГОДИНА III

UDC 34(091) ISSN (Штампано изд.) 2738-0955
ISSN (Online) 2738-0963

Editorial board:

Prof. Emeritus Sima Avramović (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Žika Bujuklić (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Zoran Čvorović (University of Kragujevac Faculty of Law), Prof. Dr Zoran Mirković (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Milena Polojac (University of Belgrade Faculty of Law), Prof. Dr Dragoljub Popović (former judge of the ECHR, Union University Faculty of Law), Ass. Dr Uroš Stanković (University of Novi Sad Faculty of Law), Prof. Dr Srđan Šarkić (University of Novi Sad Faculty of Law).

International editorial board:

Prof. Dr Željko Bartulović (University of Rijeka Faculty of Law), Prof. Dr Victor Castellani (University of Denver Department of Languages and Literatures), Prof. Dr Dalibor Čepulo (University of Zagreb Faculty of Law), Prof. Dr Coleman Dennehy (University College Dublin), Prof. Dr Gábor Hamza, full member of the Hungarian Academy of Sciences (Eötvös Loránd University Faculty of Law), Prof. Dr Gerald Kohl (University of Vienna Faculty of Law), Prof. Dr Pietro Lo Iacono (LUMSA University Department of Law in Palermo), Prof. Dr Stephan Meder (Leibniz University of Hannover Faculty of Law), Prof. Dr Nikola Mojsavić (University of Banja Luka Faculty of Law), Prof. Dr Emilia Musumeci (University of Teramo Faculty of Law), Prof. Dr Delfina I. Nieto Isabel (University of Barcelona Department of History and Archaeology), Prof. Dr Natale Rampazzo (National Research Council of Italy, Naples), Prof. Dr Marion Röwekamp (Humboldt chair at the College of Mexico), Prof. Dr Vladimir Simić (University of Ljubljana Faculty of Law), Prof. Dr Thomas Simon (University of Vienna Faculty of Law), Prof. Emeritus Gerhard Thür, associate member of the Austrian Academy of Sciences (University of Graz Faculty of Law), Dr Yuriy Vin, Senior Researcher (Institute of World History of the Russian Academy of Sciences).

Универзитет у Београду – Правни факултет

БЕОГРАД 2022 • ГОДИНА III • БРОЈ 2 • стр. 1–279



ВЕСНИК ПРАВНЕ ИСТОРИЈЕ

HERALD OF LEGAL HISTORY

UDC 34(091)

ISSN (Штампано изд.) 2738-0955

ISSN (Online) 2738-0963

Назив часописа:

Весник љравне историје

Часопис излази два пута годишње

Главни уредник:

доц. др Нина Кршљанин

Заменик љавној уредника:

Ђорђе Степић

Сљуденјиска редакција:

Давид Вучинић, Ђорђе Гојковић, Симо Илић, Василије Митровски,
Исидора Фирст

Издавач:

Универзитет у Београду – Правни факултет

Лекљура:

Марија Срдновић

Љиљана Јанковић

Технички уредник:

Ирена Ђаковић

Дизајн корица:

Лазар Лапац

Слој и љрелом:

Досије студио, Београд

Шљамја:

Сајнос, Нови Сад

Journal title:

Herald of Legal History

The journal has two issues per year

Editor-in-chief:

Ass. Prof. Dr Nina Kršljanin

Deputy editor-in-chief:

Đorđe Stepić

Student editorial board:

Isidora Fürst, Đorđe Gojković, Simo Ilić, Vasilije Mitrovski,
David Vučinić

Publisher:

University of Belgrade Faculty of Law

Proofreading:

Marija Srndović

Ljiljana Janković

Technical editor:

Irena Đaković

Cover design:

Lazar Lapac

Prepress:

Dosije Studio, Belgrade

Printing:

Sajnos, Novi Sad

САДРЖАЈ

Чланци

Ђорђе СТЕПИЋ

- Цртице о правном уређењу болница у средњовековној Србији 9

Игор МУИЏА

- Карантин и сродне установе у средњовековним приморским републикама Јадрана: пример Дубровачке републике 29

Ђорђе М. ТИМОТИЈЕВИЋ

- Legal standing of churches and religious communities in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians and the Kingdom of Yugoslavia 82

Симо М. ИЛИЋ

- Брачно право у Краљевини СХС / Југославији: стање законодавства и покушај реформе 106

Студентски преводи

Vera PETRIĆ, translated by Andrijana RADOJKOVIĆ

- Criminal offenses against life and limb in the judicial practice of Serbia during the time of prince Miloš 156

Прикази књига

Урош ДЕЛИЋ

- Жика Бујуклић, *Правнички домѐти њесника Лазе Косићућа*, Правни факултет Универзитета у Београду / Службени гласник / Досије студио, Београд 2018. 202

Интервјуи

Ђорђе СТЕПИЋ

- Interview: Emeritus Professor Dr E. William Monter 206

TABLE OF CONTENTS

Articles

Dorđe STEPIĆ

- Notes on the legal organization of hospitals
in medieval Serbia. 9

Igor MUIDŽA

- Quarantine and related institutions in medieval maritime
republics of the Adriatic: the case of the Republic of Ragusa . . . 29

Ђорђе М. Тимошијевић

- Правни положај цркава и верских заједница
у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини
Југославији 82

Simo M. ILIĆ

- Marriage law in the Kingdom of SCS/Yugoslavia:
state of legislation and an attempt at reform. 106

Student translations

Вера ПЕТРИЋ, превела Андријана РАДОЈКОВИЋ

- Кривична дела против живота и тела у судској пракси
Србије за време кнеза Милоша 156

Book reviews

Uroš DELIĆ

- Žika Bujuklić, *Pravnički dometi pesnika Laze Kostića*,
Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu / Službeni glasnik /
Dosije studio, Beograd 2018 202

Interviews

Ђорђе СТЕПИЋ

- Интервју: Емеритус професор др Е. Вилијам Монтер 206

<i>Dorđe GOJKOVIĆ</i>	
Interview: Emerita Professor Dr Kalliopi Bourdara	226
Извештаји с дешавања	
<i>Стефан МИЈОВИЋ, Ђорђе ГОЈКОВИЋ</i>	
Извештај са конференције „(UN)FIT TO RULE: THEMES OF ACCEPTANCE AND REJECTION OF RULERS THROUGHOUT HISTORY”	237
Упутство за ауторе	266

<i>Ђорђе ГОЈКОВИЋ</i>	
Интервју: Емерита професорка др Калиопи Бурдара	226
Event reports	
<i>Stefan MIJOVIĆ, Đorđe GOJKOVIĆ</i>	
Report from the onference “(UN)FIT TO RULE: THEMES OF ACCEPTANCE AND REJECTION OF RULERS THROUGHOUT HISTORY”	237
Instructions for authors	267

UDC: 614:340.134(497.11)"04/14"
351.77(497.11)"04/14"

CERIF: B100, S130, S143, H165, H220, H300

DOI: 10.51204/HLH_22201A

Ђорђе СТЕПИЋ*

ЦРТИЦЕ О ПРАВНОМ УРЕЂЕЊУ БОЛНИЦА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

„Спрам овога, дакле, неће погрешити нико ко је одредио
заједничко лечење које одговара болести сваког од оболелих.”

Матија Властар, Синџаима¹

Средњовековне болнице – а, шире посматрано, и здравствена заштитна у целини – своје почетке имају као институција дослушна великом делу сивановништва. Оне се образују првенствено за потребе монаштва у великим манастирским центрима, попут Хиландара и Студенице. Њихова организација уређена је одредбама тика, писаним под ромејским утицајем, а прилагоденим приликама тадашње Србије. Мисија ових установа је у првом реду лечење, а с временом се уочава и њихова специјализација у погледу лечења болести и стараша о лицима са телесним недостацима. Подаци о њиховом раду, организацији, као и о стању болничкој особља и пацијената долазе из различитих правних, али и књижевних, археолошких и других извора. Ниво медицинског знања „служитеља болничких” као и појављивање лекара и ујравника умножено помажу развој неће у болницама, чије ће благодети почети да осећа и свешовно сивановништво, чак и пре настанка градских болница. Најпосле, да би се видело како су оне могле остваривати своје функције, потребно је размотрити њихово имовинско уређење, као и његову правну природу.

Кључне речи: Болнице. – Средњовековна Србија. – Повеље и Типици. – Право. – Медицина.

* Аутор је студент докторских студија на Правном факултету Универзитета у Београду, djordje.stepic@ius.bg.ac.rs; радна верзија овог рада изложена је на конференцији Iustoria 2022: Право и медицина, у марту 2022. године.

1 Матија Властар, Синџаима (прев. Татјана Суботин-Голубовић), Српска академија наука и уметности, Београд 2013, 3. Раније издање, Стојан Новаковић (прир.), Матије Властара Синџаима, Српска краљевска академија, Београд 1907.

1. УВОД

Од најранијих времена увидела се потреба за организованом бригом и лечењем различитих врста болесника, зависно од врсте болести од којих болују и степена неге која им је неопходна. Међутим, у време средњовековних држава, чије су надлежности биле ограничене на узак круг питања од општег значаја, једини колективитет сматран довољно подобним да се бави старањем о немоћнима била је Црква. Ова њена улога је логична, имајући у виду њен јеванђељски извор и хришћанско поимање милосрђа као дужности свих верника,² што је, између осталог, мотивисало световњаке и духовна лица да чине обилне прилоге црквама и манастирима, не би ли економску основу таквог милосрђа учинили што чвршћом. Штавише и канони цркве констатују да новац треба давати како сиромасима, тако и болеснима.³

Немањих Србија у том погледу следи већину европских земаља. Премда се у позном средњем веку на територији српске државе оснивају и градске болнице (попут которских и београдске), а срећу се и лични лекари на владарским дворовима,⁴ чак и тада улогу у бризи о болеснима задржавају манастирска лечилишта. Различити извори сведоче о њиховом устројству и раду, укључујући правне, књижевне, археолошке, усмене и друге. Њиховим пажљивим и системским разлагањем може се расветлити општи положај тих болница у оквиру манастира,⁵ њихова правна природа и начин функционисања.

2 Библија на више места помиње обавезу бриге о немоћнима, али је можда најпознатији цитат из приче о Страшном суду у Јеванђељу по Матеју: „...огладњех, и дадoste ми да једем; ожедњех, и напојисте ме; странац бијах и примисте ме; Наг бијах, и одјенусте ме; болестан бијах, и посјетисте ме...” Мт. 25, 35–36, наведено према *Свето писмо Сјароја и Новоја Завјешта: Библија* (прев. Ђуро Даничић; Комисија Светог архијерејског синода СПЦ), Свети архијерејски синод СПЦ, Београд 2014.

3 Примерице, „...игуман те обитељи или епископ области, пошто је узме и прода [имовину оних који су се замонашили – прим. аут.] пред очима многих сведока, чувајући се тако од могуће клевете, новац раздељује сиромашнима и болеснима.” М. Властар, Синтагма, 295. Изворно, поменуто правило (шесто Прводругог сабора у Цариграду) говори о имовини монаха.

4 Највише података остало је управо о италијанским лекарима који су, преко Котора и Дубровника, стизали у српске земље (Рашку, Босну, Зету...) како би лечили српске владаре, од Стефана Дечанског до Ђурђа Бранковића. Вера Гавриловић, „Лекари”, Сима Ђирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњеј века*, Knowledge, Београд 1999, 364–365, са даљом литературом.

5 Сличном темом бавио се и Будимир Павловић, „Манастирске болнице у средњовековној Србији”, *Црквене студије* 1/2004, 381–388.

2. О ФУНКЦИЈИ СРПСКИХ СРЕДЊОВЕКОВНИХ БОЛНИЦА

Мотиви оснивања и даривања већ постојећих болница исказани су у различитим документима и изворима који говоре о даривању неке болнице или о њеном оснивању. Они се најдетаљније могу испратити кроз акта манастира Хиландара.

Тако Хиландарски типик, у глави посвећеној манастирској болници, пре него што пређе на устројство ове установе објашњава: „нгоуџе-новою волею. все же нхъ промышление седоу кс(тъ) наложено. п[о]добает ' же н ѿ снхъ бол 'шек оуѣ[ѣ]дѣти.“⁶ Цар Душан у својој повељи манастиру из 1348. године пише: „И оуѣтнн царство мн въноуѣтъ оу манастирѣи болницѣу, да ксѣъ покониште болнымъ и недоуѣжнымъ.“⁷ Кнез Лазар у даровници од 1379/80. године опредељује намену свог прилога манастиру тј. његовом лечилишту „въ ѣпокоение нже тѣ въ недоуѣхъ живѣщихъ, светнихъ и чѣстнихъ инокъ“,⁸ а његова ћерка, госпођа Мара Бранковић са својим синовима намењује дар за „оупокоение оуѣтврѣждаюште недоуѣтннѣ.“⁹ Из ових помена је јасно да је мисија болница лечење и брига о болеснима.¹⁰

Оваква напомена није сувишна, имајући у виду историјат развоја болница у Европи. Такве установе се у Европи развијају из хоспитала, који су служили за збрињавање неизлечивих болесника и сиромаша – уопште, немоћних лица.¹¹ Раније генерализације и лети-мични помени развоја медицине у средњевековној Србији нису правили разлику између ове две врсте неге, па ни између две различите домаће установе које се баве старањем о немоћнима – *болница* и *страноуѣријемница*.¹²

6 Свети Сава, *Сабрана дела* (приредио и превео Томислав Јовановић), Српска књижевна задруга, Београд 1998, 116. За раније издање на савременом српском језику видети: Свети Сава, „Хиландарски типик“, Димитрије Богдановић (прир.), *Сабрани сѣиси*, Просвета / Српска књижевна задруга, Београд 1986.

7 Стојан Новаковић, *Законски сѣоменици срѣпских држава средњега века*, Српска краљевска академија, Београд 1912, 420.

8 Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Чигоја штампа, Београд 2003, 131. За раније издање, видети С. Новаковић, *Законски сѣоменици*, 449.

9 *Ibid.*, 464.

10 Ignjat Reljin, *Pregled istorije srednjovekovne medicine*, Lito Studio, Novi Sad 2008, 200–201.

11 Реља Катић, *Порекло срѣпске средњовековне медицине*, Српска академија наука и уметности, Београд 1981, 173.

12 Најнужнији подаци о обе установе могу се наћи у: Марица Шупут, „Страно-пријемница“, *ЛССВ*, 715; Вера Гавриловић, „Болница“, *ЛССВ*, 54–56. Такође, о ксенодохијама/странопријемницама у Византији, А.К. А.М.Т. „Xenodochieon“, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York 1991, 2208.

Наиме, болнице се код нас јављају под ромејским утицајем, као потпуно формиране институције, првенствено са циљем (из)лечења болних (првобитно из реда монаштва), а тек доцније бриге о неизлечивим болесницима.¹³ Оне се не развијају, као што је то био случај како на Западу тако и на Истоку, из конака–странопријемница, већ се у животу наших манастира јављају напоредо са њима и врше, у битном делу, различиту функцију. У том смислу, њихов живот ће почети кроз непосредан правни трансплант, а не по моделу постепене надградње.¹⁴ Имајући то у виду, корисно је укратко разграничити ова два типа установа, указујући на суштинску, чак генетичку блискост између њих.

Посебну службу странопријемнице опредељује 38. глава Хиландарског типика, и то као: „давање на вратима страних и немоћних, који су нас спокоја ради посетили – због њих гостиницу сазидасмо [...] у којој ћемо страном браћи одмора дати и немоћнима да леже, колико моћ допушта да их удостојимо бриге.”¹⁵ О њој пише и архиепископ Данило Други, на примеру задужбине краља Милутина у Цариграду, манастира Светог Јована Претече (Продрома): „(да) се сваки дан износи на порту обилато вина и хлеба и друге различне хране, ради довољног давања ништима и странима и свакоме који треба.”¹⁶ Дакле, основни циљ странопријемница односно ксенодохија јесте помоћ странцима и сиромасима која се састоји у пружању основних животних намирница и примању на одмор.

Разлог за појмовно упаривање болница и ксенодохија не долази само из паралела са другим установама, већ и из саме њихове међусобне блискости.¹⁷ Наиме, и једне и друге имају за циљ старање о немоћнима (једне о болесницима, друге о сиромасима и странцима) и везују се за посебну обавезу справљања хране и пића, те се у самим црквеним и манастирским целинама често налазе једна уз

13 Р. Катић, *Порекло*, 173.

14 Правни трансплантати представљају, најједноставније казано, преузимање одређених установа из страног у домаће право. О теорији правних трансплантата, Алан Вотсон, *Правни трансплантације – њихов улог у уредном праву*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2010.

15 Св. Сава, *Сабрана дела*, 113. За раније издање на савременом српском језику видети: Св. Сава, „Хиландарски типик”, 81.

16 Архиепископ Данило Други, *Животи краљева и архиепископских српских; Службе*, Просвета, Београд 2008, 161.

17 Сам архиепископ Данило Други ова два појма третира као синониме, иако их доцније раздваја. *Ibid.* Исто чини и Константин Филозоф у Житију деспота Стефана. Ови примери показују тесну повезаност ова два института, како појмовну, тако и по пореклу.

другу. Такође, давање „немоћнима да леже” у себи садржи и бригу о неизлечивим болесницима – дистинкција коју ће и знатно каснији српски правни споменици ретко чинити.¹⁸

Посебна брига о сиротима свој јеванђелски узор налази на истом месту као и брига о болеснима, а доцније је прописана и посебним световним и црквеним правилима. Између осталих, и Душанов законик у члану 28. утврђује посебну обавезу свих настојатеља цркава и манастира да се, у складу са ктиторовим правилима, старају о исхрани сиромашних, под претњом губитка црквеног достојанства (сана) игумана или архијереја који ту обавезу не буде испуњавао.¹⁹

3. УРЕЂЕЊЕ БОЛНИЦА; ПОЛОЖАЈ БОЛНИЧКОГ ОСОБЉА И ПАЦИЈЕНАТА

Први подаци о оснивању болница у средњовековној Србији могу се пронаћи у манастирским типичима архимандрита (доцније, архиепископа) Саве Првог, Хиландарском и Студеничком.²⁰ Идентичне одредбе о манастирским болницама у оба типика су једноставно објашњиве: Студенички типик настаје прилагођавањем Хиландарског, који је сам превод и прерада типика Евергетидског манастира у Константинопољу (ЕТ).²¹ Мера у којој је овај ромејски узор прилагођен потребама српских манастира може да открије колико су ондашње опште стање, средства и стручност особља утицали на установљење и рад Хиландарске, односно Студеничке болнице.²²

18 А.К, А.М.Т, „Xenodochieon”, 2208. О тој разлици ће бити речи ниже у раду, у вези са болницом манастира Светих Арханђела код Призрена.

19 За канонске и одредбе ромејског права које прописују обавезу старања о убогима, као и за даљу књижевност о овом питању, уместо свих: Ђорђе Бубало (ур.), *Душанов законик*, Завод за уџбенике / Службени гласник, Београд 2010, 159.

20 Св. Сава, *Сабрана дела*. За раније издање на савременом српском језику видети и Свети Сава „Студенички типик”, Димитрије Богдановић (прир.), *Сабрани сјиси*, Просвета / Српска књижевна задруга, Београд 1986, 87–94. Наведена дела садрже изводе из Студеничког типика, тј. само главе које се разликују од оних у Хиландарском.

21 В. Гавриловић, „Болнице”, 54–55. Додатна појашњења и поређења потоња два правна споменика даје В. Јагић, Ватрослав Јагић, „Типик хиландарски и његов грчки извор (додатак к издању епископа Димитрија)”, *Сјоменик СКА*, XXXIV (1898), 1–66.

22 О болници у манастиру Студеница не постоји више помена у току средњег века, иако други докази упућују на њено деловање. Основана на самом почетку 13. века, она је најстарија средњовековна болница на територији Србије. Реља Катић, *Српска средњовековна медицина*, Дечје новине, Горњи Милановац 1990, 102.

Уопштено уређивање обавезе братије да се стара о немоћним (болним, сиромашним...) среће се већ у 19. глави Хиландарског типика, где установитељ манастира заповеда игуману, као духовном вођи братије: „[...] за све брини се, све сачувај и све трпи, помажи поучавајући, води поучавајући и тешећи, болне излечујући, немоћне утврђујући, малодушне бодрећи [...]”²³ Болест се, као и у световном животу, јављала као редован феномен и у манастирском окружењу, те се спомиње на још неколико места у наведеним типцима. Лечење болесних монаха је детаљно изложено у глави 40. (преради главе 41. Евергетидског типика), насловљеној „Ѡ больнницн, н о работаштихъ колець.”²⁴

Премда је већи део ове главе у поменутих српским типцима што превод што прерада, требало би приметити неколико кључних разлика између њих и Евергетидског типика. Најпре, Евергетидска болница имала је устаљен број како лежачева за болеснике (осам), тако и служитеља (двојицу) који би се о њима старали. Српска, са друге стране, имала је само једног сабрата одређеног за болничара тј. *работника*, и начелну одредбу о постављању болесничких постеља у келију која је за болницу одређена.²⁵

Следећи захвати писца у текст типика показују велику прилагодљивост установљеног болничког уређења ванредним приликама, те нижем стандарду неге који се, за тек основани српски манастир, ван градских услова ромејске престонице, могао очекивати. Наиме, његова заповест за случај масовног обољевања монаштва гласи: „лице ли по монѣ грѣхомъ мнози въ езоу выпадоуть. да нѣкста н ѣ работника, дроулоу великоюу ... въ нецкѣ болѣщнѣ оукропъ топнѣти, н нна иже соуть сонѣмъ на оутѣшеннѣ. по възможномоу же иже соуть въ садѣннѣ н пѣтнѣ, н въ прочнхъ потрѣбахъ.”²⁶ Осим уводног дела реченице који изражава осећај личне одговорности за побољевање монаштва,²⁷ а којег нема у типичу-узору, наставак је сличан преузетој одредби ЕТ за уобичајено

23 Св. Сава, *Сабрана дела*, 83.

24 У Евергетидском типичу за ову главу стоји наслов „Περὶ τοῦ νοσοκομείου καὶ τῶν ἀρρώστων” (О болници и болеснима). Већ у овој промени се види намера Светог Саве да нагласи функцију болничара (оних који раде са болеснима), пре него својство потребитих (болесних). *Евергетидски типич* (превод са старогрчког и коментари Александар Стојановић), Манастир Студеница 2020, 131.

25 Упореди: *Ibid.* и Св. Сава, *Сабрана дела*, 116.

26 *Ibid.*

27 У средњем веку се сматрало да болест, између осталог, може настати и као казна за грех, па тако погађати и шире колективе. Природно је, дакле, било обраћање Богу и свецима као исцелитељима, пошто је „(с)лично настанку болести, и оздрављење... сматрано за последицу интервенције надземаљских сила.” Станоје Бојанин, „Лечење биљем у средњовековној Србији. Основни преглед”, *Годишњак за друштвену историју* 1/2012, 31–32.

уређење болнице. Ово говори о томе да су ране српске манастирске болнице биле ништа више од обичних келија, у којима је старање о болесницима поверено једном сабрату. Изузетно, оне би у пуном смислу преузимале устројство Евергетидске болнице тек онда када би број болесника, уз тежину њиховог стања, захтевао да им се посвети посебна пажња. Дакле, за разлику од свог узора, наша средњовековна болница би имала два режима рада, са различитим бројем болничара,²⁸ те посебним начином припремања хране, пића и медицинских средстава – „укропа”.²⁹

Ово последње је потпуно у сагласности и са другим одредбама Хиландарског типика, попут оних из 29. главе, као и доцнијих правних споменика који говоре о исхрани у манастирима. Начелно, изузеци од редовне монашке исхране дозвољени су само у случају доласка гостију, ради којих се спрема другачија храна, као и у случају болесника, којима је због њиховог стања „потребно [...] боље јело и пиће, због састава немоћног њиховог тела.”³⁰ О опскрбљивању болница говори се и у оснивачкој повељи челника Радича (Поступовића) манастиру Кастамониту, мада у нешто другачијем облику: „Такожде и диакониа да се дава оу болницоу што се обрѣтаа оу светоу монастыроу што кѣ доволно быти болницѣ, како оутакса прѣдстатељ.”³¹ Такође, посебно је прописано да се храна може јести само за манастирском трпезом или у болници, што је сасвим у складу са хиландарским решењем – сам наслов 29. главе Хиландарског типика гласи „О томе да нико не кува засебно нити да једе у ћелији”.³² Ово је израз посебне манастирске дисциплине, од које се само изузетно одступа.

Основно право болесника јесте право на одговарајућу негу и лечење, што је уједно и основна дужност медицинског особља у бол-

28 О схватању служитеља болничког као болничара, види Реља Катић, „Болница светога Саве у манастиру Студеници”, *Catena Mundi: о националном идентитету Срба. Књ. 4*, Catena mundi, Београд 2020, 259, као и Анкица Јеленковић, Зоран Ранковић, „О устројству првих болница код Срба”, Брана Димитријевић (ур.), *800 година српске медицине*, Infinitas / Српско лекарско друштво, Београд 2011, 28–29.

29 Користећи се језичком анализом термина у словенским језицима, те изворне речи у Евергетидском типичу, А. Јеленковић и З. Ранковић „укроп” схватају *in fine* као кувано јело, осврћући се и на оно значење које му други аутори придају – да се под тим појмом могу разумети и одређена медицинска средства. Закључујући, ипак наводе да „нема дилеме око тога како би „топити укроп” требало да се тумачи, а то значи и објективније сагледавање бриге о болесницима у првим српским болницама. Барем када је реч о почелима њиховог рада.” А. Јеленковић, З. Ранковић, 29–30.

30 Св. Сава, *Сабрана дела*, 97.

31 С. Новаковић, *Законски споменици*, 551.

32 *Ibid.*, 552; Св. Сава, *Сабрана дела*, 97.

ницама. Правни и књижевни извори нешто више наглашавају постојећи аспект овог односа. Разлог томе што у првим болницама ове дужности углавном терете болничаре, лежи у слабијој доступности лекара који би се о болнима бринули. Потврда овога, поред поменутих два болничка режима, може се наћи и у наслову главне личности надлежне за рад саме болнице. У српским типцима то је настојатељ (ηγούμεν); у Евергетидском – лекар (ιατρόν), али уз додатни услов „ако га има / ако је могуће [да се одреди]”,³³ што дозвољава могућност непостојања лекара чак и у Евергетидској болници. Цео овај део текста који се односи на лекара није пренет у ХТ, вероватно услед свести аутора типика да се у тек основаном српском манастиру о постојању сталног лекара није могло ни мислити у прво време.³⁴

Ова измена текста предлошка (какво год да је објашњење за такав поступак) даје потпуно други смисао дужности игумана према ХТ: „не рѣт’ко въ бол’ницѣу приходити. и всѣд(оу)шьно посѣщати братню. и комоуждо приносити потрѣбьнаа.”³⁵ Игуман би се болесницима могао наћи као нешто више од служитеља, као „духовни укрепитељ”, пре него здравствени. С друге стране, „пружање корисног” код лекара подразумева конкретну, професионалну дужност – старање о излечењу оболелих.

Функција бављења лечењем је у ХТ и СТ у потпуности пренета на болничаре, пошто се за њих везује обавеза справљања укропа – лекова и мелема.³⁶ Они су били ти којима је дата обавеза лечења, док је игуманима поверен општи надзор над болницом, али и над болесницима. Овакав систем у коме ће медицински и административни круг послова у средњовековним болницама обављати различита лица трпеће поједине промене с обзиром на положај носилаца тих обавеза.

Иако Хиландарска и Студеничка болница делују у току целог средњег века, за њих (особито за потоњу) постоји сачуван врло мали број материјалних извора. Та несагласност је видљива и у слу-

33 Ради се о два превода грчке формулације „εἴτερ ἐστὶ”, А. Јеленковић, З. Ранковић, 31; *Евергетидски типик*, 130.

34 А. Јеленковић, З. Ранковић, 31. Друго могуће објашњење које ови аутори дају јесте да се део који се односи на лекара изгубио у доцнијим преписима типика који су до нас дошли. Међутим, они закључују да „поуздан одговор није могуће да се понуди, што губи свој значај у каснијим годинама када су ову мањкавост (непостојање професионалних лекара – прим. аут.) надоместили млађи чланови лозе Немањића... како у Хиландарској болници, тако и у манастирским болницама које су сами оснивали.” *Ibid.*

35 Св. Сава, *Сабрана дела*, 118.

36 Р. Катић, „Болница светога Саве”, 259. А. Јеленковић, З. Ранковић, 30–31.

чају других средњовековних болница, те оставља отвореним велики број питања о њиховом уређењу – готово сва сем пуког постојања.³⁷ Из текстова првих типика види се да су прве болнице биле скромне установе за лечење монаха. Па ипак, остајући при истим актима свог аутономног права, за Хиландарску болницу се зна да је далеко надрасла своју првобитну улогу, о чему сведочи и доцнија документарна изворна грађа. Сам манастир постаје пожељно уточиште владара и властеле. Пример Хиландарске болнице показује да стварне прилике сведоче о великом напретку оваквих установа, који није увек доследно испраћен кроз доступне изворе, материјалне трагове, па ни правну регулативу.

Лечење световних лица у оваквим болницама спада у део питања на која не постоји једнозначан одговор. Вероватно је повратна спрега између манастирских лечилишта и мирјана ишла у два правца. Најпре, верски објекти су често подизани на местима која су словила за лечилишта (нпр. извори лековите воде),³⁸ често из ктиторове захвалности за добијено исцељење. Разложно је мислити да су благодети тих места користили и локални становници. Затим, са развојем квалитета медицинске праксе у црквеним центрима, могло би се претпоставити да су они почињали да своју делатност шире и на околни народ.

Ове претпоставке нису без основа. Археолошки докази, у недостатку писаних, употпуњују ову слику. На пример, манастир Светог Георгија у Дабру (Ораховица / манастир Мажићи), који је био активан од 12. века, такође једна од ктиторија краља Милутина,³⁹ имао је у свом манастирском комплексу болничку зграду, у којој је пронађен низ изузетно квалитетних хируршких инструмената и медицинских

37 Тако, зна се за низ других манастирских болница, попут Милешевске, Бањске, Прибојске, Трескавачке, за које се засигурно зна да су постојале у средњем веку, о чему сведоче бројна предања и археолошки докази. Леонтије Л. Павловић, „Српске манастирске болнице у доба Немањића”, *Зборник Православної богословскої факультета* 2/1951, 555, 558, 561.

38 Сличан је случај и код избора локације за градску болницу у престолном Београду деспота Стефана. Константин Филозоф наводи да је градска болница подигнута на „најслађој води”, што може да говори о њеној чистоћи и квалитету, не нужно и лековитости. Константин Филозоф, „Житије деспота Стефана Лазаревића”, *Повесїї о словима; Житїїє деспота Стефана Лазаревића* (пир. Гордана Јовановић), Просвета / Српска књижевна задруга, Београд 1989, 102.

39 Данило Други, 165. Статус ктитора се могао стећи и обнављањем и богатим даривањем постојећих цркава и манастира, не само њиховим подизањем. О ктиторском праву, Сергије Троицки, „Ктиторско право у Византији и у Немањићкој Србији”, *Глас CLXVIII*, Српска краљевска академија, Београд 1935, 81–133.

помагала нешто каснијег датума (15. и 16. век), који сведоче о наставку мисије болница и по паду српских средњовековних држава под османску власт. У склопу манастирског комплекса откривен је и низ костура на којима се уочавају трагови извршених оперативних захвата и опоравка. Површина некрополе такође показује да она није служила само за погреб монаха.⁴⁰

Милутинов хагиограф, пишући о манастиру Продром⁴¹, болеснике који би потражили излечење или старање у манастирској болници не смешта у редове клира, већ само сведочи да краљ „постави ксенодохије т.ј. болнице, и ту начини мноштво одара ради почивања болнима, меке постеле поставивши поврх њих.”⁴² У вези са мирским својством пацијената јесте и посебно право на квалитет неге, без уздржања и ограничења; у ранијим типцима болесним монасима се нарочито скреће пажња да не траже сувише и да се увек владају у складу са својим иночким положајем.⁴³ Треба имати у виду да су манастири, природно, ипак морали да имају ограниченију доступност појединих врста хране и лекова.⁴⁴ Наравно, са развојем градских болница у Београду и Котору проширивање неге на световњаке постаје несумњиво. Штавише, неке од њих функционишу и као убожишта – болнице које су у обавези да лече и негују сиромашне пацијенте.⁴⁵

Продромова болница је, осим као лечилиште, деловала и као покојиште за оболеле од неизлечивих болести, односно као хоспитал.⁴⁶

40 Драгиша Милосављевић, „Феномен византијске болнице Св. Георгија у Дабру (Мажићима код Прибоја)”, *Ниш и Византија II*, Ниш 2004, 87–88. I. Reljin, 205–206.

41 О историјату манастира и болнице, уместо свих Мирјана Живојиновић, „Болница краља Милутина у Цариграду”, *Зборник радова Византолошког института* 16/1975, 105–117.

42 Данило Други, 162.

43 „нека се ... не распусте тражећи нешто сувишно и што никада нису ни чули, ни видели ни окусили, већ нека се уздрже и буду скромни, задовољни само са оним чему је време и што је могуће манастиру донети, то да им се донесе. Ако им и служите заповести ради коју смо заповедили, ипак не дозвољавамо да извољавају. Мислимо да живе смерно, као што приличи монасима, да и они приме награду за трпљење, а то је уздржавање од похота и туга од болова, да им заступник буде од Бога ради насладе.” Св. Сава, *Сабрани списи*, 83.

44 С. Бојанин, „Лечење биљем”, 23.

45 О градским болницама и хоспиталима, Р. В. Катић, *Српска средњовековна медицина*, 109–112. О которским болницама, Вера Гавриловић, „Болнице старога Котора од XIV до XIX столећа”, *Архив за историју здравствене културе Србије* 20/1–2 (1991), 57–67, посебно 59–60.

46 „И ту, ако какав болесник нема никакве наде, заповеди да сваки такав иде ка тако спремљеном одру.” *Ibid.* Данило Други, 162.

„Болесници без икакве наде” бивају збринуте на одговарајући начин, а брига о њима не излази из генералне одредбе *давања корисној* од стране болничара. Такав вид неге је био и раније присутан, рецимо при католичком манастиру Богородице Ратачке,⁴⁷ а доцније ће се сретати код болнице Стефана Дечанског и код болнице у манастиру Хиландару, иако у другачијем уређењу.

Наиме, Григорије Цамблак о болеснима у болници–манастиру која се налази недалеко од Високих Дечана пише да краљ сакупи мноштво: „(оних који) болују од свештене болести, довољна множина по броју, оне који су имали изједено лице узаврењем крви, пошто је месо отпало, и пошто су се прсти отргнули од самих околних костију, и разделили се од члановног састава, оне који су се сасвим савили и нису могли ништа радити, и оне који нису могли слободно дисати, ради љутине која је излазила изнутра... Тамо устроји да добијају одмор какав ко хоће, дајући свакога дана обилно што се нашло за њихово умирење, копрене ткања, ради мекоће, ради лежања оних свештених тела, и мирисна мира ради хлађења огња који се диже.”⁴⁸ Из описа посебне бригае о овим болесницима види се да се ради о оболелима од тешко излечивих или неизлечивих болести.⁴⁹ На основу ових описа стања, историчари медицине (попут Р. В. Катића) утврдили су да наведена обољења у потпуности одговарају онима описаним у типичу манастира Христа Пантократора у Цариграду, у делу који се тиче његове болнице. С обзиром на низ подударности у изворима о овом цариградском манастиру и о Дечанима, могло би се претпоставити да се и код уређења болнице ради о правном транспланту између две задужбине.⁵⁰

Цар Душан својом повељом манастиру Светих Арханђела код Призрена прописује: „А за болницоу како је оузаконна краљ такози да

47 „У манастирској болници Св. Богородице Ратачке лечени су болесници са трајним телесним манама и хроничним обољењима” В. Гавриловић, „Болнице”, 54.

48 Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Просвета / Српска књижевна задруга, Београд 1989, 69–70.

49 На основу овог описа, Бојанин тврди да је ова болница имала карактер општег лепрозоријума, тј. да није била намењена само дечанским монасима већ свем становништву оболелом од губе. С. Бојанин, „Лечење биљем”, 24. Други аутори нотирају да су се у тој болници лечили и други болесници, у посебним одељењима, по узору на Пантократорску, Р. В. Катић, *Српска средњовековна медицина*, 106–108; В. Гавриловић, поредећи ову болницу са которском болницом Светог Лазара пише: „Которски лепрозоријум, за разлику од Болнице манастира Дечани, у којој су се, поред губаваца, у посебним одељењима лечили и други болесници, био је јединствена установа овакве врсте у средњовековној Србији.” В. Гавриловић, „Болнице старог Котора”, 60–61.

50 О овом правном транспланту, Р.В. Катић, *Српска средњовековна медицина*, 106–108.

стон њ одра, н кто се разболн да не оу болницн, а хромца н слѣпца да нѣ.” Он, дакле, уређује да се у манастирској болници не лече хроми и слепи⁵¹ – као лица са физичким недостацима, њих није требало мешати са осталим болесницима, већ би им се нега указивала на други начин. С друге стране, у даровници Маре Бранковић Хиландару неизлечиви пацијенти се, као и ова лица, негују у болници.⁵² Чињење овакве разлике у Душановој хрисовуљи није представљало проблем за уређење болнице манастира Светих Арханђела. Може се претпоставити да је она у 14. и 15. веку ипак имала посебна одељења за различите болеснике, као и болница Стефана Дечанског.⁵³ Тек доцније ће се формирати посебне установе специјализоване за лечење једне болести (губе).⁵⁴

Значај већ поменутог Милутиновог житија као историјског извора у питањима болничког особља, јесте и то што по први пут, поред болничара, помиње и школоване лекаре у једној српској болници, којима ови помажу у раду: „и многе веште лекаре нашавши, даде им много злато и што им је на потребу, да непрестано надзиравају болеснике, лечећи их. Уз њих постави достоимените своје људе, који ће посећивати болне, чинећи им све корисно, да нико од болесних што не узнегодује, но ако што затражи да му се даде.”⁵⁵

И док према ранијим изворима лекарске функције обављају емпирици,⁵⁶ овде се јасним језиком каже да у Продромовој болници то чине лекари, и да је њихов задатак да оболеле лече и непрестано надзиру, уз одговарајућу зараду. Школовани лекари Продромове болнице нису само служили болесницима. Они су и држали преда-

51 Синиша Мишић, Татјана Суботин-Голубовић, *Светиоарханђеловска хрисовуља*, Службени гласник / Историјски институт, Београд 2003, 112. За раније издање, С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 699. С. Бојанин под термином „хромци и слепци” схвата „лепрозне или хендикепиране”, С. Бојанин, „Лечење биљем”, 24. Посебно је занимљиво да болничко уређење „како је узаконио краљ” потврђује да је оваква болница постојала и у Милутиновој задужбини.

52 Упоредити ове врсте болесника са братијом манастира–болнице код Цамблака. С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 464. Они се могу повезати и са „немоћнима” из 38. главе ХТ, који би смештај могли да пронађу у странопријемници.

53 I. Reljin, 207.

54 Први помени лепрозоријума у которском архиву датирају из 1431. године, В. Гавриловић, „Болнице старог Котора”, 60–61. Проблем са губавцима у Србији за време Стефана Лазаревића нотира и Константин Филозоф у деспотовом житију.

55 Данило Други, 161.

56 Различито медицинско особље у српским средњовековним болницама наши историчари медицине често називају лекарима емпирицима, „онима који уче уз одар” – насупротив школованим лекарима, „онима који уче уз књигу”. I. Reljin, 188. За потребе правног квалификовања ових лица, чини се да је целисходније остати што вернији језику примарних извора.

вања медицинарима, омогућујући им да стекну темељнија знања, која би онда практично примењивали у овој или некој другој установи. Лекарска школа формирана у окриљу српског манастира и болнице у Цариграду постаће угледно место учења, које ће обележити рад угледних стручњака, попут Јована Аргиропула.⁵⁷

Из рада болнице тиме се суштински искључује настојатељ манастира: његове раније дужности у потпуности су пренете на лекаре и „људе достоимените”, који се могу разумети као „работници болнички” из сачуваних типика. Ово је, наравно, разумљиво кад се имају у виду другачији услови рада и средина у којој се Продромова болница налази (Константинопољ), у поређењу са Студеничком и Хиландарском. Поменути болнички служитељи, људи од највећег поверења, преузимају на себе део старања о потребама пацијената, које више личи на раније дужности игумана, али садржи у бити и ону суштинску службу болничара која се састоји у „дворењу”.

Правно је занимљива и доцнија функција „стронтељ двора” болнице Стефана Уроша Трећег близу Дечана, коју помиње Цамблак у житију овог владара – краљ га поставља „заповедивши да свима овима угађа и да им ублажава болове који долазе од болести.”⁵⁸ Из ове се мисли најбоље види двострука природа болничарске службе у касном средњем веку у Србији. Наиме, сам наслов сведочи да се овај чиновник бавио како болничком управом, тако и пословима старања и неговања болесних. Његове обавезе би морале да буду доста захтевне, имајући у виду да је овај манастир-болница имао посебна одељења за оболеле од најтежих болести, по узору на болницу Пантократоровог манастира у Константинопољу. Овај податак из извора јесте сведочанство о појави диференциране службе управника болнице.⁵⁹

Дужности болничара морао би обнашати и „калуђер за болницом”, који се среће у Душановој повељи манастиру Хиландару из 1348. године, који се може поистоветити са „работником” из ХТ. Штавише, он је у потпуности истиснуо игумана из управљања болницом, до те мере да цар прописује да његовим даром болници не

57 Станоје Станојевић, „Нуклеус српског медицинског факултета у XIV веку”, *Нешић из наше прошлости*, Талија, Ниш 2020, 135–139. Уз болницу функционисао и „мусион”, на коме ће се образовати чувени лекари, све до пред пад Цариграда. За више, М. Живојиновић, „Болница”, 113–115. За кратку биографију Јована Аргиропула, Радоје Чоловић, „Јован Аргиропул”, Брана Димитријевић (ур.), *800 година српске медицине*, *Infinitas* / Српско лекарско друштво, Београд 2011, 35–42.

58 Г. Цамблак, 70.

59 Р. В. Катић, *Српска средњовековна медицина*, 108.

сме располагати нико, ни игуман, нити ко други од манастирског братства, претпоставља се – сем у корист ове установе.⁶⁰

Ово показује устаљивање дужности болничара, из које проистичу ове привилегије које стварног настојатеља обитељи остављају тек симболичним настојатељем болнице. Наравно, остаје упитно да ли сва ова лица имају идентичне функције, с обзиром на промењене називе.⁶¹ Међутим, имајући у виду развој медицинске праксе и усложњавање структуре болница, целисходније би било праћење напретка поменутих дужности болничког особља: медицинских, административних („стројитеља”) и других, уз непосредна права и обавезе њихових вршилаца – игумана, болничара, лекара, (у)стројитеља и других. Њихова звања су свакако носила са собом огроман углед, о чему сведочи и преузимање ромејске одредбе о лишењу звања болничара и који би био постављен уз давање мита.⁶²

4. ИМОВИНА БОЛНИЦА И ДАРОВИ

О издржавању првих средњовековних болница немамо детаљне податке. Може се претпоставити да су се оне снабдевале у оквиру редовних трошкова манастира, које су подмиривали дарови ктитора и приложника.⁶³ На трагу таквог уређења остају и подаци о манастиру Продром, којем краљ Милутин прилаже велике сеоске поседе у новоосвојеним, тзв. грчким крајевима, а за потребе издржавања болнице.⁶⁴ Потврда ових дарова долази из повеља ромејских царева Андроника Другог и Андроника Трећег.⁶⁵ Доцнији извори су нешто богатији подацима о даривању имовине болницама. На основу тих података се може учинити условна класификација различитих врста дарова које властела и владари прилажу за рад ових усанова.

У прву групу спадају дарови у виду земљишних поседа, са којих ће се сакупљати приходи за издржавање и рад болнице. Ти поседи укључују различита села, њиве, винограде, па и друге цркве, који постају метоси манастира или болнице. Важност разликовања овог

60 С. Новаковић, *Законски сџоменици*, 420.

61 Р. Катић, „Болница Светога Саве”, 260–261.

62 М. Властар, *Синџајма*, 392.

63 И доцније, за низ манастирских болница, махом ван српске територије, не опредељују се експлицитно средства у односним даровним повељама. Пример за то је српска болница у манастиру Светих Архангела у Јерусалиму. Л. Павловић, 556.

64 Данило Други, 162. Касније се могло закључити о којим поседима је реч на основу исправа ромејских царева. М. Живојиновић, *Болница*, 113–115.

65 *Ibid.*, 112.

последњег – правне личности поклонопримца – лежи у режиму којем ће бити подвргнута имовина намењена болници.

У повељи цара Душана манастиру Светих Арханђела код Призрена наводи се да цркву Светог Стефана, као и многобројна друга имања, прилаже „све у болницу”,⁶⁶ чије је правно уређење „како је установио краљ”.⁶⁷ Узевши у обзир и економску самосталност болнице у Хиландару, коју успоставља исти владар, могуће је заузети став да се ради о покушају опредељивања болнице као посебног правног лица у склопу манастирског устројства.

Пар година / деценија након ових повеља, у Котору ће, од стране добротворног удружења, бити основане болнице чији је правни субјективитет у односу на осниваче неспоран. Тако, завештања знаменитих Которана су гласила искључиво у корист болница, што сведочи о томе да се ради о правним лицима.⁶⁸ Ово се, посредно може закључити и за Београдску болницу – иако се за верске потребе болних уз њу оснива црква Светог Николе, претпоставља се да прилози, као и врт са лековитим биљем, припадају самој болници.⁶⁹

Да ли је то могао да буде случај и са болницама у Душановим задужбинама? Уколико је одговор потврдан, болнице би онда наставиле своје постојање и рад независно од манастира при којима су основане, са посебном имовином и руководством / заступништвом, које би, у случају Хиландара, могао представљати болнички калуђер. Међутим, имајући у виду последичну оријентисаност правне терминологије средњег века, као и потпуно одсуство других назнака посебног правног субјективитета болница у каснијим повељама, требало би закључити да се функционална самосталност ових установа, посебно у погледу имовине (још конкретније – болничких потрештина), није преводила у правну самосталност. Уз то, требало би имати у виду да се которски хоспитали, као и Београдска болница доцније, оснивају као независне институције од самог почетка – а да манастирске болнице свој статус изводе из устројства правног лица коме припадају. Без обзира колико надрасле своју првобитну сврху, оне и

66 С. Новаковић, *Законски сѝоменици*, 685.

67 *Ibid.*, 699.

68 Р. В. Катић, *Порекло*, 183. Интересантни су дарови у корист пацијената који се лече у болницама – истиче се да је дар болници намењен за старање о њима. Бројни примери наведени су и код В. Гавриловић, „Болнице старога Котора”, 58–61.

69 К. Филозоф, 102. Помињање врта је нарочито значајно, пошто сведочи о узгоју лековитог биља за потребе болнице. За више, Станоје Бојанин, „Лечење биљем у средњовековној Србији. Основни преглед”, *Годишњак за друшћивену и сћиорију* 1/2012, 7–34.

даље постоје у уском нормативном оквиру типика и повеља, које се слабо баве њиховим уређивањем а више питањима опскрбе.

Повеље цара Душана у којима се уређују болнице обилују многим посебностима, условљеним његовим познавањем њиховог рада. Наиме, само у њима ћемо срести и другу врсту дара, а то су конкретне потрепштине за рад болнице (Хиландарске): „И колко кств одровъ всако годниште да дакть царство мн оу болницоу гоуни, и клашни, и плъсти, и постелк одромъ.”⁷⁰ Оне се састоје од постељине за лежајеве и одеће за болеснике, која би се приновљавала сваке године. Такође, за потребе болнице се одређује и један *сандгал* – чамац, којим ће се „работати и ловити”.⁷¹ Овакви поклони неће бити виђени у расположивим изворима ни пре ни после Душанових повеља. Они се могу објаснити његовим посебним занимањем за болничку економику, које је могло настати током његовог склањања на Свету Гору у току епидемије куге 1347/8. године. У таквим околностима цар се могао из прве руке упознати са радом Хиландарске болнице, као и са специфичним потребама болесних и особља, те потребом за негом и хигијеном у таквој установи.⁷²

Последња, трећа врста дара стизала је у Хиландарску болницу у готовом новцу, на различите начине. Најпре, „даровима без својине” – поклањањем одређене своте на годишњем нивоу („од палате царства ми”⁷³, „од трга Хочанског”⁷⁴) из фондова који остају у власништву дародаваца, и „даровима са својином” – поклањањем имања самом манастиру, уз обавезивање да одређени износ („100 онгија сребра”⁷⁵) или све приходе употреби у корист болнице. Овде долази до изражаја правни значај функционалне самосталности болница, отварајући питање природе ових дарова. Да ли је ова имовина чинила засебан имовински фонд у оквиру манастира, или је овај дар само врста поклона са налогом? Формулације појединих повеља иду у корист једног или другог тумачења. Ипак, с обзиром на идентичан

70 С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 420.

71 *Ibid.* Посебан је значај овог дара, пошто риба на монашкој трпези указује на блажи режим исхране, какав се прописује за болесно монаштво и у вези је са „бољом храном” на коју они имају право, о чему је већ било речи у раду. О томе говори и правило 69. Ап. (О посту), уз које М. Властар наводи: „Оне који су опхрвани болешћу, није преко потребно и постом оптерећивати. Неразумно је да болесници који једу рибу не добију опрост...” М. Властар, *Синџајма*, 305.

72 О овоме и говори у аренги своје повеље том манастиру из 1348. године.

73 Повеља цара Душана манастиру Хиландару из 1348. године. Према С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 420.

74 Повеља Маре Бранковић са синовима истом манастиру, *Ibid.*, 464.

75 Повеља кнеза Лазара Хиландару из 1379/1380. године, А. Младеновић, 131. Раније издање, С. Новаковић, *Законски сјоменици*, 449.

результат који се постиже, чини се да би устаљивање конкретног института још тада падало у други план.

Имајући у виду све речено, овај кратак преглед издржавања (махом) Хиландарске болнице открива различит степен разумевања потреба оваквих установа од стране дародаваца, али и то да је можда управо мноштво различитих модалитета поклона, поред њихове издашности, створило равнотежу у погледу финансијских прилика, одвојивши средњевековне лазарете од општих средстава манастира при којима су деловали и омогућивши им неспутан рад.

5. ЗАКЉУЧАК: ШТА НАМ ГОВОРЕ ПРАВНИ ИЗВОРИ О РАДУ БОЛНИЦА

Правно уређење средњевековних болница проучавано је махом тангентно, у контексту извора о општем развоју средњевековне медицине. Говорећи о потребама за њиховим оснивањем, правни и књижевни извори стоје на раскршћу између (опште)корисног и нужног: племените жеље да се помогне немоћнима, и неопходности постојања таквих установа при већим манастирским центрима.

У типичима и повељама скромно замишљене, оне су постале расадници медицинског знања, неговалишта и лечилишта за шире слојеве, тамо где су за то постојали услови. Бавећи се првенствено њиховим аутономним, иако махом даров(а)ним правом, може се испратити постепени развој здравствене и социјалне свести код самог монаштва, које чини окосницу болничког особља, па тако и код њихових добротвора (у првом реду цара Душана).

Болнице, које започињу свој пут као просте келије са једним служитељем, полако се усложњавају у организацији, те се јавља и разлика међу болницама отвореног и затвореног типа (чисто манастирским). Са тиме, мења се и разумевање болести и потреба болесника, као и посебан статус особа са телесним недостацима. Права и дужности свих укључених у њихов рад самерена су да, уз расположиве ресурсе, дају најбоље резултате у остваривању циљева болница, а богати дарови донатора да никада не оскудевају у потребном материјалу. Они су најчешће средства стављали на располагање управитељима болница (игуманима, затим болничким калуђерима), који су знали шта им је неопходно за рад, а некада их и тачно опредељивали у виду потрошног материјала, како медицинска страна рада особља не би трпела услед бављења питањима опскрбе.

Најпосле, болнице су се, на врхунцу и пред пропаст српске државности у средњем веку, развиле у оно што би требало да су и да-

нас: места лечења и неговања, одговарајуће угодности за болне, која своју добротинитељску мисију испуњавају савесно. За супротне случајеве, чак Душаново законодавство осећа потребу да интервенише.

Након пада српских земаља под османску / млетачку власт, болнице настављају свој рад у отежаним условима, неке чак напредујући до одређеног времена. Поједине од њих су, чак, прешле пут из средњовековне у рану модерну медицину.⁷⁶ Међутим, после неког времена под туђинском влашћу оне постепено опадају и гасе се. У другим земљама даљи напредак болница постаје замајац развоја модерне медицине. Као што је случај са многим значајним установама, историја болница код нас представља хронику прекинутог развоја.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ:

- Еверџиндски ѿиѿик* (Превод са старогрчког и коментари: Александар Стојановић), Манастир Студеница, 2020.
- Светѿо ѿисмо Сѿѿарѿа и Новоѿа Завјѿѿа: Библија* (прев. Ђуро Даничић; Комисија Светог архијерејског синода СПЦ), Свети архијерејски синод СПЦ, Београд 2014.
- Ђорђе Бубало (ур.), *Душанов законик*, Завод за уѿбенике / Службени гласник, Београд 2010.
- Матија Властар, *Синѿѿаѿма* (прев. Татјана Суботин-Голубовић), Српска академија наука и уметности, Београд 2013.
- Архиепископ Данило Други, *Живоѿи краљева и архиеѿѿскоѿа срѿских; Службе*, Просвета, Београд 2008.
- Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Чигѿја штампа, Београд 2003.
- Синиша Мишић, Татјана Суботин-Голубовић, *Светѿоарханђеловска хрисовуља*, Службени гласник / Историјски институт, Београд 2003.
- Стојан Новаковић (прир.), *Законски сѿоменици срѿских држава средњеѿа века*, Српска краљевска академија, Београд 1912.
- Стојан Новаковић (прир.), *Матѿѿје Властѿара Синѿѿаѿмаѿѿ*, Српска краљевска академија, Београд 1907.
- Свети Сава, „Хиландарски типик”, *Сабрани сѿѿиси* (прир. Димитрије Богдановић), Просвета / Српска књижевна задруга, Београд 1986.

76 „Которске болнице, заједно са болницама у другим деловима Србије које су подизали српски владари по угледу на познате византијске установе ове врсте, представљају једну целину и омогућују нам да пратимо развој српских средњовековних болница и њихово полагано прерастање у савременије.” В. Гавриловић, „Болнице старог Котора”, 66.

- Свети Сава, *Сабрана дела* (приредио и превео Томислав Јовановић), Српска књижевна задруга, Београд 1998.
- Константин Филозоф, „Житије деспота Стефана Лазаревића”, *Повести о словима; Житије деспота Стефана Лазаревића* (прир. Гордана Јовановић), Просвета / Српска књижевна задруга, Београд 1989.
- Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Просвета / Српска књижевна задруга, Београд 1989.

ЛИТЕРАТУРА:

- Станоје Бојанин, „Лечење биљем у средњовековној Србији. Основни преглед”, *Годишњак за друшћивену историју* 1/2012, 7–34.
- Станоје Бојанин, „Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средњовековном Балкану”, *Studia Balcanica* 32/2017, 277–296.
- Алан Вотсон, *Правни трансиланији – ирисћуй ујоредном йраву*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2010.
- Мирјана Живоиновић, „Болница краља Милутина у Цариграду”, *Зборник радова Визанћолошкој инстћивућа* 16/1975, 105–117.
- Анкица Јеленковић, Зоран Ранковић, „О устројству првих болница код Срба”, Брана Димитријевић (ур.), *800 йодина срћске медицине*, Infinitas / Српско лекарско друшћтво, Београд 2011, 25–34.
- Реља В. Катић, *Порекло срћске средњевековне медицине*, САНУ – Одељење медицинских наука, Београд 1981.
- Реља В. Катић, *Срћска средњевековна медицина*, Дечје новине, Горњи Милановац 1990.
- Реља Катић, „Болница светог Саве у манастиру Студеници”, *Catena Mundi: о националном идентћивућу Срба*. Књ. 4, Catena mundi, Београд 2020, 257–261.
- Драгиша Милосављевић, „Феномен визнатијске болнице Св. Георгија у Дабру (Мажићима код Прибоја)”, *Ниш и Визанћија II*, Ниш 2004, 87–88.
- Будимир Павловић, „Манастирске болнице у средњовековној Србији”, *Црквене стћудије* 1/2004, 381–388.
- Леонтије Л. Павловић, „Српске манастирске болнице у доба Немањића”, *Зборник Православной боћсловской факулћетиа II/1951*, 555–566.
- Ignjat Reljin, *Pregled istorije srednjovekovne medicine*, Lito Studio, Novi Sad 2008.
- Станоје Станојевић, „Нуклеус српског медицинског факултета у XIV веку”, *Нешћо из наше йрошлости*, Талија, Ниш 2020.
- Сергије Троицки, „Ктиторско право у Византији и у Немањићкој Србији”, Глас CLXVIII, Српска краљевска академија, Београд 1935, 81–135.
- Радоје Чоловић, „Јован Аргиропул”, Брана Димитријевић (ур.), *800 йодина срћске медицине*, Infinitas / Српско лекарско друшћтво, Београд 2011, 35–42.

Марица Шупут, „Странопријемница”, Сима Ћирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњеј века*, Knowledge, Београд 1999, 715.

Вера Гавриловић, „Болнице”, Сима Ћирковић, Раде Михаљчић (ур.), *Лексикон српској средњеј века*, Knowledge, Београд 1999, 54–56.

А.К, А.М.Т, „Xenodochieon”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford University Press, New York 1991, 2208.

Đorđe STEPIC*

NOTES ON THE LEGAL ORGANIZATION OF HOSPITALS IN MEDIEVAL SERBIA

Summary

Medieval hospitals, and more broadly, health care in general, were in the beginnings accessible only to a small part of the population. They were created primarily for the needs of monks in large monastic centers, such as Hilandar and Studenica. Their organisation was regulated by the provisions of the typics, written under Roman influence, and adapted according to the circumstances of medieval Serbia. The mission of these institutions was primarily the healing of the sick, and over time, specialisation in the treatment of diseases and care for people with disabilities became more prominent. Data on their organisation, as well as on the status of hospital staff and patients comes from various legal, but also literary, archaeological and other sources. The level of medical knowledge of „hospital employees”, the appearance of doctors later on and special hospital administration greatly helped the development of hospital care, whose benefits would begin to be felt by the secular population, even before the emergence of city hospitals. Finally, in order for them to be able to perform their functions, it is necessary to consider the regulation of their property, as well as its legal nature.

Keywords: *Hospitals. – Medieval Serbia. – Charters and Typics. – Law. – Medicine.*

Рад приспео / Paper received: 22.10.2022.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 29.11.2022.

* The author is a student of doctoral studies at the University of Belgrade Faculty of Law, djordje.stepic@ius.bg.ac.rs; the draft version of this paper was presented at the conference *Iustoria 2022: Law and Medicine*, in March 2022.

UDC: 94:351.77(497 Дубровник)"04/14"
94:614.46(497 Дубровник)"04/14"
616.98:579.842.1/.2(497 Дубровник)"13"

CERIF: B100, S140, S143, H220, H300

DOI: 10.51204/HLH_22202A

Игор МУИЦА*

КАРАНТИН И СРОДНЕ УСТАНОВЕ
У СРЕДЊОВЕКОВНИМ ПРИМОРСКИМ
РЕПУБЛИКАМА ЈАДРАНА:
ПРИМЕР ДУБРОВАЧКЕ РЕПУБЛИКЕ

Аутор у предстојећем раду сагледава настајанак и развој каранџина и сродних установа у Дубровачкој републици. Сагледава се период од настајанка првих видова изолације и каранџина на обалама Јадрана до краја средњег века. Аутор, иакође, обрађује питања на здравствену инфраструктуру републике изучавајући хиџијенске прописе и медицинске капацитете Републике да би лакше утврдио њену одговорност ширењу било какве заразне болести. Након тога се посвећује питања суверенизације интереса која је посвојала при увођењу сваке од епидемиолошких мера, а њено каранџина. Она се тицала неизбежног сукоба интереса очувања јавног здравља – и интереса очувања трговине односно промета људи и робе која је за остваривање приморских република неопходна. Зарад сјаса и најређика друштва комерцисис су били чесџи и неопходни што је догађајно ошјавало задатк законодавца. Након што је функционисање свих релеванџних установа темељно изучено, аутор сагледава последице интердисџиплинарним проџисџујом. Коначно, аутор изводи целокупан и деџаљан закључак о деловању власџи Дубровачке републике и оцењује квалитет њених прописиса и релеванџних установа.

Кључне речи: Каранџин. – Дубровник. – Куџа. – Средњи век.

* Аутор је студент друге године пословноправне наставне групе основних академских студија Правног факултета Универзитета у Београду, igor.muidza@gmail.com.

1. УВОДНА РЕЧ

Током средњег века велики број епидемија задесио је различита друштва широм света. Међутим, због специфичног начина живота приморских република показало се да су оне у почетку много настрадале у таквим катастрофама. У складу с датим околностима власти Дубровника су неуморно трагале за решењима која би могла да умање негативне последице епидемија, а опет очувају дубровачки специфичан начин приватног и јавног живота.

Компромис је постигнут кроз разна правна решења која се пре свега везују за институцију карантина као златну средину између очувања јавног здравља и привредног промета истовремено. Да би се детаљно сагледала установа карантина и њему сродне установе аутор приступа искуству ове приморске републике превасходно правно-историјски, али и нормативно, социолошки, психолошки и економскоправно. Такође се разрађују правни акти различитих грана права (грађанско право, кривично право, прекршајно право, управно право, медицинско право, поморско право, трговинско право и право урбанизма) као и разне занимљиве друштвене појаве које су уско повезане са прописима за сузбијање епидемија.

Познавање поретка, друштва, здравствено-хигијенских прилика и искустава Дубровника са епидемијама је неопходно зарад разумевања настанка и развоја институције карантина и њему сродних установа, и о томе ће бити наредни део рада. Затим, следи сагледавање различитих правних аката релевантних за установе које су уједно и одраз свести власти и друштва о озбиљности и опасности епидемија. Најзад, сагледавају се последице које су се одразиле на житеље приморске републике. Такође, изводе се закључци о благовремености, адекватности интензитета и квалитету реакција власти и њених прописа.

2. НАСТАНАК И РАЗВОЈ УСТАНОВЕ КАРАНТИНА

2.1. Реч о приморским републикама

2.1.1. Дубровник

Дубровник је у свом зачетку био мало рибарско насеље које се постепено све више упуштало у трговину и поморство. Становници Дубровника и околине су се, такође, бавили вађењем корала што је доста утицало на развој трговине Дубровника.¹ Први писани тра-

1 Мирјана М. Благојевић, *Поморско право у Кошору и Дубровнику по одредбама њихових стајалишта*, Универзитет у Београду – Правни факултет, докторска ди-

гови о дубровачком поморству су забележени још у деветом веку, а већ у једанаестом веку Дубровник се сматра за озбиљног такмаца византијској флоти што је за његове скромне почетке значајан успех.² Дубровчани су били изузетно искусни морепловци и трговали су чак и на најнеприступачнијим местима. За њихову луку Груж је важило да може да прими стотину галија. Штавише, популарно је мишљење да је Дубровник у четрнаестом веку био једино иза Венеције и Ђенове.³ Велики домет дубровачких трговачких рута потврђује присуство Каталонаца који су преваљивали цео Медитеран још крајем тринаестог века.⁴

Полако али сигурно Дубровник је постајао једна од најбитнијих приморских република Јадрана, али и шире. Трговина, посредничка и поморска, кроз векове је постајала све битнији фактор благостања дубровачког друштва, и управо због тога га је усмерила у један специфичан историјски правац.

Посредничка трговина између залеђа (Србије и Босне) и Медитерана је добијала на значају од половине четрнаестог века и развијала се паралелно са развојем рударства у залеђу. Упоредо с тим је дошло до несташице племенитих метала на Западу, што је овај аспект дубровачке трговине нагло подстакло почетком петнаестог века.⁵ С друге стране, поморска трговина је била битна не само зато што је била изразито повољна за кумулацију капитала и привредни раст, већ је била значајна за увоз основних намирница неопходних за опстанак становништва, које нису могли самостал-

сертација, Београд 2014, 281. Ауторка се позива на дело Анте Мариновића, *Дубровачко поморско право*, I, Сплит 1998, 18–19. Дубровчани су уз Наполитанце били главни трговци и добављачи корала у Средоземљу. Трговином коралима су створили трговачке везе од Француске до Леванта.

- 2 *Ibid.*, 281. Ауторка се позива на дело; Анте Мариновић, „Поморско правни прописи средовјећног дубровачког Статута”, *Поморски зборник Друштва за проучавање и унапређење поморства Југославије*, књ. I, Задар, 1963, 414.
- 3 Ђиво Вашић, „Pomorstvo Dubrovnika od XII. do početka XX stoljeća”, *Pomorski zbornik*, 44/06, 149–152, 158. Такође, било је доста других бродоградилшта поред дубровачког, попут оних у Стону, Лопуду, Шипану, Колочепу и у Гружи.
- 4 Bogumil Hrabak, „Učešće Katalonaca u Dubrovačkom prometu zrnastom hranom, solju, metalima, koraljima i kreditima (do 1520. godine)”, *Analni Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 22–23/85, 43.
- 5 Десанка Ковачевић Којић, „Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Котруљевић (нови погледи)”, *Глас, Одељења историјских наука САНУ, CDXXVIII, 18/2018*, 31. Трговачке књиге браће Кабужић које се чувају у историјском архиву у Дубровнику детаљно описују извоз злата и сребра из Србије и Босне посредством Дубровника у Венецију која је била највеће тржиште племенитих метала у Европи.

но да обезбеде.⁶ Трговину Дубровника са залеђем је посредно подстицала и Венеција.⁷

Дубровник је био под Млетачком републиком од 1205. до 1358. године.⁸ Упркос томе, тај међупериод није успорио развој Дубровника – штавише, зависно од интереса Млетачке републике, њихове власти су се некад и залагале за јачање Дубровника. Свакако, Дубровник није изгубио своју специфичност у том раздобљу, као што ће остатак излагања показати.

Да би друштвенополитичке прилике везане за сам град биле схваћене, неопходно је сагледати његов политички систем. Дубровачку територију су чиниле и тзв. „Ладањске кнежије” односно *comitatusi* (*contrate*). Њима су управљали кнезови које је бирао Сенат из редова властеле. Дубровник је попут Венеције имао Народну скупштину (*Contio publica*), али је она након ослобођења од Млетачке републике имала само формалну улогу, и била је укинута већ 1394. године.⁹

Носилац власти и суверености је било Велико веће (*Consilium maius*), скупштина коју су чинили сви пунолетни племићи. Састајало се барем једном месечно и бирало је кнеза–ректора, који је био највиши представник власти и суверенитета. Знатно већа овлашћења су вршили Мало веће (*Consilium minoris*) и Веће умољених / Сенат (*Consilium Rogatorum*), који су се бирали од чланова Великог већа.¹⁰

Мало веће, које је чинило једанаест племића који су се бирали на годину дана и кнез–ректор су чинили извршну власт. Веће умољених су чинили чланови Малог већа и истакнутији властелини; њихов мандат је трајао годину дана. Будући да је Веће умољених обухватало читаво Мало веће у свом саставу, оно је заправо водило унутрашњу и спољну политику.¹¹

Велики суд (*Curia maior*) је, такође, имао мандат годину дана. Судом је председавао кнез–ректор, а суд су чиниле петорице судија. Тај суд је судио у кривичним предметима и грађанским у износу преко 5 перпера. Но, погрешно би било схватити да су ове судије деловале

6 Rina Kralj Brassard, „Dubrovačke protuepidemijske mjere: gospodarski odgovor na izazov kuge”, *Povijesni prilozi* 60/21, 21–22.

7 Zlata Blažina Tomić, Vesna Blažina, *Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1337 – 1533*, McGill Queen’s University Press, Montreal 2015, 15. Венеција је то чинила тако што је за робу из залеђа ослобађала дубровачке трговце царина.

8 М. Благојевић, 283.

9 *Ibid.*, 285.

10 *Ibid.*

11 *Ibid.* Такође, сви службеници Дубровника су били бирани из редова племства.

као колегијум, напротив, састав судског већа и број судија који процесуирају предмет је варирао.¹² Кнез–ректор је пазио да не дође до узастопног реизбора истих судија и да одређени род не буде сувише заступљен у суду, да се не би створила прилика за злоупотребу функције. Функција није била плаћена, али су судије имале право на изузеће, ако су презаузети дневним дешавањима, а ни број предмета није био тако велики да би се могло рећи да функција одузима превише времена.¹³ Овакво стање се одржало до петнаестог века, након чега су основани 1416. године Грађански суд (*Curia consulum caesarum civilium*), а 1456. године Казнени суд (*Sex iudices de criminali*). Поред тога одређено је 1459. године да кнез–ректор председава Кривичним судом само, уколико постоји могућност да се изрекне смртна казна.¹⁴

Значајан део дубровачког племства је био заснован на богатству, и стога су тај слој чинили највећи трговци Дубровника који су на тај начин формирали неки вид трговачке елите.¹⁵ Дубровачки патрицијат нису чинили класични феудални земљопоседници јер земље није било довољно. Стога, су се патрицији окретали комерцијалним активностима и заснивали свој статус на акумулираном богатству и способности за стицање богатства.¹⁶ Треба узети у обзир податак из 1332. године да је 40% становника града Дубровника припадало племству, а 2/3 становништва је живело у њиховим домаћинствима. Стога, племство заиста јесте чинило значајан део града.¹⁷

Међутим, у Дубровнику, а поготово у кнежијама власт племства је протеком времена постепено слабила активношћу еснафа (братстава), будући да су постепено та братства постајала све значајнији чиниоци у привредном развоју Дубровника.¹⁸ Једно од најпознатијих и најстаријих, братство Светог Антонија (Антонини), чинила је група

12 Углавном је то зависило од компликованости предмета. Никада није било мање од двојице судија на једном предмету. Судије су своју дужност вршиле на позив кнеза-ректора који је додељивао предмете и увек председавао већем.

13 Nella Lonza, „Pred gosparom knezom i njegovim sucima...: Duborvački kazneni postupci s početka XIV. stoljeća”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 30/92, 28–34. Просек за кривичне случајеве је био један недељно, а некад и ређе док је грађанскоправних било нешто више.

14 Nella Lonza, „Srednjovekovni zapisnici Dubrovačkog kaznenog suda: izvorne cjeline i arhivsko stanje”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 41/03, 47–48.

15 М. Благојевић, 286.

16 Bariša Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries: A city between East and West*, University of Oklahoma press, Norman 1972, 32–35.

17 R. Kralj Brassard, 19.

18 М. Благојевић, 286.

најбогатијих грађана од којих су многи били богатији од патриција. Стога, иако они нису имали политичку моћ, патрицијат је морао своје политичко деловање да усклади са њиховим интересима.¹⁹

Слабост централне власти се нарочито осетила у кнежијама, јер су административне јединице биле превелике да би централна власт ефикасно деловала. Стога је она то решавала уз помоћ локалног кнеза и разних „народних представника”, који су имали различита задужења и који су служили као вид комуникације између власти и локалних актера и становништва.²⁰

2.2. Црна смрт у приморским републикама

Пре даље дискусије битно је сагледати развој европског друштва у том периоду и његову подложност епидемиолошким катастрофама. Од једанаестог до тринаестог века се уочава огроман демографски раст. Иако званични пописи становништва нису постојали јасни индикатори су на то указивали. Стари римски градови су кренули да се шире изван својих зидина, спроводе се многа крчења шума²¹ – што указује на додатну потребу за новим обрадивим земљиштем; и повећава се број парохија и црквених установа што указује на већи број верника.²²

Проблем је био у томе што је тадашња пољопривредна технологија достигла свој производни максимум око 1300. године, а број људи које треба прехранити је био у константном порасту. То је закомпликовало већ постојећи проблем исхране. Поред тога, постојећа пољопривредна инфраструктура је била веома нестабилна због непредвидивих метеоролошких катастрофа, ерозије, сукоба, лоших транспортних система и сл. те глад уопште није била ретка појава.²³

19 V. Krekić, 32–35.

20 Nella Lonza, „Criminal justice perspectives on social groups: The eighteenth-century Dubrovnik case”, *Dubrovnika annals*, 4/00, 86. Због тога су, на пример, учиниоци ситних прекршаја и кривичних дела која би могла да се теоријски подведу под „дела малог значаја” ретко били гоњени у тим областима.

21 Massimo Montanari, Jean-Louis Flandrin (eds.), Albert Sonnenfeld (Eng. Ed.), *Food: A culinary history from Antiquity to the Present*, Columbia University Press, New York 1999, 247–249. Prevela grupa prevodilaca (Clarissa Botsford *et al.*) Треба узети у обзир да један од разлога за стварање новог обрадивог земљишта није нужно била прехрана већ и експлоатација феудалних поседа од господара.

22 Vadim Jelisejev, Jean Nadou, Gaston Wiet, Philippe Wolff, *Velike civilizacije srednjeg vijeka*, knjiga prva, edicija *Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj, svezak treći*, Paulo E. Berredo Carniero (ur.), Naprijed, Zagreb 1972, 283–288. Preveli Miroslav Brandt, Milivoj Mezulić i Alka Škiljan.

23 J. N. Hays, *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History*, Rutgers University Press, New Brunswick – New Jersey – New London 2009², 41–42.

Већинском становништву је исхрана знатно осиромашена и свела се претежно на житарице и поврће, будући да више није смело да лови нити да сакупља намирнице из шуме, јер је шума све било мање и те радње су биле забрањене, а неретко и строго кажњаване.²⁴

Међутим, приморске републике су увек одскакале од „класичних” средњовековних друштава у разним аспектима па и у овом. Дубровник није имао простора за пољопривредни развој те се ослањао на строго регулисан увоз основних животних намирница. Ово је нарочито долазило до изражаја по питању житарица. То је био високо организован и строго контролисан систем. Такође су Дубровчани имали разноврснију трпезу од већине континенталних друштава.²⁵

Хигијена већине средњовековних градова би у најбољем случају могла да се оцени са „лоше”. Различити извори причају о нечистоћи градских улица, блату, непостојању канализације, смраду тоалета и безобзирном бацању смећа.²⁶ Међутим приморске републике су биле нешто боље у том погледу о чему ће више речи бити касније. Затим, период првих векова другог миленијума је, такође, био период привредног развитка и друштвене реорганизације. То је дало простора људима да се специјализују за неке друге делатности, али их је условљавало да зависе једни од других за свакодневне потрепштине што доводи, до великог обима и непосредних интеракција између великог броја људи. То, свакако, годи привредном развоју – али је, такође, одлично за ширење епидемија.²⁷

Услови су били готово идеални за избијање епидемија. Друштва приморских република нису могла да утичу на насељеност својих градова (додуше, ретко кад су имала проблем са исхраном). Нису могла да утичу ни на ситуацију у другим друштвима. У складу с тим, власти су кренуле да се залажу за решавање јединог проблема на који су могле да утичу – проблема јавне хигијене и здравства.

24 М. Montanari, J. L. Flandrin, 248–249.

25 В. Krekić, 106 – 109. Бродовласници су годину дана унапред знали када је њихов ред за увожење житарица и било какво кршење ове обавезе се строго кажњавало. У случају криза односно глади свима је било дозвољено да увозе жито уз награду, а странци су били ослобођени царина. Штавише контрола је ишла до те мере да је било случајева да Дубровник конфискује житарице са страног брода као кризну меру. Такође, у редовним околностима трговина житарицама унутар града је била слободна, али град је могао да преузме потпуну контролу и примењује рационарање. Поред житарица, и поврће, месо, риба, сиреви, уље и вино су били честе намирница на дубровачким трпезама.

26 Ристо Јеремић, Јорјо Тадић, „Прилози за историју здравствене културе Старог Дубровника”, Стеван З. Иванић (ур.), *Прилози за историју здравствене културе Рјубославије и Балканској полуострва*, Штампa „Планета”, Београд 1938³³, 48.

27 V. Jelisejev, et. al., *Knjiga prva*, 288.

2.2.1. Хигијена у Дубровнику

Прекарантинске хигијенске мере се затичу у наредбама власти из 1303. године у којима држава тражи од грађана да чисте своје „канализационе канале” (септичке јаме). Стога, се закључује да су се прве мере бавиле одржавањем простих канализационих канала, а касније су се постепено развијале.²⁸ Крајем четрнаестог века су се власти више усмеравале на чишћење улица, поготово главних, оснивањем служби налик градској чистоћи.²⁹ Битан правни акт је одредба 296 Зелене књиге донета 1. 3. 1436. године која се бави пре свега тематиком градске чистоће као једним видом спречавања ширења свих заразних болести па и куге. Пуно име одредбе 296 је „Одредба о чистоћи града”.³⁰ Велико веће је 1. 3. 1436. године донело ову одредбу да би склонило с дневног реда тужбе и жалбе које су се тичале чистоће града. Стога, одлучено је да се у Великом већу морају изабрати три службеника из редова племства са мандатом од три године, који ће се највише бавити чишћењем градских канала.³¹

28 J. N. Hays, 53–56.

29 *Ibid.*, 48. Првоје Прибудић је први провидур за чување чистоће (*officialis super imundiciis*) постављен 24. 10. 1388. – Запошљавају се провидури за чистоћу који су се о томе бринули као редовни чиновници, али и раније је била примењивана мера која је налагала запошљавање двојице радника који су били задужени за чишћење улица, тоалета или септичких јама када је нечистоћа била неподношљива.

30 Бранислав М. Недељковић, „Liber Viridis”, Радован Самарџић (ур.), *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, Српска академија наука и уметности, Београд 1984, 244–246, 455, 473.

31 Бранислав Крстић, Здравко Шундрица, „Статут града Дубровника из 1272. године”, *Посебан сейарат Информативної йреїледа Савеїта за човекову средину и йросїйорно уређење*, 4/78, Београд, 14–15. Они су по службеној дужности испитивали и пописивали све градске канале који су нечисти и могу да „загаде ваздух у граду”. Поменуте канале односно куће које се служе канализационим каналима записују на цедуље и стављају у шешир. Сви пронађени нечисти канали и неки за које је опште познато да су нехигијенски морали су да се очисте у року од годину дана, а свим грађанима се изричито забрањивало да било шта бацају у канале односно да пуштају нечисту воду. Једино шта је смело да тече у каналима су кишница и вода са олука или црепова. За сваки преступ се учинилац кажњавао у износу од 25 перпера. Из поменутог шешира се сваке године извлачило по 25 кућа које се не ослањају на главни канал. Свака од тих кућа је била у обавези да прилагоди своје домаћинство у складу са условима који се примењују за куће које се ослањају на главне канале. Поред тога, све куће су плаћале по један или два гроша зависно од износа закупа куће. Тим новцем (и оним из општинске благајне, ако је то неопходно) плаћала су се четири градска чистача и градски службеници.

То је уједно и период када је непрописно обављање нужде (поготово велике) кренуло да се строго кажњава.³² Један од битних преокрета у Дубровнику, за који се претпоставља да је извршен половином четрнаестог века (будући да је 22. 6. 1390. године наређено да се поправи пут) – јесте попличавање свих битних тргова и улица. На попличаном путу је било много једноставније приметити када неко загађује град својом безобзирношћу, и било који вид прљавштине.³³

Битна година за хигијену Дубровника је и 1407. будући да су 10. јануара те године донети прописи за одређивање тока воде по градским улицама, а 11. јуна је изгласана „Уредба о постепеном попличавању свих улица”. Први правни акт је битан јер су вода и прљавштина преусмерени да се сливају у море, а не на главну улицу као што је то пре био случај. Нуспоследница попличавања улица је била организовање сталне службе чистача градских улица.³⁴ Дубровник се, такође, истицао по томе што је решио проблем лутања животиња по граду.³⁵ Остали хигијенски проблеми који су потицали од различитих занимања (кожари, свињари, рибари) решавани су њиховим измештањем ван града или у одређене делове града.³⁶

Једна од најбитнијих иновација је изградња акведукта у периоду од 1436. до 1438. године. који је изградио архитекта Онфорио де ла Кава, и који је тиме обезбедио да Дубровник има приступ чистој води.³⁷

32 J. N. Hauss, 48–49. Узрок томе је била навала сиромаша 1395. Забрана је донесена 10. 2. 1395, а Првоје Прибудић је ангажован 6. 6. 1396. да пријављује оне који „гнушају град”.

33 *Ibid.*, 49.

34 *Ibid.*, 49–52. Мало веће је 9. 4. 1415. увело сталну службу градских чистача која је имало буџет од 60 перпера годишње (четири чистача са по 15 перпера годишње). За свако изрицање казне чистачи су добијали половину од изрекнуте глобе, а друга половина је припадала држави.

35 *Ibid.*, 60–61. Проблем се претежно односио на лутање и узгајање свиња по граду. То је забрањено 28. 11. 1336, а новембра 1398. године је дозвољено да ко год нађе свињу у граду може да је присвоји и закоље. Још у три наврата се исто наређење понављало 2. 9. 1430, 4. 8. 1463. и 11. 1. 1482. Од 30. 1. 1409. је решено питање паса луталица тако што је речено да се сви морају везати или пусти ван града, а 12. 1. 1458. је чак унајмљен Илија Лукшић да буде „псар” (*pro saucanibus*) и гони псе из града.

36 *Ibid.*, 6162. Још је статут Дубровника прописао да коже морају да се штаве далеко ван града. Затим свињари су смели да кољу свиње на тачно одређеном месту на Понти, а од 11. 9. 1483. и на тачно одређен начин. У супротном би били глобљени, а месо конфисковано. Продавци рибе су смели да продају рибу у току одређеног периода током дана, а у супротном би им целокупан профит од рибе продате тог дана био конфискован.

37 V. Krekić, 104–106

Неопходно је обратити пажњу на главну побуду из које су се градске власти окретале баш оваквим хигијенским мерама. У средњем веку се увелико веровало да нагомилавано ђубре и прљавштина испуштају мијазму. Стога је битно уочити да су се тадашње власти зарад очувања јавног здравља највише бринуле о томе да воде, земља и путеви остану чисти, али пре свега проходни, јер то смањује шансу за стварање мијазме.³⁸ Мијазма је ваздух који је загађен штетним испаравањима која су испуштале труле, прљаве и устајале ствари. Разносила се ветром, и људи су могли да се заразе удисањем мијазме, а могла је и да уђе у њих кроз поре на кожи.³⁹

Иако средњовековни лекари нису добро закључивали како настају болести испоставило се да су хигијенске и здравствене мере које су проистекле из тих закључака доста допринеле јавном здрављу и хигијени. Оно што је, такође, занимљиво је да су власти много више обраћале пажњу на чистоћу града након што је карантин успостављен и након што су прошли највећи таласи куге. Узрок томе вероватно може да се пронађе не у напретку медицине, већ у емпиријском искуству које је указивало на то да се на прљавим местима чешће скупљају пацови као преносиоци кужних ваши.

2.2.2. Стање здравства у Дубровнику

Пре него што се размотри утицај куге на Дубровник неопходно је посветити пажњу развијености дубровачког здравства. Битно је напоменути да су дубровачки лекари били веома знаменити.⁴⁰ У току епидемије куге средином четрнаестог века се не помиње ниједан лекар, иако је познато да је више истакнутих здравствених радника било активно.⁴¹

38 G. Geltner, *The path to Pistoia: Urban hygiene before the Black Death*, University of Amsterdam, Amsterdam 2019, 13.

39 Ole J. Benedictow, *The complete history of the Black Death*, The Boydell Press, Woodbridge 2021, 5.

40 М. Благојевић, 501. Ауторка се позива на дело Р. Радић, „Болести и лечење”, *Привајни животи у Српским зељама средњеј века*, Београд 2004, 410–412. Српска валстела, па чак и владари Србије често су звали баш дубровачке лекаре да лече њих и њихове породице.

Mirko Dražen Grmek, „Život i djela Dinka Dubrovčanina srednjeverkovnog liječnika i medicinskog pisca”, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 2/53, 218–219. Дубровник је дао врхунске стручњаке тог доба као што је био физик Доминко Дубровчанин који је током свог живота (са. 1370–1427) био један од најплаћенијих професора на Болоњском универзитету, а предавао је једно време и у Сијени. Разна његова дела су до данас сачувана.

41 Gordan Ravančić, „Neka razmišljanja o posljedicama epidemije Crne smrti 1348. u Dubrovniku”, *Ekonomika i ekohistorija* 2/06, 19. Најпознатији здравствени радни-

Међутим, независно од епидемиолошког стања у Дубровнику – Дубровник је увек запошљавао једног или више градских лекара који су се бавили како здрављем својих суграђана тако и праћењем стања јавног здравља и ризика за избијање епидемије.⁴² Апотекари⁴³ су углавном били трговци и били су у државној служби, те су имали одређене обавезе према Дубровнику које су се тичале снабдевања града лековитим биљкама. Неретко су то били италијански апотекари (*speciarii*) односно трговци–стручњаци, али је битно поменути и монахе фрањевачког манастира у Дубровнику.⁴⁴ Они су се бавили апотекарством још од 1317. године. Сви манастири су морали да лече монахе, али је аптека дубровачког фрањевачког манастира једна од првих манастирских апотека која је била отворена за јавност. То је уједно и најстарија аптека на Јадрану, а и једна од најстаријих у Европи која и даље ради. Поред тога град је 30. 1. 1347. године основао градску болницу коју је финансирала држава и којом су руководили државни службеници.⁴⁵

Дубровачко здравство је било довољно развијено да је захтевало и правну регулативу, но изворна мотивација није била искључиво везана за добробит житеља колико је била везана за очување економских интереса града и одржавања административне контроле над свакодневним дешавањима у граду.⁴⁶ Дубровачким лекарима је било дозвољено да наплаћују своје услуге само странцима, док домаћем

ци за које се знало да су у то доба радили су били: барбир Петар, хирург Михајло, хирург Кобелије, физик Гутлиелмо и хирург Тома сер Боне де Номаис.

М. Д. Grmek, *Dinko Dubrovčanin*, 218. Титуле *physicus* или *medicus* су значиле да су они универзитетских школовани, док су хирурзи и барбири више били „занатлије” подучене једноставнијим хируршким захватима, намештању костију, пуштању крви и сл.

42 Gordan Ravančić, „Direktni učinci Crne smrti u Dubrovniku 1348. godine”, Katarina Keber i Katarina Šter (ur.), *Historični seminar* 6, Založba ZRC – ZRC SAZU, Ljubljana 2008, 59.

43 Z. Blažina Tomić, V. Blažina, 79. Први апотекар ког архивска грађа помиње још 1281. године је Базилије из Барија.

44 Gordan Ravančić, *Crna smrt 1348. – 1349. u Dubrovniku – Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, Zagreb 2006, 100–102.

45 Z. Blažina Tomić, V. Blažina, 79–80. Болница је добила сопствену апотеку 1420. године.

46 Александар Соловјев, *Историјско-правни синоменици*, књ. I, Српска краљевска академија, Београд 1936, 33, 34, 49–50, 200–201, 206. Још у *Књизи реформација* проналазе се три одредбе које се тичу медицинских радника. Друга одредба стране пете обавезује лекаре да пријаве кнезу–ректору сваку особу за коју приметите да је повређена или убијена. Девета одредба исте стране се бави регулисањем продаје медицинских средстава и медицинским радницима који нису у служби града Дубровника. Четврта одредба странице осме забрањује да се

становништву нису смели да наплаћују већ су за то добијали годишњу плату од града. Такође, било који лекови, уколико нису имали позитивно дејство на здравље пацијента, нису смели да се наплате. То указује да, иако медицина у то доба, објективно гледано, није била најразвијенија, бар је била изразито приступачна.⁴⁷

Здравствени радници у Дубровнику су имали искључиво саветодавну улогу при формирању карантина. Упркос томе њихов допринос институту карантина и сродним установама није био мали, штавише напротив – они можда нису смислили карантин, али су свакако били кључни актери за уочавање епидемија и бригу о оболелима. Стога, закључује се да је развијено здравство у приморским републикама било неопходан зупчаник у функционисању механизма карантина.⁴⁸

2.2.3. Црна смрт у Дубровнику

Сматра се да је куга доспела у Европу током татарске опсаде Федосије односно Тафе 1344. године, а у Дубровнику је забележена 1348. године. Због своје квалитетне реакције Дубровник је знатно смањио потенцијалну штету, међутим, пошаст куге су очевици забележили и њихова запажања су и даље доступна у регистру тестамената у Државном архиву Дубровника. Најживописнији документ говори следеће:⁴⁹

„Наш Господ Бог је изрекао страшну пресуду, до сад невиђену у читавом свету против Хришћана и пагана, смртност мушкараца, а још више жена грозном и неизлечивом болешћу која изазива кашљање крви и отоке по различитим деловима тела и која је толико заразна да су синови бежали од својих очева, а још чешће да су очеви бежали од својих синова; сво умеће Хипократа, Галена и Ибн Сина се испоставља бескорисним јер ниједно умеће нити наука не могу спречити Божији суд. Ова болест је харала Дубровником од 15. дана Децембра, године 1348. нашег Господа и трајала је шест месеци током којих је 120 и више људи дневно умирало; од чега је у Великом већу преминуло 110 племића.”

медицински радници у служби Дубровника уортачују на било који начин са апотекарима који су у суштини трговци.

47 В. Krekić, 92–93. Забрана наплаћивања је од почетка четрнаестог века.

48 Mirko Dražen Grmek, „Doprinos hrvatskih liječnika medicinskim znanostima u svijetu (od srednjeg vijeka do 1918. godine)”, *Medicinski vijesnik* 27/95, 35.

49 А. Соловјев, 101–102. Регистар тестамената, познат и као Волумен серија *Бла-іоіа гјела* (lat. *Opera Pia*) некада се, у време кад је писао Александар Соловјев, чувао у трезору Дубровачке катедрале, али то више није случај.

Иван Христијан фон Енгел тврди да је преминуло 7.000 пучана, 300 грађана и 40 припадника властеле.⁵⁰ С друге стране, Гелчић тврди да је у граду преминуло између 7.000 и 10.000 становника, од чега је 160 властелина и 300 пургера. Такође, тврди да је немогуће израчунати колико је људи преминуло на читавој територији Дубровачке републике.⁵¹ Неки хроничари попут Рањине, помињу талас куге из Александрије који је харао 1357. или 1358. године,⁵² али је постојање тог таласа оспорено.⁵³

Ускоро је избила епидемија куге 1363. године. Тај талас куге у Дубровнику је био најинтензивнији. Период након тог таласа се везује за повећање донација црквама и манастирима, али и за велики број (преко 300) тестамената који су састављени током тог таласа куге што указује на погубност ове епидемије.⁵⁴ Оно што је позитивно је што се у изворима и описима осећа знатно рационалнији став према болести у односу на онај две деценије пре тога. Из записника дубровачких већа се открива да су се власти највише бавиле одржавањем административног реда, с циљем да на тај начин омогуће одржавање свакодневног живота и пословања. Додатни индикатор је

50 Иван Христијан фон Енгел, *Повјесћ Дубровачке републике*, Српска Дубровачка штампарија А. Пасарића. Дубровник 1903, 44. Енгелов текст је с немачког превео, опаскама пропратио и допунио каноник декан Иван Стојановић.

51 Luigi Villari, *The Republic of Ragusa: An Episode of the Turkish Conquest*, J.M. Dent & Co., London 1904, 102. Аутор се позива на дело Јозефа Гелчића (Gelcich), *Istituzioni Marittime e Sanitarie della Repubblica di Ragusa*, Trieste 1892, 37–38. У исто време је куга избила у Сплиту. Судаћи по легенди, непосредно пре доласка куге у градове дошло је до лошег предсказања, јер је наступило помрачење Сунца током ког су звезде могле да се виде преко дана, и истовремено је наступила велика суша због које је прашина остајала у великим облацима. Никша Рањина, који је писао о овој пошасту нешто више од века касније говорио је да је владало веровање да су Јевреји затровали бунаре. Други су, пак, сматрали да је проблем у томе што се Сатурн нашао у равни са Марсом и Јупитером што је наводно, дало услове за развој куге.

52 Р. Јеремић, Ј. Тадић, 68.

53 Gordan Ravančić, „Epidemije kuge u Dubrovniku u drugoj polovici 14. stoljeća – Koliko su kroničarski zapisi pouzdan izvor za izučavanje epidemija?“, *Povijesni prilozi* 61/21 [у даљем тексту *Pouzdanost kroničarskih zapisa*], 48–50. Новија истраживања и испитивања записника дубровачких већа указују на то да не постоји никакав траг одлука већа који би указао на постојање епидемије. Напротив, већа су се више бавила склапањем Задарског мира и Вишеградског уговора, што би у условима такве епидемије било тешко изводљиво. Такође, не постоји пораст у броју тестамената (5 и 9 сачуваних тестамената за те године респективно) који је готово увек присутан током епидемија те врсте.

54 G. Ravančić, *Pouzdanost kroničarskih zapisa*, 49.

опет повећан број тестамената (који те године скаче на 310) у односу на претходне две године (5 и 15 респективно).⁵⁵

Након тога су уследили таласи куге почетком 70-их година четрнаестог века. Проблем код овог таласа је што се хроничари Гундулић, Аноним и Рађина доста разилазе око питања његовог датирања. Међутим бројеви састављених тестамената указују на 1371. и 1372. годину (66 и 74 респективно). Ови бројеви нису тако високи као претходних деценија, али свакако се уочава вишеструко повећање броја тестамената у односу на остале године те деценије. Записници дубровачких већа из тог периода нису сачувани што додатно отежава историјску прецизност, међутим писма дубровачког кнеза и већа говоре о пошасту 1372. године.⁵⁶

Након те пошасту су кренуле да се уводе мере за спречавање ширења инфективних болести различитим формама карантина, о којима ће речи бити касније. Резултати су се показали већ током наредне епидемије 1391. године која је трајала шест месеци. Судаћи по записима полимата Стјепана Градића у Дубровнику је умрло 250 племића и 25.000 пучана у четири набројана таласа куге. Након тога су још строже мере уведене, те је током епидемије куге 1400. године број жртава био тек око 2.500.⁵⁷ Харање ова два таласа куге се доста позданије датира у односу на пређашње.⁵⁸

Наредни талас куге је уследио 1416. године и трајао је два месеца, одневши са собом 3.800 живота. Овај талас се може сматрати окидачем за Годоалдов предлог о ком ће више речи бити касније. Но, у овом поглављу је важно нагласити да је због тог предлога у наредном таласу куге 1422. године број жртава био знатно мањи у односу на све претходне таласе, и тај тренд се настављао у великој већини наредних случајева избијања куге у Дубровнику.⁵⁹

Црна смрт је харала по свим приморским градовима Јадрана, а не само у Дубровнику.⁶⁰ Треба указати и на то да су налази Јеремића

55 *Ibid.*, 50–51.

56 *Ibid.*, 52–53.

57 L. Villari, 213–214.

58 G. Ravančić, *Pouzdanost kroničarskih zapisa*, 57–59. Познато је да су 1391. доношене епидемијске мере попут забране пловидбе у заражене крајеве под претњом казне од 100 дуката, и уведена су три службеника за спровођење епидемијских мера (*pro conservare civitatem*). С друге стране, за 1400. годину таквих извора нема, али се из кореспонденције са Стефаном Лазаревићем сазнаје да куга јесте била присутна, али није била превише погубна. Такође, за те две године број тестамената (137 и 158 респективно) знатно је виши у односу на остале године током последње две деценије четрнаестог века.

59 L. Villari, 213–214.

60 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti*, 7. Примећена је занимљива појава у Задру у периоду од 1351. до 1353. године да се готово сви случајеви из

и Тадића о броју тестамената веома слични налазима Раванчића, што додатно утврђује прецизност датирања таласа куге у Дубровнику у поменутој литератури.⁶¹

2.3. Утицај интересних група

У приморским републикама средњег века током свих епидемија постојала су два супротстављена интереса. Први је очување административног реда⁶² и привреде републике која се пре свега заснивала на трговини односно промету људи и робе – а други очување јавног здравља, а тиме и људског капитала. Будући да су од трговине највише профитирали имућнији грађани република, њима и јесте било у интересу да очувају слободу промета робе и људи. Међутим, треба узети у обзир да је та иста трговина стварала одређену тражњу на тржишту радне снаге, коју су својом понудом радне снаге могли да задовоље нижи слојеви. Тиме су и они имали доста користи од трговине и били заинтересовани за њено очување, будући да би са очувањем трговине очували и своје послове, који су им углавном били једини извор прихода. С друге стране, све групације су биле свесне да ширењем заразе доводе у опасност здравље и животе својих суграђана, својих ближњих, па и своје властите.

Трговци и економско-политичке потребе града захтевали су слободан промет људи и робе – док су, с друге стране, лекари предлагали изолацију. Компромис је нађен, али не толико као дело лекара, већ упоредо и као идеја властодржаца и утицајних друштвених актера.⁶³ Јединственост карантина је у томе што успева да очува јавно здравље изолујући све за које постоји опасност да шире заразу, а опет, иако успорава промет људи и робе – промет људи и робе и даље постоји. Стога је најбоље решење било повећање трансакционих трошкова посредством карантина, али очување трансакције уопште односно трговине, уз свођење додатног ризика по јавно здравље на минимум.

Мауро Бондиоли тврди да су поглаварства градова погођених епидемијом избегавала да службено прогласе епидемију баш због сукоба економских интереса и интереса јавног здравља. Међутим, била су свесна да праћењем економских интереса заправо спутавају сопствене економске интересе из свих поменутих разлога; а поред тога, са

регистра грађанских парница односе на потраживања заоставштина (или на пресуде везане за њих) преминулих током куге, што је још један начин за датирање таласа куге.

61 П. Јеремић, Ј. Тадић, 68–69.

62 G. Ravančić, *Pouzdanost kroničarskih zapisa*, 50–51.

63 M. D. Grmek, *Doprinos hrvatskih liječnika*, 35.

ширењем епидемије људи су све више бежали из градова стварајући тако сличан ефекат као да су преминули због епидемије, барем са економске тачке гледишта.⁶⁴

На крају, при сваком разматрању супротстављености интереса неопходно је сетити се да приморске републике и њихови градови нису били самоодрживи. Стога комплетна изолација суштински није ни била опција јер на тај начин би осудили себе на глад која доводи до смрти, или у најбољем случају смањује им имунитет што их чини подложнијим да се заразе кугом. Дакле, може се закључити да, иако кугу у приморској републици не преживљава много људи, потпуна изолација дугорочно убија свакога.⁶⁵

2.4. Правни акти Дубровника

Главне изворе законодавства Дубровачке републике чине четири збирке. То је пре свега Дубровачки статут из 1272. године. Након ослобођења од Млетачке републике 1358. године дубровачко законодавство је доживело свој препород. Сви нови прописи од 1335. до 1410. године су кодификовани у Књизи реформација (*Liber omnium Reformationum*) у чијем садржају су раније и касније одредбе које се нису нашле у Статуту. Поред њих постоји Зелена књига (*Liber Viridis*) с прописима од 1358. до 1460. године, док прописе од 1460. до 26. 1. 1803. године бележи Жута књига (*Liber Croecus*). Постоје и законици који се тичу поморског права који су донети мимо поменутих збирки прописа, као и Царински статут.⁶⁶

2.4.1. Дубровачки *стајтбуџ* (1272)

Дубровачки статут по обимности и уређености предњачи у односу на многе статуте свога времена. Године 1272. донео га је кнез Марко Јустинијан. У предговору Дубровачког статута Марко Јустинијан говори да је проучио дубровачке законе и кодификовао их у један статут, одбацивши оне који су сувишни. Ту кодификацију која је постала Дубровачки статут су усвојили Велико и Мало веће.⁶⁷

64 Mauro Bondioli, „Osmišljavanje lazareta: Bedem protiv kuge u Veneciji i na zapadnom Mediteranu”, Ante Milošević (ur.), *Lazareti u Dubrovniku*, Zavod za obnovu Dubrovnika, Dubrovnik 2018, 92.

65 R. Kralj Brassard, 25.

66 M. Благојевић, 367.

67 Јелена Даниловић, „Дубровачки статут и 'Consuetudo'”, *Анали Правној факултету у Београду* 1–2/75, 2.

Статут се дели на осам књига, а свака књига на поглавља.⁶⁸ Релевантне мере за тематику рада су прописивале да лекари, бербери и хирурзи морају, поред лечења људи да обраћају пажњу на заразне болести међу становништвом које могу да прерасту у епидемију.⁶⁹ Прве мере налик карантину су уведене у Дубровнику због спречавања ширења Хансенове болести, колоквијално познате под именом „лепра”, или још познатије под термином „губа”.⁷⁰

Статут града Дубровника у одредби LVI. – „О кућама подигнутим на месту губаваца” прописује следеће:⁷¹

„Наређујемо да куће које су штавитељи кожа подигли или ће подићи за себе изван града, на месту где обично бораве губавци, остану нетакнуте и да их у погледу тих кућа не сме узнемиравати ни општина, ни било тко други. И да онде не смеју боравити губавци, него да иду становати даље од града.”

2.4.2. Књижа реформација (1335–1410)

Сви људи који су патили од губе су касније били изоловани на гробен Светог Михајла у околини Дубровника (ита. *San Michele alla Cresta*) који нису смели да напусте. Житељи Дубровника су углавном били ужаснути њима или су гајили неки вид сујеверног страхопоштовања.⁷² *Ratio legis* ове одредбе је сигурнија заштита од ширења губе. Због тога је дошло до наредне реформе 1335. године.⁷³ Реформа може да се нађе на страни четвртој Књиге реформација града Дубровника са називом „О губавцима”:⁷⁴

„Предложено је и потврђено да сви губавци који морају остати на обронцима изнад цркве св. Михајла на Крстацу, и да губавци ни на ком

68 И. Х. фон Енгел, 44. Прва књига се бави бирањем чиновника; друга закљичањем чиновника; трећа грађанским и судским пословима; четврта породичним правом; пета органима реда; шеста кривичним правом; седма поморским правом, а осма различитим предметима који се нису уврстили у претходне књиге.

69 Вања Продић, „Осврт на епидемиолошке мере у средњовековном Дубровнику и дубровачком залеђу”, *Видослов* 83/2021, 76.

70 J. Gelcich, *Istituzioni Marittime*, 36, наведено према L. Villari, 213.

71 Б. Крстић, З. Шундрица, 11. Аутори тврде да се под „изван града” мисли на Плоче близу црквице светог Лазара, што је логично будући да је свети Лазар заштитник губаваца.

72 J. Gelcich, *Istituzioni Marittime*, 36, наведено према L. Villari, 213. Први пут се у дубровачким списима помињу 1295. године, у документу који се тиче легата који је намењен њима у форми задужбине.

73 Ana Bakija Konsuo, „Lazareti – od izolacije do suvremenih znanstvenih spoznaja u medicini”, Ante Milošević (ur.), *Lazareti u Dubrovniku, Zavod za obnovu Dubrovnika, Dubrovnik* 2018, 74.

74 А. Соловјев, 26, 198.

другом месту не смеју боравити. Поменти губавци не смеју да дођу у град, нити ићи путевима који воде кући фратра Мале браће, ни свештеницима, ни к мостовима нити ка мору. И, ако се поменути губавци затекну на било ком другом месту осим на означеном месту изнад цркве Св. Михајла, морају се прогнати из подручја Дубровачког.”

Занимљиво је да се током првог таласа куге дубровачка власт односила према епидемији крајње административно, покушавајући да уклони последице које је епидемија проузроковала. Међутим, она се претерано није бавила самом болешћу, највише због тога што је сматрана да је у питању виша сила поводом које, ионако, ништа не може да учини. Прва мера за спречавање ширења епидемије, ако се тако може назвати, донесена је 19. 1. 1348. године када је утврђено присуство куге на острву Шипан. Велико веће је одлучило да пренесе овлашћење на кнеза–ректора и Мало веће да донесу коначну одлуку. Они су одлучили да је најбоља мера организовање процесије у славу Господа и Богородице. Међутим, Дубровник није био једини са оваквим богобојажљивим ставом према куги, већ је он био присутан у читавој Европи.⁷⁵ Иако ова мера може деловати апсурдно треба узети у обзир да је Велико веће заиста хтело да реши овај проблем будући да се 1348. године састало чак 32 пута, што је дупло више него претходне године.⁷⁶

2.4.3. Зелена књиџа (1358–1460)

Зелена књига је од изразитог значаја за установу карантина у Дубровачкој републици будући да се управо у њој налазе правни акти који су га успоставили и касније додатно развили.

Један од интензивнијих таласа куге 1363. године (који је већ поменут) знатно је утицао на прве мере за спречавање ширења заразне болести. Узрок томе је промена начина на који се приступа решавању проблема куге. Када је стигла вест из Апулије и Маркаме о новој епидемији куге дубровачке власти су донеле одлуку којом се забрањивао долазак свим зараженима и онима из заражених крајева, а уједно се забрањивало Дубровчанима да путују у те крајеве. Стога, се ово може назвати првом мером која је заправо била сврсисходна. Нажалост, судећи по свему та мера је прекасно донесена јер је куга већ била стигла до Дубровника и однела велики број жртава.⁷⁷

Упркос томе, велики значај ове мере – иако није карантин у правом смислу те речи – јесте приступу који су дубровачке власти раз-

75 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti*, 17.

76 G. Ravančić, *Učinci Crne smrti u Dubrovniku*, 73.

77 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti*, 18.

виле према кути. Битна разлика између ове мере и карантина је то што су области које су се описивале као заражене кугом су биле у потпуности искључене док код карантина постоји „период пенденције”. Међутим, она је и даље битан степен ка настанку и развоју квалитетних и делотворнијих епидемиолошких мера које и савремена законодавства примењују уз одређене измене.

Дубровачке власти су 27. 7. 1377. године донеле закон који забрањује улазак у Дубровник онима који долазе из заражених крајева или крајева у којима се сумња да је куга и даље присутна уколико пре тога не буду у карантину. У почетку је овај вид изолације трајао тридесет дана (трентин), а касније четрдесет (карантин).⁷⁸ Овим законом је уведен први карантин као преседан, будући да не зауставља промет људи и робе, а опет утиче позитивно на спречавање ширења заразних болести. Циљ је постигнут упркос томе, што тадашњој науци и даље није у потпуности познат узрок тих болести као и начин ширења.⁷⁹

Одредба 49 која се налази у Зеленој књизи формулисана је на следећи начин:⁸⁰

„Они који долазе из места заражених кугом, нека не уђу у Дубровник, а ни читав округ.”

Овим чланом се предвиђа да сви људи, Дубровчани или странци, који бродом желе да уђу у Дубровник пре тога проведу месец дана у карантину на Мркану или у Цавтату (Старом граду). У поменутих местима су се налазили лазарети као зграде са имањем у којима би путници у карантину обитавали.⁸¹ Ове мере су ишле и корак даље будући да се свима забрањивало да их посећују или да им носе храну и остале неопходне ствари јер ће у супротном и они који дођу у посету морати да проведу с њима месец дана. За такве радње је била неопходна изричита дозвола градских власти. Свако кршење ових мера се кажњавало са 50 перпера.⁸² Додуше, дубровачки већници су помиловали све прекршиоце убрзо након завршетка епидемије.⁸³

Овакав развој ситуације је довео до закључка да апсолутна изолација није решење за спречавање пандемије, и то из више разлога. Првенствено, нико није знао природу болести куге, а ни како се она

78 В. Продић, 73.

79 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti*, 20.

80 Б. М. Недељковић, „Liber Viridis”, 23.

81 М. Благојевић, 388.

82 Б. М. Недељковић, *Liber Viridis*, 23.

83 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti*, 19.

шири. Затим, често те мере нису спровођене у потпуности или су их одређени појединци изигравали и чинили читав подухват бесмисленим. Осим тога, за приморске републике које се претежно баве трговином, изолација је била велики трошак. Стога, било је неопходно донети меру која дозвољава промет људи и робе, а опет допушта контролу кретања заражених лица.⁸⁴ Поред тога, са делимично очуваним привредним интересима људи су имали мањи подстицај да крше мере што је додатно доприносило ефикасности карантина.

Из свега овога се види какав је технолошки искорак био карантин у односу на чисту изолацију. Карантин је мера за изолацију и ограничавање кретања оних који су потенцијално били изложени болести и изложени су ризику да оболе. С друге стране, изолација је ограничавање кретања не само заражених људи већ и здравих али сумњивих људи зарад спречавања ширења болести.⁸⁵ Карантин је технологија која захтева схватање периода инкубације и функционисања болести. Такође, она је много напреднији метод од чисте изолације, уједно је мање погубна по функционисање читавог друштва, и доста је прецизнија. Коначно се заправо развила представа о томе како се болест шири, и колико је времена потребно да прође пре него што буде сигурно да ли неко лице болује од куге или не. Поред тога ирационална медицинска средства су била готова у потпуности искључена од овог тренутка што је такође допринело томе да дубровачки карантин више личи на технологију него на неки вид традиције без јасног научног утемељења. Као што ће бити изнето даље у раду како је време текло и како су Дубровчани стицали више искуства са епидемијама, технологија карантина је упоредо напредовала.⁸⁶

Све што је изнето чинило је дубровачки карантин уникатном и пионирском мером, али и једном од најефикаснијих за сузбијање било које врсте епидемија. Светској научној јавности је на то први скренуо пажњу Мирко Дражен Грмек, доказавши да ниједан претходни квази карантин није имао све особине које је имао дубровачки карантин на којем се савремени суштински и заснива. Стога, то чини дубровачки карантин првим „правим” карантином.⁸⁷

84 *Ibid.*, 20.

85 Wen Nie, „The Origin of Quarantine”, *Global Partners in Education Journal – Special Edition*, 2/15, 25–26.

86 Kelly Drews, „A Brief History of Quarantine”, *The Virginia Tech Undergraduate Historical Review*, 2/13, 59–63.

87 Mirko Dražen Grmek, „Le concept d’infection dans l’antique et au moyen age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine a Dubrovnik (1377)”, Mirko Dražen Grmek (ur.), *Radovi sa među-*

Затим следи одредба 91 од 5. 1. 1397. године која се надовезује на поменути одредбу: „Одредба против оних који долазе из места заражених кугом.”⁸⁸

Ова одредба се пре свега бавила механизмима за спровођење карантина. Свима онима који долазе из места заражених кугом наложено је да проведу карантин на Мркану или Мљету. Међутим, било им је дозвољено да чак, иако долазе из заражених места оставе у граду жито, којим је смело касније да се тргује. Овом одредбом се установила карантина обезбедила, али је опет смањен негативан утицај ове установе на снабдевање и трговину Дубровника.⁸⁹

У случају да је неко кретао из Дубровника у место заражено кугом од дана када је кренуо морало је да прође два месеца пре него што је смео да уђе у Дубровник. То се односило како на трговца, тако и на његову робу. Такође, претило се онима који крше мере ове одредбе казном од 100 дуката.⁹⁰

Ова одлука је донета јер су места за карантин из претходне одредбе била преоптерећена, па су услови у њима – који су ионако били неповољни (болесници су били изоловани у колибама, шаторима или под ведрим небом) – постојали још гори због гужве. Мљетски лазарет је био много гостољубивији, како за људе тако и за бродове, због приступачности.⁹¹ Такође, види се поштравање новчаних казни, што додатно указује на поруку коју власти желе да пошаљу – потенцијалним деликвентима.

Одредба 225 донесена 29. 4. 1428. године конкретно се бави самим лађама које долазе из заражених места:⁹²

„Одредба о лађама (баркама) које долазе из места заражених кугом.”

Све лађе су биле у обавези да проведу карантин у Молтуну или Мркану. Ова одредба је служила као олакшица капетанима и морепловцима који су долазили из заражених крајева у Дубровник и искључиво се издржавали од поморства. Они су смели да плове на Исток и Запад, али на дубровачким територијама и острвима су смели да се задрже једино у случају невремена. Овај члан је битан, не само

narodnog simpozija u povodu šestote obljetnice dubrovačke karantene, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1980, 9–55.

88 Бранислав М. Недељковић, „Liber Viridis”, 59–60, 452, 464.

89 М. Благојевић, 388.

90 Б. М. Недељковић, „Liber Viridis”, 59–60, 452, 464.

91 Ante Milošević, „Dubrovačke karantene i lazareti: *Fortuna critica et historica*”, Ante Milošević (ur.), *Lazareti u Dubrovniku*, Zavod za obnovu Dubrovnika, Dubrovnik 2018, 183–184.

92 Б. М. Недељковић, „Liber Viridis”, 179, 470.

због поменутих мера, већ и зато што он даје кршењу установе карантина кривичноправни карактер. Прекршиоцима ове одредбе је лађа могла да буде спаљена, а постојала је и могућност да им се изрекне казна од шест месеци затвора.⁹³

Поред ове мере током петнаестог века је била на снази мера да сваки капетан брода мора да има са собом исправу која садржи податке о здравственом стању у граду из ког је испловио пре уласка у дубровачку луку. Уколико дође до појаве куге на броду постојала је обавеза истицања посебне жуте заставе која се лако види из далека и указује на опасност.⁹⁴

Наредне одредбе се, такође, баве спречавању ширења куге: одредба 305 донета 19. 5. 1436. године „Одредба о чувању острва против куге”; одредба 319 донета 17. 3. 1439. године „Одредбе које се примењују током времена смрти (куге)”⁹⁵

Одредба 305 је прописивала како треба да буде опремљена галија која је задужена да чува стражу током епидемије и одређује јој се област којом патролира. Међутим, ова одредба је имала и дисциплински карактер јер се члановима посаде претило смањењем плате у случају да прекрше ову одредбу. Одредба 319 се односила на обавезу Сената да изабере припадника властеле, старијег од тридесет година чије задужење је било да руководи лађом која даноноћно по мору и између острва води рачуна да се лица са бродова који су допловили из места заражених кугом не искрцају пре обавезног прегледа.⁹⁶

Поред наведеног, одредба 319 говорила је и о обавези качаморта (о којима ће касније бити речи) да пријаве све болесне које затекну, као и о обавези доктора да их прегледају и одреде да ли су болесни, и ако јесу, да ли су заразни. Након тога се помињала лађа и детаљно се разрађивао њен рад. Превасходно којом рутом се креће и да увек буде надомак главног пристаништа. Затим, говори се нешто више о самој посади и слободи капетана лађе да захтева већу посаду и више наоружања. Остатак ове одредбе се много више бавио робом која се увози, као и порезима и дуговима насталим током епидемије. Такође, прописивало се да сваки капетан брода истинито извести о стању на броду, и да ће неовисно од његовог исказа бити извршена инспекција

93 М. Благојевић, 388.

94 В. Продић, 75.

95 Б. М. Недељковић, „Liber Viridis”, 253, 305.

96 М. Благојевић, 389. У докторату Мирјане Благојевић се помиње одредба 309, међутим, то је грешка јер се име и садржина те одредбе у раду Бранислава М. Недељковића „Liber Viridis” налазе у одредби 319.

брода. За свако кршење ових мера се прети различитим, али свакако високим новчаним казнама.⁹⁷

2.4.4. Качаморџи

Године 1390. власти овлашћују три чиновника да спроводе мере за сузбијање епидемије.⁹⁸ Пет година касније они су добили још двојицу колега што је довело до тога да 1397. године Велико веће донесе регулативу *De ordinibus contra eos qui veniunt de locis pestiferis* којом је регулисало њихов рад.⁹⁹ Да би се стекао прави увид у широку казнену власт здравствених чиновника Дубровника значајан је податак из октобра 1388. године. Наиме, здравственим службеницима је тада дато овлашћење да „непокорнима ударају казне до одсецања ушију”.¹⁰⁰ То су и чинили капетанима и морепловцима који су лагали из које луке долазе. Наиме, наплаћивали су им казне, затварали их и одсецали им уши.¹⁰¹ Од 25. 5. 1397. године је уведено правило да уколико неко није платио казну која му је изрекнута за кршење мера, а није могао да понуди обезбеђење или није имао јемца, на чело би му врелим гвозђем утиснули жиг и био би прогнан из Дубровника. Уколико је јемац лагао да може да плати уместо њега и не плати казну по истеку рока од месец дана био би затворен док се казна не плати.¹⁰²

Године 1420. је Дубровник поменуте чиновнике преобразио у редовну магистратуру коју су чинили *officiales cazamortuorum*, у народу много познатији као „качаморти” односно „ловци смрти”. Они су били врховна здравствена власт Дубровачке републике за спречавање куге са широким казненным овлашћењима.¹⁰³ Качаморти су били вид комуналне полиције која је патролирала градом и пазила да се спроводе све мере чија је суштина била смањење било каквих интеракција грађана једних са другима. Такође, водили су евиденцију

97 Б. М. Недељковић, „Liber Viridis”, 261–268, 455.

98 Z. Blažina Tomić, V. Blažina, 119, 122. Занимљива формулација је да „добијају овлашћења као њихови претходници”, мада додуше о тим претходницима, жалост и даље није пронађена архивска грађа која би то потврдила. Такође, функција није била бројчано ограничена већ је број качамортија био у складу са епидемиолошким стањем.

99 Gordan Ravančić, „Dubrovnik's Invention of the Quarantine and the Transfer of Knowledge about the Spread of Pandemics”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol 53, 3/21.

100 P. Јеремић, J. Тадић, 101.

101 B. Krekić, 101.

102 Z. Blažina Tomić, V. Blažina, 124.

103 A. Milošević, 184.

о болесницима и њиховим породицама (нпр. време појаве симптома, тренутак почетка / краја карантина).¹⁰⁴

Године 1426. установљено је да качаморти морају да раде бесплатно (*per angariam*) и да не смеју бити чланови Малог већа или Грађанског суда. Тиме се пазило да не дође до сукоба интереса, концентрације моћи, али ни преоптерећења обавезама које су ове функције изискивале.¹⁰⁵ Функција није смела да се одбије под претњом новчане казне или чак губитка властелинског статуса за то лице или чак његову породицу.¹⁰⁶

Одредба 205 је битна за уређивање деловања качаморта. Налази се у Зеленој књизи и донета је 15. 1. 1426. године. Њен назив је „Одредба о избору качаморта”.¹⁰⁷

Качаморте је чинило пет племића који су испитивали све који долазе из места заражених кугом. Тим путницима се изричито забрањивало да се рукују и љубе са било ким. Пре него што су их преусмеравали да проведу карантин од месец дана на острва Мркан¹⁰⁸, Бобару или Супетар они су проводили два до три дана испод једне касарне где бораве стрелци током такмичења из стреличарства. Након тога су се изоловали месец дана, па ако су били доброг здравља пуштани су у град, а у супротном њихова изолација се продужавала. Скраћивање рока изолације и премештање путника је било овлашћење Великог већа, а не качаморта. Такође, под специфичним режимом су били они који су из Дубровника ишли у места заражена кугом па се враћали; па они су били изоловани по два месеца, али им се рачунало и време које су провели на путу из места зараженог кугом.¹⁰⁹

Поред наведеног, качаморти су надгледали све запослене у карантину и у сродним професијама (здравствене раднике, писаре, свештенике, стражаре, гробаре итд.). Такође, морали су да организују где ће се сахрањивати умрли од куге.

Колико год ова служба била сврсисходна и корисна, она није била нарочито популарна. Пре свега због тога што су морали да спаљују куће својих суграђана у којима се појавила куга. Ако би у томе окле-

104 В. Продић, 74–75.

105 А. Milošević, 177.

106 Z. Blažina Tomić, V. Blažina, 127.

107 Б. М. Недељковић, „Liber Viridis”, 156, 469.

108 За Мркан је морало да се добије одобрење требињског бискупа који је тамо био стационаран, а када су све три локације биле преоптерећене слали су их у Епидаур који су звали Стари Дубровник.

109 А. Milošević, 172.

вали, власти би запретице да, ако то не изврше у року од један дан мораће да плате глобу од сто дуката. Због свега наведеног године 1457. качамортима је уведена плата непознатог износа, али се зна сигурно да су били плаћени јер се спомињу као плаћени службеници (*salarjati in civitate*). Међутим, Анте Милошевић узима у обзир штедљивост Дубровника и сматра да колика год та плата била, није била довољно висока да учини службу нарочито примамљивом племићима.¹¹⁰

Мало веће је 1431. године одузело качамортима овлашћење да удаљавају из града властелу за коју се сумњало да болује од куге. То право је поверено Већу умољених, будући да се сумњало да се то овлашћење злоупотребљавало за удаљавање политичких противника под изговором бригае о очувању јавног здравља.¹¹¹

Знатно проширење овлашћења качаморти добијају од Сената током епидемије куге 1482. године. Наиме, неколицином уредби је качамортима наложено да спроведу истрагу, уз дозволу коришћења тортуре како је куга доспела у Дубровник. Сумњало се да је зараза унесена с робом која је искрцана у градску луку. Будући да су и качаморти хтели да изађу из града, наређено им је да морају стално да бораве у граду и запређено им је казном од 25 перпера за покушај избегавања својих дужности. Такође, имали су обавезу да се састају свако јутро и да на основу извештаја одлучују о томе како да поступи и које мере да предузму. Поред тога они су надгледали групе чувара који су пазили да гробари не дођу у контакт са здравима, а оформљена је и посебна хигијенска служба коју су чиниле жене које су преболеле кугу зване оздрављенице (*resanatae*). Оне су дезинфиковале робу, некретнине и ствари заражених. Одлуком Градског магистрата из 1462. године састављен је и тим од двадесет оздрављеница које су служиле у лазарету. Концепт оздрављеница је битан јер указује на развој приступа куги – имунитет као феномен је делимично схваћен, прихваћен и знање о њему је било примењено.¹¹²

Један од проблема са којима су се качаморти сусретали је сачрањивање богатијих људи, јер су гробари често скривали њихову скупу одећу и покретне ствари уместо да их предају оздрављеницама у нади да ће стећи имовинску корист. Та пракса је крајње очигледно била изразито штетна, јер су гробари трговали таквим стварима и на тај начин ширили кугу. Због тога је за такав прекршај и уведена смртна казна вешањем која се примењивала у пракси.¹¹³

110 *Ibid.*, 177–178.

111 A. Bakija Konsuo, 76.

112 A. Milošević, 178, 184.

113 *Ibid.*, 178.

Најпознатији такав случај је вешање Живана Пупка и Михоча Марковића. То је веома битна пресуда која указује на то да је дубровачка влада у другој половини петнаестог века озбиљно схватала институт карантина и свих осталих норми за спречавања ширења опасних заразних болести. Дана 13. 1. 1483. године гробари лазарета на Данчама, извесни Михоч Марковић и Живан Пупак, били су осуђени на смрт вешањем. Разлог овакве тешке пресуде је што су њих двојица изнели некакву робу из лазарета. Оваква пресуда може деловати сурово, међутим, битно је напоменути да није бесмислена будући да је касније утврђено да је супруга Живана Пупка након мужевљеве смрти преминула у изолацији на острву Супетар од последица куге. Она се готово сигурно заразила преко робе коју су гробари изнели.¹¹⁴

Исте године је још гора судбина задесила гробара Радована, званог Козоје. Он је још горе осуђен, што је познато на основу записа дубровачког нотара који његову смрт описује речима „Био је пржен на ватри и снагом ватре после мало дана преселио се с овога света.”¹¹⁵

Интензитет поштравања казни само указује на то да како су Дубровчани имали више искуства са епидемијама, постајали су свеснији да ширење заразе не значи само губитак живота заражених појединаца и угрожавање живота свих осталих суграђана, већ и потенцијални суноврат друштва због економске пропасти.

2.4.5. *Жуџа књија (1460 – 1803)*

У Жутој књизи се налазе две одредбе које се тичу куге, међутим, постоје разни други правни акти из тог периода.

Једна од можда и најобимнијих одредаба по питању куге је одредба 47 карте 25 донета 20. маја 1466. године и зове се крајње једноставно „Одредба о куги”. Ова одредба је веома битна јер се бави пре свега лазаретом на Данчама, међутим, комплекси и развој лазарета у Дубровнику су предмет расправе наредног одељка те ће о детаљнијој садржини ове одредбе бити више речи касније.¹¹⁶

Одредба 49 карте 27 донета 26. 9. 1465. године се зове „Одредба потврђена за време куге” и односила се на различите исправе које су приспеле у административни апарат града Дубровника током куге и бавила се њиховим роковима и временом процесуирања. Пре свега се мисли на то да су сви државни чиновници имали право да про-

114 В. Продић, 74.

115 А. Milošević, 187.

116 Бранислав М. Недељковић, „Liber Croceus”, Радован Самарцић (ур.), *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, Српска академија наука и уметности, Београд 1997, 46–48, 553.

цесуирају те исправе чак и након стандардног рока због куге која у том тренутку угрожава Дубровник и отежава све послове, па и оне административне.¹¹⁷

Такође, 1486. године је донета одлука којом се одређивало да сви бродови морају поседовати здравствене исправе у које се уносе подаци о епидемиолошком стању у лукама из којих су испловили, да би градске власти лакше могле да одреде степен превентивних мера за посаду и робу коју превозе. Постојале су четири врсте здравствених исправа: *patente libera* (у луци одавно нема епидемије), *patente netta* (у луци је нема задњих неколико недеља), *patente sospetta* (у луци има сумњивих болесника) и *patente brutta* (у луци има епидемије).¹¹⁸

2.4.6. Правни акти о лазаретима

Упркос постојању пређашњих епидемија, тек након неколико таласа куге су Дубровчани основали установе за лица која су издржавала карантин у Цавтату и на стеновитом острву Мркан.¹¹⁹ Упркос овој мери куга је опет избила 1391. године и трајала је шест месеци, током којих се готово сво племство сакрило у Гружу. Затим је још строжа регулација карантина уведена 1397. године, али је епидемија куге опет избила 1400. године; међутим, позитивни резултати су били очигледни будући да је овај пут преминуло само 2.500 становника.¹²⁰ Године 1397. бенедиктански манастир Узнесења Блажене Девице Марије на Мљету је постало једна од установа где су обитавала лица која су морала да буду у карантину. Мирко Дражен Грмек је мишљења да је ово први лазарет на свету. Први или не, функционисао је уз прекиде све до 1527. године.¹²¹

Ове врсте установа где би оболели обитавали су биле снабдевене лекарима и њиховим помоћницима. Такође, сва лица у карантину су била редовно храњена, али строго контролисана од стране чувара. Поред класичних лазарета где су били оболели од куге постојала су и станишта изграђена од дрвета за оне за које се сматрало да су можда заражени.¹²²

117 *Ibid.*, 50, 554.

118 A. Milošević, 184.

119 P. Jeremiћ, J. Тадић, 112. Карантин је такође издржаван и на Супетару, Бобари, Молунату, Колочепу, Лопуду, Св. Андрији, Руду, Олипу и на Ластовским острвима на западу Дубровника.

120 L. Villari, 214.

121 A. Bakija Konsuo, 72.

122 В. Продић, 73. Наглашава се да су изграђена од дрвета јер, ако би се испоставило да у неком има заражених – целокупан простор тог станишта би се запалило да би се спречило ширење болести.

Године 1401. је епидемија куге опет задесила Дубровник, и није је било до 1416. године када је однела 3800 људских живота за два месеца колико је трајала. За ову епидемију куге сматра се кривим Паоло Гондола,¹²³ који ју је донео на својим бродовима након што се вратио из трговачког подухвата са Блиског истока. Године 1410. Ђакомо Годоалдо од Фераре добија функцију главног лекара Дубровачке републике. Бавећи се дуго изучавањем куге и лечењем људи од те болести дошао је до закључка да доступна знања медицине не помажу превише у спречавању куге. У складу с тим он је изашао 1416. године пред Веће умољених и предложио да се пацијенти оболели од куге изолују. Веће умољених је усвојило предлог Ђакома Годоалдоа и наредило да се изграде две куће у предграђу Данче намењене таквим пацијентима. Резултати мера Ђакома Годоалдоа су се показали током епидемије куге 1422. године, када је број жртава био изразито мали у односу на претходне епидемије куге захваљујући његовом револуционарном предлогу.¹²⁴

Установа за обитаване оболелих од куге је била пребачена у предграђе Данче, из страха да би непријатељи могли поменути објекте на датим локацијама да искористе приликом напада односно опсаде града. Стога је таква установа ближе центру града повољнија са геостратешке тачке гледишта. Лазарет на Данчама је био обновљен 1457. године и био је изграђен први пут од камена опасан дрвеним бедемом док је капија те установе увек била под кључем и стражом. Лазарет је имао све досад поменуто, али и цистерну са водом која је уграђена 1465. године, као и бербера-хирурга, свештеника и своје гробаре.¹²⁵ Пројекат лазарета на Данчама је био поверен Михочу каменару, који је дозволу за предузимање подухвата добио од Сената 1. 4. 1465. године.¹²⁶

Године 1482. се градило и гробље на Данчама, а 1496. године се на зграду додао још један спрат. То је огроман напредак ако се узме у обзир да је лазарет када је завршен 1428. године, био само скупина дрвених барака на полуострву Данче.¹²⁷ Дана 20. 5. 1466. године све

123 А. Соловјев, 50, 206. Доношење куге у Дубровник није једини скандал који је проузроковао велики трговац сољу Паоло Гондола. Штавише у петој одредби стране пете Књиге реформација Паоло Гондола се помиње као осумњичени у спору са градом Дубровником који је стигао до Великог већа. Спор је избио због сумњи дубровачких солана да Гондола није испоручио договорену количину соли у договорено време. Стога, Велико веће је допустило спровођење истраге и запретило казном Гондоли уколико се сумње испоставе истинитим.

124 L. Villari, 214.

125 В. Продић, 74.

126 Р. Јеремић, Ј. Тадић, 106, 112.

127 А. Milošević, 191.

наведено о Данчама је констатовано још једном, међутим, шта није поменуто је да се комплекс у Данчама финансирао, између осталог, од продаје одређених врста вина у крчмама. Такође, прописивала се казна имовинског карактера свим лицима која профит од тог вина не прослеђују у фонд намењен Данчама, као и свим службеницима који би проневерили или протраћили та финансијска средства. Такође, поред тога што су дубровачке власти раздвајале пацијенте од куге и оне за које се сумња да ће се можда заразити, постојало је и посебно место где се изоловала роба за коју се сумњало да је заражена кугом.¹²⁸

3. ПОСЛЕДИЦЕ УВОЂЕЊА УСТАНОВЕ КАРАНТИНА

3.1 Последице по привреду

Пре даљег разматрања последица по привреду битно је сетити се да, иако су приморске републике главна асоцијација за почетак меркантилизма и претечу савремених тржишта – не смеју се поистовећивати са савременим капиталистичким порецима и системом слободног тржишта. Напротив, када је било који вид привредне делатности у питању држава се готово увек уплитала, ако је имала интерес. Стога, био је строго контролисан промет житарица, соли, вина и одређених сировина. Приватни и државни бродови нису имали потпуну слободу пловидбе. Разне финансијске услуге су биле под будним оком државе, а држава је, такође, користила еснафе као инструмент регулисања деловања занатлија. Такође, одавање пословних тајни које су се тицале производње оних производа који су били јединствени за град је било прекршај који се у многим градовима кажњавао смрћу.¹²⁹

Друга битна ставка су налази економских историчара који су претежно долазили до закључка да су се куга, карантин и сродне установе одразили на привреду на одређен начин зависно од друштвеног уређења друштва. Стога, феудалне монархије су трпеле један низ последица, а приморске републике други низ последица. То наравно не подразумева да није било универзалних последица које су задесиле различите облике друштвених уређења.¹³⁰

128 Б. М. Недељковић, „Liber Croceus”, 46–48, 553.

129 John Julius Norwich, *A history of Venice*, Penguin Books, London 2003³, 297–300.

130 О. Ј. Benedictow, 11–12. Због тога се у овом поглављу истичу опште последице по привреду у приморским републикама Јадрана и издвајају неке специфичности у оној мери у којој су аутору доступне.

Епидемије у сваком историјском раздобљу негативно утичу на привреду. Узрок се крије пре свега иза повећања трансакционих трошкова при размени који настају као последица епидемиолошких мера. Затим, држава се суочава са додатним трошковима будући да сада, са идентичним, а неретко и мањим бројем средстава на располагању мора да улаже више у здравство и спречавање епидемије. Поред тога, губитак људског капитала у великом броју за кратак период је практично неизбежан. Све те околности за собом вуку низ других промена везаних за привреду. Међутим, битно је разграничити негативне последице епидемије и на који начин су карантин и сродне установе утицали на смањење тих последица или „супституцијом” последице преусмерили негативни утицај на неку другу привредну сферу.

Изразито битна последица је нестабилност тржишта радне снаге односно понуде радне снаге и понуде људског капитала. Нестабилност понуде може да буде привремена (оболели појединци на одређене периоде нису способни да раде или становници беже из насељених места) или трајна (оболели појединци премину). Други сценарио (смрт) је знатно гори, јер не само што трајно нестаје понуда радне снаге односно нестају произвођачи, већ ти привредни субјекти су уједно и потрошачи па се то негативно одражава на тражњу за свим производима и услугама. У случају квалификоване радне снаге последице су биле сразмерно горе.

У условима средњег века ситуација је била проблематична по произвођаче будући да су се средњовековне економије поприлично или чак у потпуности ослањале на радну снагу за целокупно пословање. Стога, било какве незгоде које су односиле људске животе су много негативније утицале на пословање. У трговачким друштвима ефекат таквих догађаја је био још интензивнији.¹³¹

Тадашњи производни погони попут трговачких друштава нису били сачињени од савремених комплексних корпоративних структура већ су готово увек зависили од појединца или мале групе пословођа. Самим тим, како указује Борис Беговић смрћу пословође целокупна производна јединица је нестајала, а у најбољем случају је таква трагедија била скупа и тешко премостива препрека која је имала трајне последице по даље пословање. Стога таква смрт није само угрожавала привреду већ све раднике који су вршили своју делатност под руководством преминулог. Штавише, чак и кад би се замислио идеалан сценарио производног погона који нема смртних случајева, његово пословање не би могло да се прилагоди епидемији брзином

131 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti*, 11.

којом се она ширила. Као последица тога његово пословање би свакако страдало што се негативно одражава на привреду и друштвено благостање.¹³²

Утицај високе смртности од куге је изузетно јак, будући да се Европа демографски вратила на број становника с почетка 14. века тек непосредно пред Прву индустријску револуцију. Наравно, треба узети у обзир да су се градови приморских република лакше опорављали јер су се људи из околних подручја досељавали након таквих пошаста, а сами градови су често подстицали тај процес разним правним механизмима.¹³³ Приморски градови су рачунали на досељенике из континенталних крајева који су долазили да се трајно населе као радна снага за разноврзне послове или као трговци и то је била редовна појава са или без актуелних епидемија.¹³⁴ Поред тога, константни сукоби на Балкану као последица распада Србије и Босне, а поготово најезда Османлија је створила доста избеглица. Такође, ти простори су били опустошени, а народ је осиромашао што је довело до великих глади. Све то је допринело порасту броја досељеника који су из залеђа долазили у Дубровник.¹³⁵

Оно што је, пак битно уочити јесте да су епидемија и карантин имали сличан утицај на тржиште радне снаге. Међутим, неопходно је узети у обзир да, иако оба стварају несигурност на тржишту у смислу да је немогуће знати исход карантина (оздрављење/смрт), карантин смањује број смртних исхода. Самим тим, иако је због карантина број привремених изузећа привредних субјеката много чешћи он знатно смањује број трајних изузећа што се на кратак и на дуг рок добро одражава на привреду једне приморске републике, и било ког друштва уопште.

Таблице трговачких послова у Дубровнику указују на то да се мање трговало у односу на период пре куге што је и очекивано. Међутим, занимљиво је да се у граду није склопило ниједно ново трговачко друштво што је реткост (штافيше шанса да се број трговачких друштава смањи због смрти чланова је била разумно висока). Узрок томе се не тражи толико у страху трговаца, већ у административном хаосу канцеларије будући да је била пренатрпана тестаментима који

132 Борис Беговић, „Економске последица Шпанске грознице (1918–1920): Скица за економску историографију једне епидемије”, *Анали Правној факултету у Београду*, 1/69, 141.

133 G. Ravančić, *Pouzdanost kroničarskih zapisa*, 45–46.

134 В. Krekić, 28–32. У Дубровник су највише долазили из Србије, Босне и Далмације.

135 *Ibid.*, 100–101.

су свакодневно пристизали. Наравно, постоји и могућност да је опало интересовање да се током такве кризе склапају трговачка друштва и покрећу нови послови јер су се људи трудили само да преживе и обезбеде себе и своје ближње.¹³⁶

Епидемија је извршила негативан утицај на предузетништво и инвестиције. Као што је уочено током епидемија трговачка друштва се нису формирала, а добар део њих је престајао да постоји како због смрти чланова, тако и због економске кризе која је епидемијом изазвана и коју ситна друштва вероватно нису могла да поднесу. Међутим, битан фактор је страх који су сви осетили. Ретко ко је хтео да се упушта у оснивање трговачких друштава, односно у било који вид предузетништва или инвестирања пре свега због смањене извесности да ће уопште икада уживати у приносима од те инвестиције.¹³⁷ Не само што су људи избегавали да инвестирају или се упусте у предузетништво, већ су многи одбијали да раде, запостављајући своје обавезе јер су мислили да ће свакако преминути те је боље да уживају у тренутку него да раде за новац који неће имати.¹³⁸ Инвестиције су саме по себи ризичне, а додатни ризик ће само одвратити привредне субјекте јер више нису сигурни не само да ли ће они уживати у приносима од инвестиције већ ни да ли ће то чинити њихови ближњи, јер је природа куге таква да су сви, неовисно од личних карактеристика и година, били веома подложни смртном исходу. Такође, неопходно је узети у обзир да се до сад показало да епидемије често усмеравају људско понашање ка штедњи пре свега због неочекиваних трошкова превенције, лечења, а евентуално и сахрана. Стога, може се закључити да је уз све изнето њихово поступање крајње рационално, иако економски неповољно.¹³⁹

Међутим, постоји и друга страна медаље. Епидемија било које врсте је другачија од осталих пошаста јер се одражава искључиво на људе, док друге материјалне ствари остају нетакнуте, што углавном није случај код осталих пошаста (нпр. природних катастрофа и рато-

136 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti*, 12. Треба узети у обзир да се аутор највише бави Црном смрћу 1348. године и у периоду непосредно након тога. Стварати претпоставке примењивањем директне аналогије на остале случајеве избијања куге је у најмању руку упитно, међутим, узевши у обзир да архивску грађу и даље нико није у потпуности анализирао бољег метода можда ни нема. Стога, ову претпоставку треба узимати с резервом.

137 Борис Беговић, Миролуб Лабус, Александра Јовановић, *Економија за ђравнике*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво, Београд 2020¹¹, 33–34.

138 David Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West*, Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London 1997, 40–41.

139 Б. Беговић, 143.

ва). Стога долази до концентрације капитала у својини преживелих наследника, а у међувремену потреба за разменом добара је и даље ту. Самим тим, оног тренутка када се страхови преживелих смире настаје не само интересовање већ и потреба за пласирањем тог капитала у виду инвестиција што подстиче и трговину.¹⁴⁰

Значај трговине се огледа у увећању друштвеног благостања, будући да је то добровољна интеракција из које обе стране по правилу треба да изађу задовољније. Такође, допушта специјализацију појединаца, јер знају да могу за задовољавање основних потреба да се ослоне на развијен трговачки систем. Такав концепт функционисања друштва је знатно развијенији у свим приморским републикама средњег века у односу на остале државе тог периода. Међутим, када тај аспект размене који треба да служи задовољавању потреба привредних субјеката постане знатно угрожен баш због отежавања размене – негативне последице су знатно горе у односу на нека друга друштва. Разлог лежи у томе што за одређену робу постоји тражња која премашује понуду, а алтернатива да привредни субјект сам произведе ту робу и задовољи своје потребе не постоји или је знатно теже остварива.¹⁴¹

Баш због тога је, као што је раније констатовано и настао карантин – да би се трговина очувала и учинила колико-толико сигурнијом путем посебне селекције пословних партнера који нису опасни (заражени). Стога, битно је уочити да епидемија негативно утиче на трговину, али карантин је убедљиво опција која може најпрецизније да уклони ризик који непожељно подстиче привредне субјекте. Разлог томе је што карантин искључује очигледно опасне (заражене) и потенцијално опасне из привредног промета те се тиме ризик избора пословног партнера који постоји током епидемије своди на апсолутни минимум. На то исто указује чињеница да Дубровник није био склоњен са трговачке карте на дуги рок.

Штавише, аутори попут Илије Митића сматрају да је карантин у одређеној сфери имао позитиван ефекат на трговину Дубровника. Будући да је сва роба морала проћи кроз карантин, та роба је била у предности јер је прошла одређену проверу квалитета. На тај начин су Дубровник и дубровачка роба значајно добили на угледу по Средоземљу, што је допринело развоју дубровачке поморске трговине након епидемије.¹⁴²

140 R. Kralj Brassard, 24.

141 Б. Беговић, М. Лабус, А. Јовановић, 27–28.

142 Илија Митић, „Утјецaj копнене трговине на оснивање Дубровацке карантене у XIV столјећу”, Мирко Дражен Грмек (ur.), *Радови са међународног симпозија и поводу ше-*

Смањење трговине је уједно утицало на царине. Сагледавши брзину раста закупа царине пропорционалне приходу који су закупци могли да остваре увиђа се абнормалност 1348. године будући да износ царине нагло пада са око 12.000 на око 9.000 перпера, што указује на пад трговачког промета, иако он и даље неминовно постоји. То је, такође, једна од негативних последица јер се она лоше одражава на буџет Дубровачке републике. Царина наставља са својим нормалним растом од 1350. године, када су се и последице пошести већ довољно санирале.¹⁴³ Нажалост, ово је једна од последица епидемије на које карантин, а ни сродне установе не могу директно да утичу осим тако што би помогли бржем сузбијању епидемије што би омогућило нормално пословно функционисање, а то би посредно опоравило и приходе од царина. Додуше, спуштање царина није нужно лоша одлука Дубровника јер су се на тај начин подстицали трговце да се у складу са епидемиолошким мерама упуштају у трговину.

Током епидемије препреке у размени имају различите форме, али све могу да се обухвате термином трансакционих трошкова.¹⁴⁴ Трансакциони трошкови постоје, а били су још присутнији у периоду средњег века када је технологија била знатно примитивнија у односу на савремену. Међутим, ти трансакциони трошкови су били редовни и на њих се увек рачунало. Оно што је значајно за ову анализу је који су то новонастали трансакциони трошкови које су карантин и сродне установе створили.

Нови трансакциони трошак се тицао највише налажења привредних субјеката са којима би се ступило у било какву трансакцију. Свих лица у трансакционом ланцу (произвођач – трговац – потрошач) било је знатно мање, а поред тога нечије привремено или трајно удаљавање с тржишта није било уопште предвидиво и неретко је долазило без најаве. Стога су сви привредни субјекти морали увек да имају резервни план да би намирени своје жеље и потребе.

Закључци који се тичу тражења странке за ступање у трансакцију се могу аналогно применити на потрагу за радницима било ког нивоа струке. Најуочљивија препрека је чињеница да чекањем у карантину промет људи и робе се знатно успоравао и самим тим се стварао додатни трансакциони трошак. Ипак, треба истаћи да је виши трансакциони трошак пожељнији од иреверзибилног губитка због смрти лица, коју је изазвао неко ко није био у карантину.

stote obljete dubrovačke karantene, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1980, 89.

143 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti*, 11.

144 Б. Беговић, М. Лабус, А. Јовановић, 29–30. Трансакциони трошкови су сви трошкови који су неопходни да би се једна трансакција реализовала.

Проблем код свих поменутих видова трансакционих трошкова је у томе што је корист од трговине смањена а самим тим и подстицај да се привредни субјекти у њу и упуштају. Додатно компликује ствар то што новонастали трансакциони трошкови нису повећавали ничије сопствено благостање (нпр. запошљавање посредника) већ су искључиво отежавали процес трговине. Стога ниво трговине опада, што смањује економску ефикасност, а тиме и друштвено благостање.¹⁴⁵

Карантин и сродне установе ове ефекте нису ублажавали директно, али су свакако повећавали вероватноћу да резервни план неће бити потребни а ко би и буде потребан – веће су шансе да је он само привремена околност. Такође, карантин и сродне установе по правилу скраћују време трајања епидемије, односно стања у ком ће привредни субјекти морати на тај начин да се понашају.

Утицај епидемије и карантина на привреду је осетио и просечан становник будући да се цена разних производа нагло променила и то се најчешће тичало основних намирница. Жито, на пример, у коме је Дубровник оскудевао и које се увек увозило, нагло је поскупело. Цена жита непосредно пре епидемије је била 15 до 20 гроша за један дубровачки стар жита,¹⁴⁶ међутим, током епидемије је скочила на 40 гроша што значи да је почетна цена удвостручена! Ипак, до краја деценије цена се вратила на стару.¹⁴⁷

Сличан сценарио се примећује са сољу чија цена је скочила са 20 на скоро 40 гроша. Со је, такође, била битна намирница у средњем веку јер је кориштена у дохрани стоке и била је један од најчешћих конзерванса. Иста ситуација се у Дубровнику десила са ценом вина, која се кретала између 10 и 20 перпера а аквизицијом Пељешца 1333. године та цена је додатно оборена за који перпер, будући да је понуда тог производа скочила. Упркос томе, примећује се астрономски скок цене вина почетком епидемије када са 20 перпера скаче на 50 перпера за десет вједара вина! Оно што је специфично код вина као битније намирнице у Дубровнику је то што је вино у највећој мери од свих поменутих производа домаће производње. Због тога се примећује да цена вина након најгорег таласа куге пада на 25 перпера, и ту се задржава дуго низ година.¹⁴⁸

145 *Ibid.*, 29–30, 133–136.

146 Дубровачки стар жита је износио око 98,405l. Гордан Раванчић се за овај податак позива на дело Милан Решетар, *Дубровачка нумизмајика*, САНУ, Сремски Карловци 1924, 89–90.

147 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti*, 13.

148 *Ibid.*, 14. Вједро је мера за куповину вина на велико у средњовековном Дубровнику. Вједро може бити мало (18,75l) и велико (21l).

Карантин и сродне установе су смањењем промета утицали негативно на цене – али сачували су велики број живота, а опет су одржали неки степен привредног промета. Стога, закључује се да је скок цена у стању епидемије и карантина вероватно неизбежан, а у овим случајевима и кратког даха.

Постоје још два битна фактора која утичу на цену вина и која појашњавају слику утицаја епидемије и карантина. Први фактор је демографски губитак становништва. Демографски губитак становништва је аутоматски довео до пада људског капитала што доводи до пада понуде радне снаге а то за собом *ceteris paribus* повлачи повећање надница. Раст надница у Дубровнику је трајао све до половине шесте деценије четрнаестог века. Таква ситуација је створила додатне трошкове произвођачу вина те је он да би успео да опстане на тржишту морао да продаје свој производ по вишој цени. Други фактор су били, како Раванчић сматра, стални окршаји са Војиславом Војиновићем шездесетих година четрнаестог века који су стварали додатне трошкове произвођачима, а и Дубровнику уопште.¹⁴⁹

Као што је поменуто понуда на тржишту радне снаге је опала, стога *ceteris paribus* цена рада је скочила будући да је иста количина капитала коју су нудили послодавци преостала за мањи број људи. Сви произвођачи су хтели да запосле онај мали број способних за рад који су преостали, те да би их привукли нудили су им више наднице. Тога су били свесни и радници.¹⁵⁰ Херлихи цени да се због побољшања преговарачке позиције радника цена надница на дуги рок дигла два до три пута у односу на пређашњи период, а поред тога су неретко имали различите захтеве по питању оног што бисмо у савременом говору назвали „радно окружење”.¹⁵¹

Можда би се могло очекивати да се целокупан сплет економских последица лоше одразио на друштвено благостање јер радници који су добијали веће наднице би свакако плаћали веће цене за производе и услуге који су им редовно неопходни, међутим, то није био случај. Рина Краљ Брасард указује да је након епидемије животни стандард генерално скочио. Пораст надница је био виши у односу на пораст цена, а људи су постали имућнији чему узрок можемо да нађемо и у концентрацији капитала због наглог демографског пада.¹⁵²

Проблем недостатка радне снаге се много више осетио у занимањима која су захтевала познавање одређеног заната. Велико веће

149 *Ibid.*, 15.

150 Б. Беговић, 141.

151 D. Herlihy, 48–49.

152 R. Kralj Brassard, 13–14.

Дубровника је 30. 5. 1348. године донело две одлуке. Првом је спустило старосну границу за улазак властелина у Велико веће са двадесет на осамнаест година. Друга одлука се тицала повластица за занатлије које су хтеле да се доселе у Дубровник. Били су ослобођени свих дажбина осим царине и добијали су пет перпера годишње, ако се населе у току једне године. Дубровачке власти су на тај начин примениле један вид субвенционисања стручне радне снаге. Поред тога, тренд повећања надница је био још израженији за занимања која су захтевала виши ниво струке (занатлије, државни службеници, лекари итд.).¹⁵³

Оно што је ишло на руку Дубровнику је што је било уобичајено да долазе младићи из залеђа као шегрти у Дубровник од којих би се неки враћали са тим знањем кућама, али би многи остајали. Испоставило се да је подстицање досељавања занатлија и шегрта имало ефекта јер је број занатлија порастао, а у петнаестом веку су кренули да се организују у братства која су носила име свеца заштитника. Штавише, тражња за тим пословима је очигледно била задовољена будући да су дубровачке занатлије имале времена да се одазивају на позиве муштерија из залеђа. За најстручнија занимања је пораст надница и сплет добрих околности ишао у корист Дубровнику, те су се разни стручњаци досељавали у Дубровник или су често у њему пословали.¹⁵⁴

Штавише, да би се демографски опоравили Велико веће је одлучило 1. 6. 1348. године да да амнестију свима онима који су побегли из Дубровника због новчаних пресуда уколико се врате.¹⁵⁵ Велико веће је било свесно како се пад понуде људског капитала негативно одражава на пад понуде радне снаге и привреду уопште. Пад људског капитала у случају епидемије има два аспекта.

Први аспект је смрт, губитак људског капитала који је појединац могао да пружи, али и губитак пореских обвезника што се лоше одражавало на буџет државе. Други је опасност од негативног интергенерацијског утицаја на људски капитал. Деца су остајала без чланова породице, а уколико су породице и биле нетакнуте по броју чланова оне су свакако осећале последице привредне кризе коју је

153 Душанка Динић, „Утицај куге од 1348. да привреду Дубровника”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Саду*, 5/60, 13, 18–19.

154 В. Krekić, 28–32, 56–57. Наиме, италијански стручњаци су долазили као и пре, а повећано је и присуство Француза. Такође, присуство Каталонаца почетком петнаестог века је у знатном порасту. Сличан пораст, ако не и већи, примећује се код Јевреја. Будући да су током таласа куге и петнаестог века били често прогањани, многи од њих су нашли уточиште у Дубровнику и са собом донели битна знања и вештине.

155 Д. Динић, 13.

епидемија стварала. Поред тога, животни услови мајки током трудноће – и здравих и оболелих – били су далеко од идеалних чак и за средњовековне стандарде, што се неминовно лоше одражавало на наредну генерацију. Наредна генерација је, као и током већине катастрофа оволиких размера, била изложенија ризику да се роди са физичким, когнитивним и/или здравственим проблемима односно дефектима. То се наравно лоше одражавало на друштвено благостање, а и привредни развитак.¹⁵⁶ Карантин и сродне установе су једино могли да помогну да се смањи број генерација, као и број појединаца у једној генерацији на које се овај ефекат одражава,

Упркос томе што економска наука није постојала „*per se*” током средњег века приморске републике су биле више него свесне негативног утицаја које епидемија, као и мере које су реакција на епидемију, имају на њихову привреду.

Штавише, аутор дела написаног 1458. године „О трговини и савршеном трговцу”, Бено Котруљевић (1416–1469) из Дубровника, један је од првих меркантилиста на свету. То дело је век касније било увелико штампано и превођено што доста говори о развијености¹⁵⁷ дубровачке економске мисли и колико је она била цењена.¹⁵⁸

Сходно целокупној ситуацији, приморске републике су улагање различите ресурсе у спречавање настанка додатних последица. Међутим, иако се може рећи да су додатни трошкови настали чињеница је да су средства алоцирана на тај начин да се свеопшти губитак изазван епидемијом сведе на минимум. То је и постигнуто увођењем карантина као најбоље инвестиције за такав подухват.

На основу излагања Рине Краљ Брасард може се закључити да утицај куге и мера за сузбијање епидемије на привреду једног

156 Б. Беговић, 151–152.

157 Svetislav Polovina, „Beno Kotruljević – Utemeljitelj hrvatske ekonomske misli”, *Ekonomska misao i praksa* 1/94, 50–53. Из садржине Котруљевићеве књиге је јасно да су у тадашњим трговачким круговима познати концепти, функционисање и сврха: трговине и поделе рада, односа робне и новчане размене, кредита, меничних послова и осигурања. Котруљевић, такође, дискутује о претечи економске теорије ризика. Говори о квалитетној алокацији ресурса, двојном књиговодству и рачуноводству Поред тога разматра штетности злоупотребе монополског положаја и формирање картела. Такође је доста размишљао о правичним ценама као и разликовању лихве и камате са моралне тачке гледишта.

Д. Ковачевић Којић, 20–21. Бено Котруљевић је први у свету теоријски обрадио систем двојног књиговодства што додатно говори о томе да је економска мисао била не само развијена већ су дубровачки економски мислиоци били и пионири у неким областима. Овај систем је омогућио решавање свих економских проблема који су последица привредног развоја до двадесетог века.

158 S. Polovina, 45–46.

друштва доста зависи од начина на који се то друштво носило са кугом. Конкретно, како су власти реаговале на велики демографски губитак и како су смањивале демографски губитак. У Западној Европи се примећују дугорочно гледано позитивне последице, будући да долази до побољшања ефикасности пољопривреде, повећања реалних надница, смањења економских неједнакости и више могућности за стицање имовине. С друге стране, у неким друштвима није било тако. У Египту, на пример, није нађено решење које би задовољило потребе одржавања компликованих иригационих система и нагле несташице радне снаге, што је и довело до дугорочних негативних ефеката.¹⁵⁹

Битно је напоменути да су последице куге, карантина и сродних установа по привреду налик оним у четрнаестом веку (поготово у прва два таласа) биле изузеци јер је то било прво сусретање са таквом пошасту. Касније приморске републике а и сва остала друштва постају искуснији и технолошки напреднији до те мере да већ у петнаестом веку куга јесте озбиљна болест која односи животе – али с економске тачке гледишта није више разлог за заустављање целокупног привредног живота, већ у најгорем случају привремена криза, а у најбољем пословни ризик. Штавише, Дубровчани су се толико добро носили с епидемијама да након серије таласа куге (који су поменути) Дубровачка република је ушла у златно доба.¹⁶⁰

Разлог зашто су се житељи приморских република поготово навикли на кугу у области поморске трговине је можда је и то што је поморска трговина у то доба била већ пуна разних неочекиваних изненађења на које је морало да се рачуна, попут наглих олуја, редовних закашњења, гусара и осталих ванредних опасности. Стога, треба узети у обзир да је (иако са савремене тачке гледишта то можда не делује тако) куга за просечног морепловца постала само још једна ванредна опасност.¹⁶¹

Такође, увођење карантина било је омогућено не само ингазним решењем власти – већ и финансијским средствима којима је Дубровник располагао. Једино друштво које може да приушти све трошкове¹⁶² које противеписидемијске мере захтевају је могло те мере квалитетно и да имплементира.

159 R. Kralj Brassard, 13–14.

160 *Ibid.*, 26.

161 Vadim Jelisejev, Jean Nadou, Gaston Wiet, Philippe Wolff, *Velike civilizacije srednjeg vijeka – knjiga druga*, edicija Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj, svezak treći, Paulo E. Berredo Carniero (ur.), Naprijed, Zagreb 1972, 84. Preveli Miroslav Brandt, Milivoj Mezulić i Alka Škiljan.

162 R. Kralj Brassard, 26–27. Неопходно је било да се унајме људи различитих професија чија накнада мора да их примами излагању таквом ризику, да се осигу-

На финансијску спремност Дубровника за увођење мере као што је карантин указује и занимљиво мишљење Илије Митића који тврди да је у тренутку када је балканско залеђе било главно подручје дубровачког пословања оно је истовремено било и главни извор заразе. Стога је, закључује он интензивна копнена трговина која је тада била при врхунцу приморала Дубровчане да уведу институт карантина да би сачували себе, али се испоставило да се то у одређеним аспектима добро одразило на њихову привреду као што је већ поменуто.¹⁶³ Можда би се могло рећи да је то чак допринело технолошком развоју који је уследио јер су на тај начин приморске републике очувале своје ресурсе и довољан број становника. Међутим, и даље су морале да науче да живе са демографским губитком што је вероватно један од фактора који је подупро технолошки развој у разним областима чији циљ је био да се поврати степен производње пре демографског суноврата, а у једном тренутку га и превазиђе.¹⁶⁴

Стога, закључује се да је од великог значаја да аутори и читаоци код ове тематике не греше са дефинисањем узрока и последице. Неопходно је бити свестан да велики број „негативних последица карантина и сродних установа” заправо су биле негативне последице настале за време тих мера, а узрок тих последица је епидемија. На основу свега изнетог и сагледаног примећује се да у великом броју економских области карантин и сродне установе знатно су ублажили економске последице једне епидемије, а у најгорем случају нису погоршали већ постојећи проблем.

3.2. Социолошке и психолошке последице

Целокупна атмосфера једне епидемије указује на то да је у народу владала општа паника и велики број људи је бежао из градова да би се спасао од куге. Међутим, они храбрији који су остали у граду су се, судећи по њиховим тестаментима, уздали у своју побожност и врлине као пут спасења јер се (као што је речено) куга увелико сматрала Божијом казном. Стога су они који су били сигурни да нису

рају сиромашни који због куге не могу да раде и о којима се треба збринути, изграде неопходне установе итд. Такође, било је неопходно да држава буде способна да финансијски издржи негативне последице по привреду које су биле неизбежне, а често и непредвидиве.

163 I. Mitić, 88.

164 D. Herlihy, 50–51. Додатни показатељ је да након што је пет од тридесет европских универзитета практично опустошено кугом, многе државе су кренуле да праве своје универзитете и центре науке и образовања.

ништа згрешили вероватно сматрали да су у неку руку заштићенији од куге у односу на неке „грешније” људе.¹⁶⁵

Мора се узети у обзир да концепт Божије казне није сасвим без основа у смислу да је тадашње друштво позног средњег века по много чему одступило од класичног средњовековног „морала”. Многе заједнице су се привредно развијале, и стечени капитал су улагале у додатну репродукцију богатства. У том пословању су неретко учествовали и Црква и разни хришћански витешки редови. Такође, тад је почетак великих комешања и кризе вере у западној и централној Европи. На основу свега изнетог, није чудно да неко у то време закључи да је заиста све што су чинили тада дошло на наплату.¹⁶⁶

Неки аутори примећују да је куга у друштвима широм Европе негативно утицала на углед Цркве. Један од разлога је то што није постојао добар одговор на питање зашто Црква није упозорила људе да својим понашањем изазивају Божију казну. Затим, чињеница да је свештенство неретко настрадало више него остали становници наметала је питање да ли је и свештенство изазивало Божију казну. Такође, постојало је и питање зашто се испоставило да су свештеници немоћни пред овом пошасту.¹⁶⁷

Додатна проблематична околност је та што се велики степен смртности свештенства надокнађивао не толико способним људима, који су додатно каљали углед Цркве. Штавише, сматра се да је куга доста допринела развоју аверзије према Цркви, која је коначно у наредном периоду на дуже стазе дала ветар у леђа јеретцима и будућим протестантским покретима.¹⁶⁸ Карантин као институција је могао само да додатно закомпликује ситуацију са аспекта Цркве, будући да је решење и одговор на Божији гнев нашла трговачка елита, која се по званичној догми тог времена и није сматрала најморалнијом нити најпопуларнијом професијом, колико год та професија била неопходна.

Занимљив је став хроничара као један од веродостојнијих приказа јавног мњења тог времена, и показатеља како се оно мењало. Током куге 1348. године богобојажљивост и страх од куге као незауостављиве смртоносне силе готово су апсолутни, док се већ током пандемија шездесетих година четрнаестог века примећује да велики број хроничара – иако и даље убацује натприродне елементе – верује

165 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti*, 17.

166 Gordan Ravančić, „Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća”, *Povijesni prilozi* 33/07, 202.

167 Philip Ziegler, *The Black Death*, Faber and Faber, London 1998, 210–213, 218.

168 *Ibid.*

у излечивост ове болести или бар превенцију, што се види и у одлуци из 1363. године која је већ поменута.¹⁶⁹ Примећује се да, иако постепена рационализација приступа епидемијама постоји, ризик од колективне хистерије и страха увелико је присутан будући да, упркос томе, што средњовековна друштва полако спознају како да спрече ширење болести, они и даље не знају како да их излече.¹⁷⁰

Таква рационализација се приметила у разним аспектима живота. Наиме, неки истраживачи сматрају да је шира распрострањеност употребе виљушке у четрнаестом веку након таласа куге, најпре по Италији, а касније и у остатку Западне Европе (до једанаестог века је коришћена само у Источном римском царству) – начин спровођења противепидемијских мера тако што су сви добијали свој есцајг који су користили да би избегли превише физичког контакта за столом.¹⁷¹

Битно је приметити промену у ставу власти према прекршиоцима мера против ширења епидемије, што је на неки начин одражавало промену у ставовима јавног мњења. У релативно кратком периоду прекршаји који се нису увек кажњавали, а и кад јесу кажњавали су се искључиво новчано добили су кривичноправни карактер чије санкције су некад прописивале и смртну казну.

Запажа се да, поред психолошких последица које изолација ствара оболелом лицу због смањења социјалног контакта и стварања дистанце од болеснику блиских људи постоји још један фактор који је, бар у савремено доба значајно смањен. То је друштвена стигматизација коју оболела лица трпе. Стигматизација се примећује још код Хансенове болести (лепре), али исто може да се каже и за кугу, јер обе болести су лако уочљиве пошто су једни од симптома и различити деформитети коже. Стога су оболеле особе често биле предмет осуде не само од друштва већ и од стране сопствених породица и неких здравствених установа због чега су те болести зване „смрт пре смрти“.¹⁷²

Проблем стигматизације се огледао у избегавању пацијената јер се сматрало да, ако је неко изложен њиховом „мирису“ може да се зарази.¹⁷³ Такође, постојала је и стигматизација оболелих јер се болест сматрала видом Божије казне, па је самим тим, могло да се закључи

169 G. Ravančić, *Razmišljanja o posljedicama Crne smrti.*, 17–18.

170 B. Продић, 72–73.

171 M. Montanari, J. L. Flandrin, 2, 338.

172 A. Bakija Konsuo, 68.

173 Elma Brenner, „Marginal Bodies and Minds: Responses to Leprosy and Mental Disorders in Late Medieval Normandy”, Jane L. Stevens Crawshaw, Andrew Spicer (ed.), *The Place of the Social Margins 1350–1750*, Routledge – Taylor & Francis Group, New York – Oxfordshire 2017, 27.

да су оболели нешто згрешили чиме су и заслужили такву казну. Све наведено ни на који начин не помаже побољшању здравља оболелих или оних у карантину будући да овакво окружење само додатно руинира њихово ментално здравље које је већ довољно уздрмано чињеницом да пате од озбиљне и тешке болести односно да су у карантину ишчекујући ту исту болест. Таква убеђења друштва и блиског окружења оболелог су чак могла да повећају степен смртности будући да је код сваке болести емотивна подршка више него добродошла и свакако је од помоћи за излечење а поменути вид одбацивања од стране друштва и ближњих може само да створи супротан ефекат.

Веронски доктор Донцелини, савременик куге, приметио је занимљив феномен зашто најчешће људи покушавају да сакрију болест. Првенствено јер су се плашили да ће њихова имовина да буде спаљена пошто би се сматрала зараженом, затим из страха да ће породица и доктори „дићи руке од њих”, и напослетку због чињенице да су на лазарете гледали као на места смрти, а не излечења, те су одлазак тамо изједначавали са смртном казном.¹⁷⁴ Овим опажањем доктор Донцелини додатно потврђује проблем стигматизације појединца. Став друштва према појединцу током епидемије се испоставља као изразито битан јер ако да друштво одбацује болеснике – они ће крити болест доводећи тиме у опасност здравље и живот људи из свог окружења, уместо да оду да се лече и сачувају животе других и у најмању руку, повећају шансе за спасење сопственог живота.

Анте Милошевић наглашава да су мере за спречавање куге биле непопуларне и често застрашујуће за све друштвене сталеже, јер су готово увек задирале у њихове сталешке, породичне и имовинске интересе и односе.¹⁷⁵

Занимљив закључак изводе Војислав Станимировић и Уна Дивац приликом упоређивања сличности између атинске куге и пандемије Ковида–19, који је применљив и на неприлике које су задесиле Дубровачку републику.

Болест је често велика непознаница по питању свог порекла, функционисања и последица које оставља. Власти неретко некавалитетно реагују идући из крајности у крајност и недоследно спроводећи мере. С друге стране, иако се током епидемија додатно потпомаже здравство оно веома брзо бива преоптерећено и тешко успева да буде ефикасно. Самим тим људи полако губе веру у

174 Jane L. Stevens Crawshaw, *Plague Hospitals: Public Health for the City in Early Modern Venice*, Ashgate Publishing Limited / Ashgate Publishing Company, Farnham – Burlington 2012, 87.

175 A. Milošević, 178.

власти, здравство и окрећу се изворима информација (најблаже речено) сумњивог порекла у потрази за одговорима. Међутим, док траже одговоре у таквим околностима и психичком нескладу, људи често толико жуде за објашњењем да пристају да верују у било какав одговор. Нажалост, власти су толико презаузете обликовањем мера и издржавањем здравствених служби да се битан елемент едукације и информисања грађана оставља по страни, а нелегитимни извори информација не бивају санкционисани нити се на неки други начин њихово деловање сузбија.¹⁷⁶

Књижевници који су савременици средњовековне епидемије кроз своје текстове провлаче слику друштва и утицај куге на колективну свест људи. Међу најпознатијим таквим књижевницима је свакако Ђовани Бокачо, са својим делом Декамерон.

Занимљиво Бокачово схватање јесте да људи треба да избегавају велике градове јер, иако не зна зашто, емпиријски је поучен да се тамо људи чешће заразе. Нарочито интересантно запажање Бокача јесте на који начин карантин утиче на ментално здравље. Он саветује људе да у карантин не одлазе сасвим сами већ са неким ко им прија и с ким могу да причају и разговарају да би им брже прошло време које проводе изоловани. Стога, он долази до једног психолошког закључка који је применљив и дан данас. Наравно, извршена су разна истраживања о негативним утицајима карантина по ментално здравље и резултати показују да карантин заиста утиче на пораст депресије, анксиозности, несанице, али и повећан број самоубистава.¹⁷⁷ Будући да се установа карантина није превише променила од времена Црне смрти (мада су услови у карантину знатно побољшани) може се дедуктивно претпоставити да су последице по ментално здравље становника биле у најбољем случају исте, али врло вероватно (због услова, а и додатне стигматизације о којој је већ било речи) много горе.

Уједно треба узети у обзир да психолошка и психијатријска наука нису постојале у правом смислу те речи већ се улога психолога и психијатара надомештала неким алтернативним начинима (породица, пријатељи, свештеници итд.). Стога, о менталном здрављу тих људи нико се није у тој мери и с том вештином старао као што би психолози и психијатри то чинили данас. Поред тога су људи оштећеног и слабијег менталног здравља доживљавали одређену стигматизацију.

176 Војислав Станимировић, Уна Дивац, „Велика куга у античкој Атини”, *Архив за љавне и друштвене науке*, 3–4/2021, 55–56.

177 Roberta Popeškić, *Odgovor na pandemiju u različitim povijesnim razdobljima: od crne smrti do Covid – 19*, завршни рад, Свеучилиште у Риједи – Филозофски факултет, Риједи 2021, 18, <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffri%3A2852/datastream/PDF/view>, приступљено 12. фебруара 2022.

зацију од стране друштва, а неретко и ближњих, ако су нупоследиче њиховог стања сувише долазиле до изражаја и превише кршиле друштвене нормe.

Главни разлог томе је што су се плашили узнемиравања и штете коју они могу да проузрокују. Такође, сматрало се да су ментално оболели људи такви јер су грешни или их је запосео демон. Стога је често њихово кретање ограничавано закључавањем у сопствени дом, болницу, манастир или у најгорем случају у затвор. То је наравно зависило и од тога колико је њихово понашање одступало од друштвених норми и било сматрано непожељним.¹⁷⁸

Међутим, иако су ове групе људи често маргинализоване и биле физички изопштене, ипак су добијале различите облике неге у складу са духом тог времена. Примећује се у говору и поступању према њима став са одређеном дозом емпатије. Стога, иако је циљ да се они јасно обележе, ипак постоји одређени степен осећаја одговорности за њихову добробит. То је углавном зато што су они и даље били прихваћени чланови друштва само нису били у потпуности интегрисани.¹⁷⁹

Закључује се да су карантин и сродне установе, мада и само стање епидемије имали потенцијал да знатно утичу на друштво и појединце. Главни узрок томе се може сагледати у наглој и ненајављеној суштинској промени свакодневног живота што често није угодно. Најмање последица у овој области је било онда када су власти имале устаљен систем реаговања који није могао да изазове превелику пометњу и који је могао на што дискретнији начин да уведе ванредно стање и спроводи противепидемијске мере.

4. ЗАКЉУЧАК

Почевши од сагледавања јавног и друштвеног поретка Дубровачке републике у средњем веку закључено је да су друштва овог карактера у датом временском периоду под изразито већим ризиком за избијање епидемија јер је број потенцијалних преносилаца болести који долазе у додир са овим центрима статистички већи у односу на сва друга друштва. Стога, истрајност власти у бризи о хигијени и здравству је свакако на месту и један од најбољих потеза да би се шансе за развој било које епидемије свеле на минимум. Наравно, узевши у обзир схватања и спознају медицине и њој сродних наука тог периода, треба им одати признање што су се и овакве мере

178 E. Brenner, 25.

179 *Ibid.*, 33–34.

уопште спровеле јер то није свуда нужно био случај или се бар до таквих решења није дошло једнаком брзином.

Развијање рационалнијег и озбиљнијег става и приступа Црној смрти уз одређено емпиријско искуство, дало је ветар у леђа развиту хигијене, здравства, карантина и сродних мера приморских република, од којих су неке биле сличне, друге уникатније, али су свакако служиле сличном циљу.

Рационализација приступа је уједно и довела до тога да наизглед супротстављене интересне групе, које заступају очување јавног здравља или очување трговачког промета, стигну до компромиса. Тај компромис се и јесте отелотворио у различитим правним решењима које су приморске републике доносиле, и која су често била веома слична са упоредноправне тачке гледишта. Узрок томе је подстицај да све приморске републике сачувају животе и здравље својих суграђана, али опет да не доведу своју привреду до суноврата.

Дубровник је то први схватио и на неки начин је постао ентитет који је гарантовао за сигурност робе¹⁸⁰ из залеђа и са Оријента, који се често асоцирао са заразним болестима. Вероватно је било који вид успоравања промета људи и робе наилазио на већи отпор, а имао последице и по друге државе. Поред тога можда су трговачке републике сматрале да уколико себе на било који начин ограниче тиме ће дати предност конкуренцији.

Рационализација приступа епидемији се није огледала само у алокацији ресурса власти већ и у људској свести, али и у законодавним решењима до којих се долазило. Иако су прве мере углавном биле разноврсне религијске процесије кроз пар деценија се примећује да су сви слојеви друштва свеснији битности правилног спровођења епидемијских мера превасходно зарад очувања сопствених живота. Постепено све мере постају ефикасније и полако све више личе на технологију. С друге стране оне установе које су „усавршене” су предмет општих правних аката, углавном приликом делегирања неких средстава за побољшање тих установа.

Битан аспект развоја је свакако давање кривичноправног карактера кршењу прописа, у односу на претходни карактер прекршаја. Кршење епидемијских прописа више није деликт који се искључиво новчано кажњава и местимично санкционише, већ постаје озбиљно кршење друштвених и законских норми које се кажњава извршавањем на личности учиниоца и то у неким облицима у форми смртне казне која је очигледно била средство за застрашивање и давање

180 I. Mitić, 89.

примера осталима. Колико год те мере могу за савремено право деловати сурово (оне су као и само кривично право) огледало вредности једног друштва или вредности којима би то друштво требало да тежи. Стога, на основу тога је смислено закључити да је друштвена осуда оних који олако схватају јавно здравље и епидемије употпуњена. Упоредо с тим формирају се разне службе као органи који су врховна здравствена власт, које – с развојем озбиљнијег приступа власти епидемијама – добијају статус сталних и плаћених магистратура.

У задњим деценијама средњег века се највише уочава преусмеравање центра пажње законодавне власти. Законодавна власт се више не бави толико стварањем нових установа за спречавање епидемије, нити разрађивањем постојећих већ превазилажењем бирократско-административних проблема какве потреси налик епидемији и свим променама које уз њу иду стварају за правни промет. Стога, то и јесте коначни развој и успех установе карантина када је главни предмет интересовања власти њен утицај на свакодневне послове државних органа, а не више толико на опипљиве последице у друштву једне државе јер су те последице већ регулисане и већински саниране.

Стога, може се закључити да су законодавна решења била различитог квалитета зависно од временског периода. Крајње је очигледно да су првобитне реакције углавном биле бескорисне, контрапродуктивне или су пак имале неког ефекта уз превелике трошкове. Међутим, колико год било лако осудити такво поступање власти неопходно је сетити се да оне нису биле ни прве ни последње које су тако поступиле на шта су већ указали Војислав Станимировић и Уна Дивац. Оно што је битно је да су постепено али сигурно њихова законодавна решења напредовала и постајала све квалитетнија, што је показала и статистика будући да је свака наредна епидемија односила мање живота уз мање трошкове, што и јесте био коначни циљ.

Наравно, колико год биле успешне реакције Дубровачке републике, те реакције су се ипак одразиле на привреду, друштво и психу појединаца и оставиле су знатне последице које су у некој мери свакако биле неизбежне.

На привредном плану је најбитније питање било како најбоље алоцирати ресурсе током епидемије. Једини прави одговор на то питање је постарати се да до епидемије уопште ни не дође. То је Дубровачка република пробала да учини уложивши за своје доба значајна средства у здравство, хигијену и животни стандард и у томе је поприлично успела. Поред тога, као што је већ речено, њене реакције у случају избијања епидемија су протеком времена постајале све мање економски штетне. Устаљени механизми су постали ефикасни

до те мере да су епидемије постале краткотрајне економске кризе или уобичајени пословни ризик зависно од интензитета епидемије.

Социолошке и психолошке последице по друштво и појединце су свакако присутне и у неку руку неизбежне. Међутим, оно што је битно је да су се власти трудиле да сузбију стигматизацију оболелих и нису толико биле склоне теоријама завере о различитим „кривцима”. Поред тога биле су свесне на који начин утичу својим мерама на спокој друштва, те су се трудиле да то негативно дејство сведу на минимум. С друге стране трудиле су се да бунтовништво ка епидемиолошким мерама сузбију разумевањем где је оно донекле оправдано или одлучним искорењивањем одређених видова тог бунтовништва. Такође, трудиле су се да хармонизују своје ставове према епидемији са јавним мњењем, и усмере друштво да епидемијске мере схвати веома озбиљно. То је уједно и дало прилике за стварање кривичноправног карактера прописа за сузбијање епидемија о чему је већ било речи.

Поред тога постојале су и значајне последице по психу појединца. Последице изолације су ванвременске и увек доводе до пораста депресије, анксиозности, несанице, па и самоубиства. Човечанство и технологија могу само да раде на томе да ублаже интензитет тих последица код појединца. Међутим, битно је сетити се да су то била друштва где је излечење од болести далеко од сигурног, а емотивна и било каква друга подршка ближњих и друштва у најбољем случају недовољна. У таквој атмосфери ефекат свих психичких проблема може само да се интензивира, а чињеница да психологија и психијатрија као науке нису постојале свакако није доприносила менталном здрављу оних који су се заразили током епидемије. Ипак, постепено смањење стигматизације оболелих и одређени став одговорности и емпатијски наратив су вероватно у том периоду ублажили терет који су оболела лица или лица у карантину трпела.

Међутим целокупан аспект свих последица се врло вероватно одразио и на преживеле и на оне што су након периода епидемија и епидемиолошких мера тек требали да дођу на свет и одрасту у том новом свету. Стога, може се рећи да су се праве последице епидемија, карантина и сродних установа осетиле тек у генерацијама које су дошле након свега тога – па се домашај тих последица тешко може прецизно одредити, ако је уопште одредив.

Коначан закључак који би се могао извести је да је установа карантина била неопходна установа за Дубровачку републику због њеног специфичног начина живота, али је свакако била применљива свуда у свету под одговарајућим околностима. Оно што је

изразито похвално није само напредак карантина и њему сродних установа већ на који начин је средњовековно право успело да инкорпорира знања једне сасвим другачије науке као што је медицина, и успе уз сарадњу трговачке елите и великих познавалаца медицине тог доба да донесе решења која су нормативна односно она која уважавају друштвену стварност и заиста служе напретку друштва. Та решења су задовољавала стандарде и интересе права, економије и медицине. Стога, запажања овог рада пре свега упућују на то колико је корисно, али пре свега неопходно, да се правници, нарочито законодавци упуштају у контакт са стручњацима из различитих области, али да и даље искористе своје знање и вештине да формулишу норме на начин који ће задовољити жеље друштва, али и потребе, чак и оне којих то друштво или неки његови појединци можда нису свесни.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ:

- Александар Соловјев, *Историјско-правни синоменици*, књ. I, Српска краљевска академија, Београд 1936.
- Бранислав М. Недељковић, *Liber Viridis*, Српска академија наука и уметности, Београд 1984.
- Бранислав М. Недељковић, *Liber Croceus*, Српска академија наука и уметности, Београд 1997.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ana Bakija Konsuo, „Lazareti – od izolacije do suvremenih znanstvenih spoznaja u medicini”, Ante Milošević (ur.), *Lazareti u Dubrovniku*, Zavod za obnovu Dubrovnika, Dubrovnik 2018, 65–82.
- Đivo Bašić, „Pomorstvo Dubrovnika od XII. do početka XX stoljeća”, *Pomorski zbornik* 44/06, 139–177.
- Борис Беговић, Лабус Мирољуб, Јовановић Александра, *Економија за правнике*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Центар за издаваштво, Београд 2020¹¹.
- Борис Беговић, „Економске последице Шпанске грознице (1918–1920): Скица за економску историографију једне епидемије”, *Анали Правној факултету у Београду* 1/69, 131–170.
- Ole J. Benedictow, *The complete history of the Black Death*, The Boydell Press, Woodbridge 2021.

- Мирјана М. Благојевић, *Поморско право у Кошору и Дубровнику по одредбама њихових сџаиџиџа*, Универзитет у Београду – Правни факултет докторска дисертација, Београд 2014.
- Zlata Blažina Tomić, Vesna Blažina, *Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1337 – 1533*, McGill Queen's University Press, Montreal 2015.
- Mauro Bondioli, „Osmišljavanje lazareta: Bedem protiv kuge u Veneciji i na zapadnom Mediteranu”, Ante Milošević (ur.), *Lazareti u Dubrovniku*, Zavod za obnovu Dubrovnika, Dubrovnik 2018, 83–102.
- Elma Brenner, „Marginal Bodies and Minds: Responses to Leprosy and Mental Disorders in Late Medieval Normandy”, Jane L. Stevens Crawshaw, Andrew Spicer (ed.), *The Place of the Social Margins 1350 – 1750*, Routledge – Taylor & Francis Group, New York – Oxfordshire 2017, 21–38.
- Luigi Villari, *The Republic of Ragusa*, J. M. Dent & Co., London 1904.
- G. Geltner, *The path to Pistoia: Urban hygiene before the Black Death*, University of Amsterdam, Amsterdam 2019.
- Mirko Dražen Grmek, „Doprinos hrvatskih liječnika medicinskim znanostima u svijetu (od srednjeg vijeka do 1918. godine)”, *Medicinski vijesnik* 27/95, 33–41.
- Mirko Dražen Grmek, „Život i djela Dinka Dubrovčanina srednjovjekovnog liječnika i medicinskog pisca”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 2/53, 217–233.
- Mirko Dražen Grmek, „Le concept d'infection dans l'antique et au moyen age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la premiere quarantaine a Dubrovnik (1377)”, Mirko Dražen Grmek (ur.), *Radovi sa međunarodnog simpozija u povodu šestote obljetnice dubrovačke karantene*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1980, 9–55.
- Јелена Даниловић, „Дубровачки статут и 'Consuetudo'”, *Анали Правној факултету у Београду* 1–2/75, 1–26.
- Душанка Динић, „Утицај куге од 1348. на привреду Дубровника”, *Годишњак Филозофској факултету у Новом Сагу* 5/60, 11–33.
- Kelly Drews, „A Brief History of Quarantine”, *The Virginia Tech Undergraduate Historical Review* 2/13, 59–70.
- Philip Ziegler, *The Black Death*, Faber and Faber, London 1998².
- Vadim Jelisejev, Jean Nadou, Gaston Wiet, Philippe Wolff, *Velike civilizacije srednjeg vijeka – knjiga prva*, edicija Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj, svezak treći, Paulo E. Berredo Carniero (ur.), Naprijed, Zagreb 1972. Preveli Miroslav Brandt, Milivoj Mezulić i Alka Škiljan.
- Vadim Jelisejev, Jean Nadou, Gaston Wiet, Philippe Wolff, *Velike civilizacije srednjeg vijeka – knjiga druga*, edicija Historija čovječanstva – kulturni i naučni razvoj, svezak treći, Paulo E. Berredo Carniero (ur.), Naprijed, Zagreb 1972. Preveli Miroslav Brandt, Milivoj Mezulić i Alka Škiljan.

- Ристо Јеремић, Јорјо Тадић, „Прилози за историју здравствене културе Старог Дубровника”, Стеван З. Иванић (ур.), *Прилози за историју здравствене културе Југославије и Балканској полуострва*, Штампа „Планета”, Београд 1938.
- Десанка Ковачевић Којић, „Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Котруљевић (нови погледи)”, *Глас, Одељења историјских наука САНУ, CDXXVIII, 18/2018*, 19–36.
- Rina Kralj Brassard, „Dubrovačke protuepidemijske mjere: gospodarski odgovor na izazov kuge”, *Povijesni prilozi* 60/21, 11–37.
- Bariša Krekić, *Dubrovnik in the 14th and 15th centuries: A city between East and West*, University of Oklahoma press, Norman 1972.
- Бранислав Крстић, Здравко Шундрица, „Статут града Дубровника из 1272. године”, *Посебан сејарай Информативној прегледа Савета за човекову средину и просторно уређење* 4/78, Београд 1978.
- Nella Lonza, „Pred gospodarom knezom i njegovim sucima: Dubrovački kazneni postupci s početka XIV. stoljeća”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 30/92, 25–54.
- Nella Lonza, „Srednjovjekovni zapisnici Dubrovačkog kaznenog suda: izvorne cjeline i arhivsko stanje”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 41/03, 45–74.
- Nella Lonza, „Criminal justice perspectives on social groups: The eighteenth-century Dubrovnik case”, *Dubrovnik annals*, 4/2000, 81–101.
- Ante Milošević, „Dubrovačke karantene i lazareti: *Fortuna critica et historica*”, Ante Milošević (ur.), *Lazareti u Dubrovniku*, Zavod za obnovu Dubrovnika, Dubrovnik 2018, 167–202.
- Ilija Mitić, „Utjecaj kopnene trgovine na osnivanje dubrovačke karantene u XIV stoljeću”, Mirko Dražen Grmek (ur.), *Radovi sa međunarodnog simpozija u povodu šestote obljetnice dubrovačke karantene*, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1980, 85–92.
- Massimo Montanari, Jean-Louis Flandrin (eds.), Albert Sonnenfeld (Eng. Ed.), *Food: A culinary history from Antiquity to the Present*, Columbia University Press, New York 1999. Prevela grupa prevodilaca (Clarissa Botsford et al.)
- Wen Nie, „The Origin of Quarantine”, *Global Partners in Education Journal – Special Edition*, 2/2015, 24–31.
- John Julius Norwich, *A history of Venice*, Penguin Books, London 2003².
- Richard John Palmer, *The Control of Plague in Venice and Northern Italy 1348–1600*, University of Kent at Canterbury, Canterbury 1978.
- Svetislav Polovina, „Beno Kotruljević – Utemeljitelj hrvatske ekonomske misli”, *Ekonomska misao i praksa* 1/94, 45–56.
- Roberta Popeškić, *Odgovor na pandemiju u različitim povijesnim razdobljima: od crne smrti do Covid-19*, završni rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u

- Rijeci, Rijeka 2021, <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffri%3A2852/datastream/PDF/view>, приступљено 12. фебруара 2022.
- Вања Продић, „Осврт на епидемиолошке мере у средњовековном Дубровнику и дубровачком залеђу”, *Видослов* 83/2021, 71–78.
- Gordan Ravančić, „Direktni učinci Crne smrti u Dubrovniku 1348. godine”, Katarina Keber i Katarina Šter (ur.), *Historični seminar* 6, Založba ZRC – ZRC SAZU, Ljubljana 2008, 57–76.
- Gordan Ravančić, „Dubrovnik’s Invention of the Quarantine and the Transfer of Knowledge about the Spread of Pandemics”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol.53, 3/21, 81–95.
- Gordan Ravančić, „Epidemije kuge u Dubrovniku u drugoj polovici 14. Stoljeća – Koliko su kroničarski zapisi pouzdan izvor za izučavanje epidemija?”, *Historijski prilozi* 61/21, 45–65.
- Gordan Ravančić, „Neka razmišljanja o posljedicama epidemije Crne smrti 1348. u Dubrovniku”, *Ekonomska i ekohistorija* 2/06, 5–21.
- Gordan Ravančić, „Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća”, *Povijesni prilozi* 33/07, 195–213.
- Gordan Ravančić, *Crna smrt 1348.–1349. u Dubrovniku – srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2006.
- Војислав Станимировић, Уна Дивац, „Велика куга у античкој Атини”, *Архив за љавне и друшћивене науке* 3–4/2021, 29–60.
- Jane L. Stevens Crawshaw, *Plague Hospitals: Public Health for the City in Early Modern Venice*, Ashgate Publishing Limited / Ashgate Publishing Company, Farnham – Burlington 2012.
- Иван Христијан Фон Енгел, *Повјесћу Дубровачке рејублике*, Српска Дубровачка штампарија А. Пасарића. Дубровник 1903. прев. и ком. Иван Стојановић.
- J. N. Hays, *The Burdens of Disease: Epidemics and Human Response in Western History*, Rutgers University Press, New Brunswick – New Jersey – New London 2009².
- David Herlihy, *The Black Death and the Transformation of the West*, Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London 1997.
- Bogumil Hrabak, „Учеће Калонана у Дубровачком промету зрнастом храном, солју, металима, коралјима и кредитима (до 1520. године)”, *Анали Завода за повјесне знаност Хрватске академије знаности и умјетности у Дубровнику* 22–23/85, 41–78.

Igor MUIDŽA*

QUARANTINE AND RELATED INSTITUTIONS IN
MEDIEVAL MARITIME REPUBLICS OF THE ADRIATIC:
THE CASE OF THE REPUBLIC OF RAGUSA

Summary

In this paper the author examines the origin and development of quarantine and related institutions in the Republic of Ragusa. The paper observes the period from the emergence of the first forms of isolation and quarantine on the shores of the Adriatic to the end of the Middle Ages. The author, also, takes note of the health infrastructure of the republic, studying its hygiene regulations and the healthcare capacity in order to more easily determine their susceptibility to the spread of any infectious disease. After that, the attention turns to the conflict of interests that existed during the introduction of each of the epidemiological measures, especially quarantine. It concerned the inevitable conflict between the desire to preserve public health and the interest to preserve trade, that is, to maintain the circulation of people and goods, indispensable to the survival of a maritime republic. For the sake of salvation and the progress of society, compromises were both frequent and necessary, which made the legislator's task even more difficult than it already was. After the functioning of all relevant institutions has been thoroughly studied, the author examines the consequences from an interdisciplinary point of view. Finally, the author draws a complete and detailed conclusion about the functioning of the government of the Republic of Ragusa and assesses the quality of their regulations and relevant institutions.

Keywords: *Quarantine. – Ragusa. – The Plague. – The Middle Ages.*

Рад приспео / Paper received: 26.9.2022.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 4.11.2022.

* The author is a second-year student of bachelor academic studies at the University of Belgrade Faculty of Law, igor.muidza@gmail.com.

UDC: 322(497.1)"1918/1941"
342.731(497.1)"1918/1941"

CERIF: H130, H165, H250, H300

DOI: 10.51204/HLH_22203A

Đorđe M. TIMOTIJEVIĆ*

LEGAL STANDING OF CHURCHES AND RELIGIOUS
COMMUNITIES IN THE KINGDOM OF SERBS,
CROATS AND SLOVENIANS AND
THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

This paper shows how the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians and the Kingdom of Yugoslavia legally regulated the position and organisation of religious communities, which after unification found themselves in a joint and multi-confessional state. Although the concept of complete separation of churches and religious communities from the state was not implemented in the Constitutions of 1921 and 1931, religious communities were very influential in social life and politics, and after several unsuccessful draft laws on religions and interreligious relations, specific laws that regulated the legal position of many churches and religious communities that were represented in the Kingdom of Yugoslavia were adopted. In addition, negotiations with the Holy See were carried out in order to conclude a concordat that would determine the status of the Catholic Church in the Yugoslav state in detail. From the adopted constitutions and the entire religious legislation on individual religions and their communities in the common state, it can be concluded that the principle of the state church was abandoned, as well as that religious communities enjoyed a certain degree of autonomy in regulating their own organisation and internal affairs. Nevertheless, the election of supreme church leaders and dignitaries depended on the king and the government, so the state still exerted a great deal of influence over the church organisation and structure.

Key words: *Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. – Kingdom of Yugoslavia. – Religion. – Religious communities. – Religious legislation. – Legal status of churches.*

* The author is a third-year graduate student at the University of Belgrade Faculty of Law; djordjetimo@gmail.com; this is a revised version of the paper that was presented at the Iustoria 2021 conference, on 27 March 2021.

1. RELIGIOUS COMMUNITIES IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENIANS

1.1 Legal particularism and first regulations regarding religion

Legal particularism in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians existed in all branches of law,¹ including in the regulations on religions and religious organisations.² At the time of the unification, in terms of the relationship between the state and the church and the position of churches and religious communities, as well as in terms of other branches of law, there were six different areas on the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. In addition to the territories of the former Kingdom of Serbia and the Principality of Montenegro, these areas were: Dalmatia and Slovenia, Vojvodina and Međumurje, Croatia and Slavonia, and Bosnia and Herzegovina.³ Churches and religious communities retained the same legal position they had in the countries that became part of the new state, from the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians on December 1, 1918 until the adoption of the first Constitution on June 28, 1921. The existence of numerous nations and different religions on the territory covered by the state of South Slavs decisively contributed to Regent Alexander issuing a Proclamation on January 6, 1919, guaranteeing equality of all religions in the Kingdom and confirming the elimination of the privileged position and state status of the Orthodox Church in Serbia and Montenegro, as agreed in the Corfu Declaration.⁴ According to the 1921 census, 48% of Orthodox people, 39% of Roman Catholics and 13% of other religious communities lived in the Kingdom of SCS.⁵ The Kingdom of SCS included territories where different systems of relations between the state and religious communities were applied. A common feature in all these areas was that everywhere there was some form of recognised religious organisation.⁶ By the Provisional Law of May 10, 1920, on the Treaty between the Allied Powers and the Kingdom of

1 Zoran Mirković, *Srpska pravna istorija*, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Beograd 2020, 234.

2 Dalibor Đukić, *Interkonfesionalno zakonodavstvo u Jugoslaviji i Srbiji 1919–2006*, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Beograd 2022, 78.

3 Dušan S. Rakitić, *Konkordat Kraljevine Srbije i projekti konkordata Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije – pravnoistorijski aspekti odnosa crkve i države* (doktorska disertacija), Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Beograd 2016, 271.

4 Radmila Radić, *Verom protiv vere, Država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1995, 20.

5 Bojan M. Mitić, *Srpska crkva u Jugoslovenskoj Kraljevini – Patrijarh Varnava i njegovo doba*, Centar za istraživanje pravoslavnog monarhizma, Beograd 2018, 27.

6 D. Đukić, 79.

Serbs, Croats and Slovenians, signed on September 10, 1919, the new state committed itself to the right of all inhabitants to freely perform public and private rites of any religion.

1.2 Principle of religious liberalism and its application in the unified state

According to the principle of moderate liberalism, the churches, in relation to the state, were in the position of a corporation under public law. The liberal state rejected the concept of relations based on the feudal model of the church state or the somewhat more progressive model of the state church, as applied to the Serbian Orthodox Church in the Kingdom of Serbia. The most radical liberal model, according to which the state and the church are completely separated, and the church is reduced to the position of a private association, has also been rejected. Due to the fact that the position of churches and religious communities in the Kingdom of SCS pertained to the domain of public law, the Yugoslav state was obliged to supervise and control the organisation and work of churches and to support them financially.⁷ The activities of various religions in the new state contributed to the formation of the Ministry of Religion of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, as decreed by the king on December 7, 1918.⁸ At the beginning of September 1919, the Ministry of Religion began to collect data on recognised religions. A letter was sent to the provincial governments, asking them to inform the Ministry which religions are recognised by law in their area, based on which regulation and whether there was a large number of believers of a religious organisation that is not recognised.⁹ Several provincial governments responded to this letter.

1.2.1 Recognised churches and religious communities in Yugoslav states prior to the unification

The Office of the Commissioner of the Royal Government for Montenegro stated that the Constitution of the Principality of Montenegro from 1905 recognised the Eastern Orthodox, Roman Catholic and Mo-

7 Nikola Žutić, „Srpska i Anglikanska crkva u prvoj polovini 20. veka”, *Istorija 20. veka* 1/2005, 99–115.

8 Branko Gardašević, *Organizaciono ustrojstvo i zakonodavstvo pravoslavne crkve između dva svetska rata*, Beograd 1971, 37–64.

9 Dopis Ministarstva vera Kraljevine SHS, br. 4114/1919. Dokument se čuva u Arhivu Jugoslavije. AJ, Ministarstvo vera Kraljevine SHS, Katoličko odeljenje, br. Fonda 69, br. fascikle 268.

hammedan faiths. This act also states that there are no followers of other religions on the territory of the former Kingdom of Montenegro.¹⁰

Since Slovenia belonged to the Austrian part of the Habsburg Empire before the unification, in the reply of the Commission for Religion and Worship from Ljubljana, recognised religions in Austria were listed. These religions were: Catholic, Greek non-united, Evangelical Church of the Augsburg and Helvetic Confessions, the Old Catholic Church, the Evangelical Brethren Church, the Mennonite religious community, and Islam of the Hanafi rite. Also, the reply states that there are not many members of unrecognised religious communities on the territory of the Provincial Government for Slovenia.¹¹

The National Government for Bosnia and Herzegovina informed the Ministry of Religion that in accordance with Article 8 of the National Constitution of 1910, the following religious associations were recognised in Bosnia and Herzegovina: Serbian Orthodox, Muslim, Roman Catholic and Greek Catholic, Evangelical and Jewish. There were not many members of religions not recognised by law.¹²

In its response, the provincial government for Dalmatia stated that Catholic, Evangelical, Greek non-united, Jewish and Islamic faiths of the Hanafi rite are recognised by law in its territory.¹³

The Ministry of Internal Affairs – Department for Banat, Bačka and Baranja submitted its answer according to which the only recognised religion is Baptist, while the other accepted religions enjoy numerous privileges that are not given to recognised religions. They independently form their own parishes, the material contributions of their believers are compulsorily collected through administrative means, and they are considered corporations under public law. On the other hand, recognised religions must obtain the consent of the civil authorities to establish new parishes, religious levies can only be collected through the courts and they are considered private law corporations.¹⁴

10 Akt Poverenika Kraljevske vlade za Crnu Goru II br. 5606 od 15. septembra 1919. godine, AJ, Ministarstvo vera Kraljevine SHS, Katoličko odeljenje, br. fonda 69, br. fascikle 268.

11 Akt Povjereništva za uk i bogočastvje u Ljubljani br. 4342 od 22. septembra 1919. godine, AJ, Ministarstvo vera Kraljevine SHS, Katoličko odeljenje br. fonda 69, br. fascikle 268.

12 Akt Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu br. 175717/19 od 8. oktobra 1919. godine, AJ, Ministarstvo vera Kraljevine SHS, Katoličko odeljenje, br. fonda 69, br. fascikle 268.

13 D. Đukić, 80.

14 Akt Ministarstva unutrašnjih dela, Odeljenje za Banat, Bačku i Baranju, br. 9796/1919 od 15. septembra 1919. godine, AJ, Ministarstvo vera Kraljevine SHS, Katoličko odeljenje, br. fonda 69, br. fascikle 268.

In the Kingdom of Serbia, the Orthodox faith enjoyed the status of the state religion and was to a certain extent privileged in relation to other religions.¹⁵ Based on the Concordat from 1914, the Roman Catholic Church was also recognised.¹⁶ Apart from these two religions, in the Kingdom of Serbia, the Evangelical Church and two religious communities – Muslim and Jewish – have been recognised by various acts.

Overall, it can be concluded that there was a certain number of religions that were recognised in all the territories that became part of the new state. These are the Eastern Orthodox, Roman Catholic, Islamic, Evangelical and Jewish. Other smaller religious organisations were recognised mostly in those areas that belonged to the former Austro-Hungarian Empire. In most areas, the system of legally recognised religions was applied. In the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Montenegro, there was a state religion, while the Roman Catholic Church enjoyed certain privileges in the former Austro-Hungarian territory. Therefore, in all areas there were religious organisations that had a dominant position and greater support from the state compared to other recognised religions.¹⁷ Nevertheless, the Corfu Declaration, the Proclamation of Regent Alexander and the Treaty of Saint-Germain indicated the possibility for the Constituent Assembly to accept the principle of separation of church and state.

2. LEGAL STANDING OF CHURCHES IN CONSTITUTIONAL LAW

2.1 The Vidovdan Constitution

The Vidovdan Constitution was adopted by the Constituent Assembly, for which elections were held in November 1920. This Constitution abandoned the system of state churches, but did not implement the principle of the separation of religious communities from the state in a consistent manner. Religious communities have been given the status of “public institutions with a special position in the state and special privileges” and the authority to perform some public-law affairs on behalf of the state.¹⁸ The Kingdom of SCS recognised the status of religions adopted by the Constitution to all religious organisations that, based on

15 Ustav Kraljevine Srbije, *Službene novine Kraljevine Srbije*, 1888.

16 Zakon o konkordatu između Srbije i Svete Stolice, *Srpske novine*, br. 199 od 3. septembra 1914.

17 D. Đukić, 81.

18 Jovan Stefanović, *Odnosi između crkve i države*, Matica hrvatska, Zagreb 1953, 101.

the regulations of the previous states, gained recognition in any part of its territory.¹⁹

Furthermore, this constitution certainly represents progress compared to the Constitution of the Kingdom of Serbia from 1903, as it contains much more precise and extensive provisions, which is understandable, given that the state structure has become much more complicated and that the number of religious communities had increased significantly due to the creation of a common state. In addition to guaranteeing freedom of religion and conscience, the adopted faiths are recognised as independent in regulating religious affairs, and certain funds in the state budget were set aside for religious purposes.²⁰ Moreover, on the subject matter, the Vidovdan Constitution contains a number of important changes compared to previous Serbian constitutions: there is no longer a state religion, the Constitution explicitly stipulates equality in the enjoyment of civil and political freedoms regardless of religion, and the equality of “adopted religions” is strikingly emphasised – both explicitly and in principle,²¹ since the Constitution proclaims that “...those religions, which have already received legal recognition in some part of the Kingdom, shall be adopted.” At the same time, it was emphasised that ties with supreme religious leaders abroad can be maintained, but in the manner prescribed by law.²² Besides Article 12, matters related to religion are regulated only by Article 16, paragraph 7, which proclaims the right to confessional religious education, at the request of the parents.

2.2 The September Constitution

In terms of the position of churches and religious communities and the religious freedom of individuals, the September Constitution of 1931 remained exceedingly similar to the Vidovdan Constitution. There were only a few changes. Firstly, the September Constitution stipulated that “no one is allowed to carry out any kind of political agitation in places of worship or during religious gatherings or manifestations in general”.²³ This prevented the possibility of “religious representatives” allowing third parties to carry out political agitation in places of wor-

19 D. Đukić, 109.

20 Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, član 12, stav 1, 3, 6, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd 28. jun 1921.

21 D. Rakitić, 272.

22 Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, član 12, stav 3.

23 Ustav Kraljevine Jugoslavije, član 11, stav 8, *Službene novine br. 200*, 3. septembar 1931.

ship and at religious gatherings and going unpunished for it because they did not do it themselves. Such was not the case with Article 12, paragraph 7 of the Vidovdan Constitution, which only prescribed the responsibility of religious representatives if they themselves used their spiritual authority for party purposes. Secondly, from the article of the Vidovdan Constitution related to education, the guarantee of providing confessional religious instruction was deleted; instead, the September Constitution prescribes that all schools are obliged to provide moral education and develop “civic consciousness in the spirit of national unity and religious tolerance”.²⁴

The position of the adopted religions was given to all religious communities that were legally recognised in any part that became part of the Kingdom. Only the Serbian Orthodox Church, the Catholic Church with the Greek Catholic Church, the Evangelical Church, the Islamic religious community and the Jewish religious community were adopted and recognised.²⁵ Other religious communities, with the exception of Buddhist refugees from Russia and members of the Baptist Church, were banned and their members were persecuted.

If only the constitutional texts are observed, the mentioned differences in relation to the Vidovdan Constitution fully correspond to the general features of the September Constitution which contain increased control over political life and reduction of space for the emergence of any national divisions and conflicts.²⁶

3. SERBIAN ORTHODOX CHURCH

When it comes to Serbia in the period before unification, the first guarantees of freedom of religion appeared in Serbian constitutions and drafts of Serbian constitutions from the 19th century. The Sretenje Constitution of 1835 guaranteed freedom of worship to all religions without exception in its Article 97, and ensured the personal right of each individual to take an oath in accordance with their religious beliefs.²⁷ These provisions were in accordance with the general intention of the Constitution, which adopted the most liberal principles of that era.²⁸

24 Ustav Kraljevine Jugoslavije, član 16, *Službene novine br. 200*, 3. septembar 1931.

25 R. Radić, 21.

26 D. Rakitić, 276, 277.

27 D. Đukić, 43.

28 Sima Avramović, „Sretenjski ustav – 175 godina posle”, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu* 1/2010, 63.

The Sultan's *Hatisherif* from 1838, also known as the Turkish Constitution, did not contain a general guarantee of freedom of religion, although it did proclaim the freedom of Serbs to practice their religious ceremonies and guaranteed them the right to choose their own metropolitans and bishops, but on the condition that these dignitaries be subordinated to the spiritual authority of the Patriarch of Constantinople.²⁹

The law of September 9, 1853 was the first law in the history of Serbia which guaranteed freedom of religion to all non-Orthodox Christians in the Principality of Serbia.³⁰ Moreover, as part of the reforms implemented by Prince Mihailo Obrenović, several constitutional laws were adopted. One of them was the "Structure of the central state administration", the law that established the Ministerial Council, and also the Ministry of Education and Church Affairs. This Ministry was responsible for the execution of laws concerning religion and the church. Furthermore, this law established the system of recognised religions that was applied throughout Serbian territory, with certain modifications in later constitutions and regulations, all the way until 1946.³¹

In the early stages of existence of the Kingdom of SCS, the Serbian Orthodox Church already established its unity, elected a new patriarch, and regulated the scope of its Holy Assembly of Bishops and the Synod. With that, the first phase of creating organisational unity was completed. At its session in 1921, the Holy Assembly of Bishops instructed the Synod of Bishops to draft the Church's Constitution. The Synod entrusted the drafting of the constitution to Metropolitan Eugene of Dabro-Bosnia, who, together with two legal experts and university professors, Živojin Perić and Dimitrije Rošu, quickly completed the work. Dissatisfied with the systematic exclusion of the people from church affairs in this draft, the representatives of the church congregations and the clergy of Bosnia and Herzegovina passed a resolution in 1922 in which they expressed that dissatisfaction. The Holy Assembly of Bishops reacted to this by deciding to entrust the drafting of the constitution to the Metropolitan of Montenegro and the Littoral, dr Gavriilo Dozić, and the Dean of the Faculty of Theology, Stevo Dimitrijević, who was joined by the representative of the people of Bosnia and Herzegovina, dr Savo Ljubibratić. The text of the constitution was submitted to the Synod in 1923. Only with the adoption of the Law on the Serbian Orthodox Church on November 8, 1929, did the conditions for the adoption of the constitution specify that the constitution

29 D. Rakitić, 204.

30 Zakon od 9. septembra 1853. godine, *Sbornik zakona i uredba i uredbeni ukaza izdani u Knjažestvu Srbiji*, knjiga VII, Beograd 1854, 78–79.

31 D. Đukić, 44.

would be proposed to the Minister of Justice. After numerous problems and disagreements related to state interference in the provisions of the constitution, on November 16, 1931, the king signed a decree confirming the Constitution of the Serbian Orthodox Church.³² According to this constitution, the bodies and organs of the Church are represented by: the patriarch, the Holy Assembly of Bishops, the Holy Synod of Bishops, the Great Ecclesiastical Court, the Patriarchal Council, the Patriarchal Board of Directors and other bodies. The supreme head of the Church is the patriarch with the title of archbishop of Peć, metropolitan of Belgrade – Karlovci and patriarch of Serbia.³³ The Serbian Orthodox Church independently regulates religious, charitable and cultural affairs, as well as matters of religious education, and manages goods, funds, endowments and institutions within the Law on the Serbian Orthodox Church and the Constitution. The state aid that the Church was to receive in the future would be determined by a Decree passed by the ministers of justice and finance. The law stipulates that the Serbian Orthodox Church is autocephalous, with the dignity of a patriarchate. Religious teaching is professed publicly, the church freely performs prescribed worship services and independently regulates church-religious affairs. Independent management and disposal of church property, funds and endowments is provided, with the prescribed restriction of performance in accordance with the Law, the church constitution and under the supreme supervision of the state. Church authorities are free to make decisions on accepting endowments intended for the realisation of religious tasks and goals. The control of revenues and expenditures are performed by the Serbian Orthodox Church according to their own accounting, regulated by a special decree. The auditing of overall revenues and expenditures of the Church is performed by the Main Control, which performs inspections as needed, at the request of the Minister of Justice or the church bodies themselves. Property serves the purposes of the Church and may not be confiscated except in the case of expropriation provided by law. Property, endowment and fund affairs are taken care of by the episcopal authority together with the clergy and the people through self-governing bodies, to be regulated in more detail by the church constitution. Church criminal acts and punishments will be defined and prescribed by the church constitution. The church is represented before the state by the patriarch or his deputy, and some dioceses by the competent archbishops.

32 Dragan Novaković, *Srpska pravoslavna crkva u zakonodavstvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije*, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2015, 116–125.

33 Ustav Srpske pravoslavne crkve, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* broj 275–86/1931.

The election of the patriarch and bishops is confirmed by the king by a decree, on the proposal of the Minister of Justice which is drawn up in agreement with the President of the Council of Ministers. The property and legal interests of the Church before the state are represented by the church bodies determined by the constitution. Church needs are financed by revenues from church goods and funds, funds from the state fee, church taxes, taxes on revenues from monastic and church property, state aid and special surcharges.

Transitional and final provisions regulate the status of church institutions, authorities and clergy, now moved from the state budget to that of the Serbian Orthodox Church, and the position of dioceses abroad. The church constitution is passed by the Holy Synod of Bishops and proposed to the Minister of Justice, who, after its adoption, forwards it to the king for legalisation. The Minister of Justice is authorised to prescribe all the necessary provisions for the execution of the Law by a special decree, passed with the hearing of the proposal of the Holy Synod of Bishops.³⁴

From this law, it can be seen that the position of the Serbian Orthodox Church remained the position of a public-law corporation – a specific entity entrusted with certain powers, and could cooperate with the state in certain matters of public importance, primarily in the implementation of religious education in state schools. It is also evident that the legislator tried to provide as much autonomy as possible to the Orthodox Church, with that autonomy being strictly limited to church affairs and spiritual care and service.³⁵

4. THE ISLAMIC RELIGIOUS COMMUNITY

At the time of the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in 1918, the organisation of the Islamic religious community looked like this – Kingdom of Serbia: Muftiluk of Belgrade, Skopje and Niš, headed by muftis; Kingdom of Montenegro: Muftiluk of Podgorica, headed by the Grand Mufti; Bosnia and Herzegovina: The Islamic Community for Bosnia and Herzegovina, headed by the elected reis-ul-ulema.

In accordance with Article 10 of the Saint Germain Peace Agreement of September 10, 1919, between the victorious powers in World War I and Austria, the Kingdom of SCS undertook three obligations towards its citi-

34 Zakon o Srpskoj pravoslavnoj crkvi, čl. 1–5, čl. 7, 8, 9, čl 21–26, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* br. 269–109/1929.

35 D. Rakitić, 284, 285.

zens of the Islamic faith. Firstly, the Kingdom of SCS agreed to make provisions for Muslims that allow the issue of family and personal status to be regulated according to Muslim customs. Secondly, the Government of the Kingdom of SCS was to take steps to appoint a reis-ul-ulema for the territory of the entire country. Lastly, the Government of the Kingdom of SCS was obliged to provide protection to congregations, cemeteries and other Muslim religious institutions, waqfs and charitable Islamic institutions, which already existed.³⁶

The government of the Kingdom of SCS did not fulfill the obligation to appoint a reis-ul-ulema, because that would mean the introduction of a single organisation of the Islamic community for the entire country. The Belgrade mufti also opposed this. The religious affairs of Muslims in the Kingdom of SCS were managed by the Ministry of Religion, and there was a Muslim department in the Ministry of Justice. That was the situation until 1930 and the adoption of the Law on the Islamic religious community.³⁷

According to this Law, all Muslims form one independent Islamic religious community headed by the reis-ul-ulema as the supreme leader. The Islamic religious community publicly professes and teaches its religion, freely performs religious rites and independently regulates religious and waqf affairs, and affairs related to religious education. The following bodies of the Islamic Religious Community have been established: the Jamaat Majlis headed by the Jamaat Imam, the Waqf-Mearif District Commission with the Sharia Judge as chairman, the Mufti's Offices, the Ulema Majlis and the Waqf-Mearif Council in Sarajevo and Skopje. The composition of the mentioned bodies, their scope of work and competencies are provided by the Constitution of the Islamic Religious Community (IRC). The procedure for the election of the reis-ul-ulema, members of the ulema majlis and muftis will be prescribed by a special law. The reis-ul-ulema, members of the Ulema Majlis and the Mufti are appointed by the king's decree, on the proposal of the Minister of Justice which is composed in agreement with the President of the Council of Ministers. The Islamic community independently manages and freely disposes of religious property and endowments within the limits of the Law, its own Constitution and under the supreme supervision of the state. The Islamic Religious Community controls revenues and expenditures independently, through its competent authorities, according to the accounting procedure, to be prescribed by a decree and under the supervision of the Main Control. The Islamic religious community and certain institutions provided by the Constitution

36 *Ibid.*

37 *Ibid.*

have the status of a legal entity, which results in the ability to acquire and dispose of movable and immovable property. The Islamic religious community is represented before the state by the reis-ul-ulema or his deputy, and individual muftis by the mufti or deputies, or sharia judges in places where they are not appointed. The property and legal interests of the IRC are represented before the state bodies by the bodies defined by the constitution.³⁸ The Islamic religious community meets its material needs with revenues from religious and waqf-mearif goods and funds, religious taxes, special cuts to certain independent waqfs, voluntary contributions and visas, permanent state aid and religious surcharges.³⁹

Transitional and final orders stipulate that the king's decree, at the proposal of the Minister of Justice in agreement with the President of the Council of Ministers, would appoint the first reis-ul-ulema in Belgrade, four members of the Ulema Majlis based in Sarajevo and four members of the Ulema Majlis based in Skopje, as well as nine muftis. The Constitution of the Islamic Religious Community was to be adopted at a joint session, chaired by the reis-ul-ulema, all members of the ulema of the Majlis, all muftis and all members of the supreme sharia courts. The tasks performed by the previous waqf-mearif and other religious authorities will be performed by special commissions appointed by the Minister of Justice until the adoption of the Constitution of the IRC and the establishment of the organisation of the new authorities.⁴⁰

It can be noticed that this Law entrusted considerable autonomy to the Islamic religious community. In addition to the precisely regulated organisation and structure, the Islamic community is also recognised as having the right to freely dispose of its property. Relatively large funds were provided to meet the needs of this religious community, among which were taxes and surcharges that were burdened exclusively by members of the Islamic faith.⁴¹ On the basis of all this, it can be concluded that the position of the Islamic religious community was very favourable, providing it with a status that was largely similar to the standing of the Serbian Orthodox Church. This is evidenced by the fact that this religious community was the only one in the Kingdom of Yugoslavia, along with the Serbian Orthodox Church, that had its own constitution. According to the population census from 1921, the results of which were published by 1932, Muslims made up 11.22% of the population of the Kingdom of SCS (next to 46.67%

38 Zakon o Islamskoj verskoj zajednici, čl. 1–6, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* br. 29/1930.

39 *Ibid.*, čl. 12.

40 *Ibid.*, čl. 21, 22.

41 *Ibid.*, čl. 13–15.

Orthodox Christians and 39.29% Catholics), therefore being the members of the third most populous religion in the Kingdom, although largely outnumbered by Orthodox Christians and Catholics. Hence, it is legitimate to raise the question of whether it was justified to entrust the Islamic religious community with such independence and the possibility of adopting their own constitution, and to what extent this could have threatened the status and supremacy of the Serbian Orthodox Church. However, since the king and the Government exerted a great influence on the election of the supreme Islamic dignitaries, it could be said that the state was able to control the broad powers given to the Islamic religious community.

Nearly six years after the adoption of the Law, the Prime Minister of the Kingdom of Yugoslavia, Milan Stojadinović, reached an agreement with the President of the Yugoslav Muslim Organisation, Mehmed Spaho, on his entry into the government and joining the Yugoslav Radical Community. As a condition for the realisation of the agreement, Spaho demanded that the legislation on the Islamic religious community be repealed. A government decree of February 28, 1936, repealed the Law on the Islamic Religious Community and the Constitution of the Islamic Religious Community, and the composition of its main bodies and the scope of their work were to be prescribed the new IRC constitution. With the entry into force of the new IRC law of 1936, all regulations contrary to its basic provisions ceased to apply, and the reis-ul-ulema, all eight members of the ulema of the Majlis and nine muftis were placed at the disposal of the royal government. Until then, the work of the IRC naibi, appointed by the Minister of Justice, was performed by religious and waqf-mearif bodies. The IRC organisation provided for in this Law was to be established within six months from the date of the adoption of the IRC Constitution.⁴²

5. EVANGELICAL CHRISTIAN CHURCHES AND THE REFORMED CHRISTIAN CHURCH

After the establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, on the basis of the Treaty on the Protection of Minorities, which was signed between the main powers and the Kingdom of SHS and attached to the Treaty of Saint-Germain, two articles, crucial for the status of religious minorities, were included in the Vidovdan constitution. In Article 4, the Constitution proclaimed the equality of all citizens before the law and guaranteed that the authorities would protect them, while Article 12 of the Constitution guaranteed freedom of religion and conscience. That meant

42 D. Novaković, 36–39.

that practically all religious minorities, such as Evangelists, were placed under the protection of the state, and the obligation of the state was to take care of them.⁴³

King Aleksandar I Karađorđević, although he was faithful to the traditions of the old Serbian rulers and the Serbian Orthodox Church, did not neglect other religions, advocating for complete equality. This is also confirmed by the fact that in 1930, the Parliament of the Kingdom of Yugoslavia adopted a law that confirmed the existence of all three currents within the Evangelical Church – the German, Slovak and Reformed (Calvinist) church organisations, and gave them the freedom to maintain close relations with the Evangelical Church in Germany.⁴⁴

Regarding the Law on Evangelical Christian Churches and the Reformed Christian Church, members of the reformed branch of Protestantism (Calvinists) were allowed to form a special Reformed Christian church in the Kingdom. The Slovak and German Evangelical Churches were allowed to organise an Alliance to promote common church interests. The Evangelical and Reformed Churches had full freedom of public confession of faith and religious rites. The autonomous bodies, authorities and institutions of the Church and their organisation were to be provided by Church constitutions. Churches independently regulate religious, educational, charitable and other cultural affairs and manage property in accordance with established principles, within the limits of state laws and under the supreme supervision of the state. Decisions on receiving endowments intended for church purposes were made independently and managed under the supervision of the state endowment authorities. Churches and their autonomous bodies had the status of legal entities and, accordingly, the possibility of acquiring and using movable and immovable property in accordance with the constitutions and within the limits of the law. The property of self-governing bodies and institutions could only serve the realisation of religious goals and could not be confiscated, except in cases of expropriation provided by law. The inclusion of the Main Control in the business review was possible at the request of the church authorities or the Minister of Justice. The material resources needed by autonomous bodies and institutions to achieve their planned goals were covered by revenues from their property, church taxes and offerings, contributions and gifts, endowments and funds and political-administrative municipalities. Members of these churches were obliged to pay all duties

43 Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941, knjiga III*, Beograd 1997, 5–7.

44 Branko Bjelajac, *Protestantizam u Srbiji: prilozi za istoriju reformacijskog nasleđa u Srbiji, I deo*, Beograd, 2003, 53.

and surcharges to cover the needs of the competent autonomous bodies and institutions. Believers who had property in a certain territory or engaged in trade and other affairs, regardless of where they lived, were also obliged to fulfill certain obligation towards their churches. The church constitution provided the electoral procedures for the supreme spiritual elders (bishop, supreme senior) and the main secular elders. The election of supreme spiritual elders was confirmed by a king's decree, on the proposal of the Minister of Justice, drawn up in agreement with the President of the Council of Ministers; the Minister of Justice approved the election of supreme secular elders. Priests had to be fluent in the language spoken by members of the church community. Correspondence with state authorities and the issuance of documents for official use, as well as written communication with other churches in the state, had to be done exclusively in the state language. Churches were obliged to adopt constitutions on the entire organisation at synods within two years, in accordance with the regulations of the Law. The synods submitted the drafted constitutions to the Minister of Justice, who, after their adoption, submitted them to the king for legalisation. The Minister of Justice was authorised to prescribe provisions for the enforcement of the law.⁴⁵

6. THE JEWISH RELIGIOUS COMMUNITY

Before the 1929 dictatorship, the state hardly interfered at all in the life and work of Jewish religious communities. Each municipality adopted its own statute, so their internal organisation was not uniformly implemented. The most important state intervention was related to limiting the right to bring religious officials of foreign citizenship.

The law related to the religious community of Jews was the first of a set of laws regulating the positions of churches and religious communities in the Kingdom of Yugoslavia. It was adopted on December 14, 1929, by means of a royal decree by King Aleksandar I Karađorđević, which was the only way of adopting laws since the introduction of dictatorship.

The basic characteristic of this law is that it not only determined the relationship between the state and the religious community, but also prescribed the internal organisation of the Jewish religious community and abolished their traditional self-governance.⁴⁶ The religious community of Jews comprised all members of the Jewish religion who lived in the Kingdom of Yugoslavia, and they were guaranteed full freedom of public religion. Jews were organised into smaller religious communities whose

45 D. Novaković, 40, 41.

46 *Ibid.*

task was to take care of the religious and cultural needs of the members. According to the law, religious municipalities were to form the Alliance of Jewish Religious Municipalities, while orthodox Jews had the opportunity to join the Association of Orthodox Jewish Religious Municipalities. The Minister of Justice approved the rules of the Association and the Alliance, as well as individual municipalities. Jewish religious communities and their Association, are self-governing bodies, which independently manage cultural and charitable institutions, including religious property and funds, all under the supreme supervision of the state. The Alliance and the Association represent the central bodies of the Jewish religious communities in the Kingdom. It is their obligation to mediate in official communication between state authorities and individual municipalities and, at the request of the Ministry of Justice, to give opinions on draft laws and regulations concerning the religious community. Jewish organisations enforce their decisions and collect revenues.⁴⁷ Decisions on the establishment, separation, merger and abolition are made by the Minister of Justice on the proposal of the Association in agreement with the interested municipality. Material funds for the needs of certain religious municipalities, and for the Association, are provided with income from property, religious taxes, contributions and gifts, funds from endowments, contributions from political municipalities and permanent state aid. The spiritual leaders of religious municipalities are rabbis and they are virile (appointed) members of municipal boards when resolving religious issues.⁴⁸

According to the 1921 census, Jews made up only 0.89% of the population. Therefore, it should be noted that the state took care of all religious communities in its territory and that the position of the Jewish community depended to a large extent on their own organisation and religious communities, which were largely left to arrange matters of importance by themselves.

7. THE CATHOLIC CHURCH AND THE ADOPTION OF THE CONCORDAT

Since no law regulating the position of the Catholic Church was adopted, the Kingdom turned to regulating relations with this Church through a concordat. The term “concordat” can be defined as a contract between the Holy See and a sovereign state on the organisation of the Roman Catholic Church in that state, which includes both the rights and obligations of its dignitaries who serve on the territory of that state, as well

47 D. Novaković, 40,41.

48 Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 24. decembar 1929.

as the rights and jurisdiction of the Holy See in relation to the part of the Roman Catholic Church located on the territory of that country.⁴⁹

The Kingdom honoured the law and customs of the Roman Catholic Church and was willing to regulate its position by virtue of a concordat with the Holy See from the very beginning. The concordat was supposed to regulate the position of the Catholic Church in detail and the negotiations for its conclusion began even before the creation of the Kingdom of Yugoslavia. However, the task was by no means easy.

The concordats that the Holy See had entered into with certain states continued their legal effect within the borders of those territories (included in the Kingdom of SCS after the end of the First World War), but only as internal state laws without the force of an international agreement. The Austro-Hungarian Concordat concluded in Vienna on August 18, 1855, and repealed by the decision of Emperor Francis Joseph on July 30, 1870, was still valid in Croatia. The complex issue of the organisation of the Catholic Church in Bosnia and Herzegovina was defined by the signing of the Convention between the Holy See and Austro-Hungary on June 8, 1881. The position of the Catholic minority in Montenegro was regulated by a Concordat, which in the original is called the “Fundamental Agreement”, signed on August 18, 1886, and ratified by the Montenegrin Assembly on October 7, 1886.⁵⁰ By this Concordat, Montenegro and the Holy See confirmed that the State and the Catholic Church, each in its own area, are independent and autonomous. Montenegro also recognised the public legal subjectivity of the Catholic Church.⁵¹ After many years of negotiations, the Kingdom of Serbia regulated its relations with the Holy See by the Concordat ratified at the session of the Assembly in Niš on July 26, 1914. The Law on the Concordat between Serbia and the Holy See in Rome, as the full title of the act reads, is relatively short and contains only 21 articles.⁵²

The Holy See recognised the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians relatively late in comparison to the other last states, only in November 1919, although the act of notification on the creation of the Kingdom of SCS was submitted in January of the same year. However, it was already in July 1919, at the time of the episcopal conference of the bishops of the Kingdom of SCS, that the leader of the Slovenian People’s Party, Anton

49 D. Rakitić, 12, 13.

50 Ugovor između Svete Stolice i Crnogorske vlade, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona, Beograd 1934, 30–34.

51 Temeljni ugovor između Svete Stolice i Crnogorske vlade, čl. 1, 2, 1886.

52 Zakon o konkordatu između Srbije i Svete Stolice, *Srpske novine*, br. 199 od 3. septembra 1914.

Korošec, expressed his desire to conclude a new concordat. Also, even then, the Holy See refused to apply the Concordat from 1914 to the entire country.⁵³ After the adoption of the Vidovdan Constitution, in November 1921, the Ministry of Religion organised a survey for the representatives of recognised religions about their principled positions on three topics: the legal position of recognised religion according to the state; regulation of interconfessional relations; and material security of religious officials. The request of the Roman Catholic Church, in case the concordat was not concluded, was aimed, among other things, at freedom of religious education in schools, unhindered traffic between believers and church leaders, including with the Holy See, and freedom in the establishment and operation of church orders and religious societies.⁵⁴

Nikola Pašić and other leading Serbian politicians believed that the concordat would remove all the dissatisfaction with the current state of affairs, as expressed by domestic Roman Catholics. However, a concordat is never an ordinary agreement, but practically an interstate agreement by which a given state always renounces parts of its sovereignty in advance. At the same time, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians would have recognised the privileged position of the Roman Catholic Church, which would not have happened under general state law. In the meantime, the relations between the Catholic Church and the Kingdom became strained, and in August 1922, the Minister of Foreign Affairs, Momčilo Ninčić, convened a meeting of the commission to study the issue of concluding the concordat. The commission sat in full composition from June 19 to 25, 1923. On February 26, 1925, Nikola Pašić officially submitted the draft of the concordat to the Serbian patriarch, with a request for possible comments.⁵⁵ Patriarch Dimitrije responded the very next day, asking that the final decision of the government be postponed for a few days until he had the opportunity to consult with members of the Synod. In the same letter, the patriarch stated that he saw from the text that the main goal of the Roman Catholic Church had been “for their propaganda to develop as much action as possible for the departure of our people from their religion and their nationality...”⁵⁶ In the spring of 1925, a delegation was

53 D. Rakitić, 346.

54 Mirko Petrović, *Ordeni i kongregacije i pregovori o konkordatu Kraljevine Jugoslavije i Svete Stolice*, Arhiv 1–2/2000, 127–128.

55 Pismo predsednika Ministarskog saveta Nikole Pašića Njegovoj Svetosti Patrijarhu srpskom Dimitriju od 26.02.1925. (prepis), r.1., Arhiv Svetog Arhijerejskog Sinoda Srpske pravoslavne crkve.

56 Odgovor Patrijarha Dimitrija Predsedniku Vlade, od 27. februara 1925. godine, Arhiv Sv. Arh. Sinoda SPC.

appointed, which traveled to Rome for official negotiations. The delegation's report to the foreign minister said that the Yugoslav bishops, who were also in Rome at the time, made negotiations more difficult with unfounded complaints against the government. After that, the negotiations did not continue due to the cooling of relations that ensued after the Roman Curia forcibly took over the Institute of St. Jerome in Rome, contrary to the decision of Mussolini's government which in 1924 recognised the Institute as a "national Yugoslav church". Only in 1929, when the Vatican handed over the building of the Institute to the Government of the Kingdom of Yugoslavia, was it possible to continue with the negotiations on the concordat.⁵⁷ Between 1929 and 1934, the text of the concordat was negotiated and finalised to a great extent, with King Alexander personally overseeing the negotiations. However, the king's assassination in October 1934 left the responsibility for the final conclusion of the concordat with the Government.

The concordat was signed in Rome on July 25, 1935 by Ljudevit Auer, Minister of Justice and Guardian of the State Seal in the Government of Milan Stojadinović, and Secretary of State Eugenio Pacelli (the future Pope Pius XII). The text of the concordat was not published at the time of signing. It contained 38 articles and covered the following issues: general provisions; ecclesiastical provinces; hierarchy, clergy and monasticism; property position; prayer for the ruler; national minorities; marital right; Catholic action and final provisions. The state recognised the legal capacity and all rights of the Catholic Church and its institutions. The state authorities were obliged to provide all kinds of assistance to the Catholic Church in order to execute orders, decisions and judgments issued by the competent church bodies. With the entry into force of the concordat, all acts contrary to its provisions were repealed. Issues not regulated by the concordat, which refer to clergy, would be resolved on the basis of the Code of Canon Law.⁵⁸

After the signing of the concordat, the bishops' assembly of the Serbian Orthodox Church claimed that the Catholic Church received privileges that no other religion in the country has. Stojadinović realised that he would not get the approval of the Patriarchate, so without their blessing, at the end of 1936, he sent the concordat to the National Assembly for ratification. After that statement, the Patriarchate of the Serbian Orthodox Church printed countless leaflets, pamphlets and circulars against the concordat. The most onerous objection was that by ratifying the concordat one religion would be placed above the Constitution. In other words, it

57 B. M. Mitić 47.

58 D. Novaković, 54.

was considered that the Catholic Church would gain precedence over the Serbian Orthodox Church, which for decades was closely linked to every Serbian state leader. At its session in July 1937, the Holy Synod of Bishops drafted a rulebook on punishing members of the Serbian Orthodox Church who voted for the ratification of the concordat with the Vatican. The discussions did not remain in the sphere of democratic disagreement. This will be evidenced by the events of July 19, 1937. Namely, on the same day that the ratification in the National Assembly began, the SOC Patriarchate organised a litany for the healing of Patriarch Varnava, in which citizens could participate. However, despite the announcements about the exclusively religious content of the gathering, a warning appeared outside the church circles that the litany would be more political than religious in nature. It was thought that the Patriarchate would use the gathered crowd for new sermons against the concordat. For this reason, the manager of the city of Belgrade banned choirs and processions of any type. Despite all prohibitions, the priests appeared in liturgical robes. Soon, open chants against the concordat began. On July 21, 1937, members of the opposition and the Patriarchate met and unanimously condemned the Government for the proclamation banning the litany. The arguments also reached Prince Pavle, who looked favorably on the concordat because he was convinced that it would solve the Croatian issue and gain international reputation. He left the decisions to the Government, considering that they do not fall within the domain of the governorship. In such an atmosphere, the concordat was ratified. It happened on July 23, 1937. Despite all the concessions that Stojadinović eventually made, his resignation was demanded. However, nothing could prepare the population of the Kingdom for the horror that would follow with the outbreak of the Second World War. This conflict would mark the final end of the Kingdom and the religious and political conflicts.⁵⁹

8. CONCLUSION

The adoption of numerous laws on religious communities showed that the state acknowledged multi-confessionalism and, to a certain extent, left room for each individual community to regulate issues of importance to its own religion. Besides that, religion exerted considerable influence over society, so it can be said that the state had the obligation to organise religious life and make it accessible to all its citizens. It is therefore commendable that the regulations encompassed more than

59 Marjan Marino Ninčević, Filip Brčić, „Diplomatski odnosi Vatikana i Kraljevine Jugoslavije: konkordat iz 1935. godine”, *Nova prisutnost* 14, Zagreb 2016, 299–307.

the religious communities of the largest religions. By adopting the laws on the religious community of Jews and Evangelical churches, the state showed that it also took into account religions with fewer believers, and that it was ready to give them independence when it came to their internal affairs.

On the other hand, the churches were not beyond the reach of state influence, as the king and the Government decided on the election of the supreme church leaders and dignitaries, as well as on the confirmation of religious laws, which meant that a good part of organisation and structure of religious communities depended on them and that the state had a large indirect influence on religious life. On top of that, the status of the Catholic Church in the unified state remained unresolved throughout the remaining existence of the monarchy, due to the unwillingness of the Serbian Orthodox Church and its believers, as well as some Croatian politicians (the Croatian Peasant Party in particular), and the bishops of the Catholic Church to acknowledge the ratification of the already signed concordat.

BIBLIOGRAPHY

PRIMARY SOURCES:

- Akt Ministarstva unutrašnjih dela, Odeljenje za Banat, Bačku i Baranju, br. 9796/1919 od 15. septembra 1919. godine, Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo vera Kraljevine SHS, Katoličko odeljenje, br. fonda 69, br. fascikle 268.
- Akt Poverenika Kraljevske vlade za Crnu Goru II br. 5606 od 15. septembra 1919. godine, AJ, Ministarstvo vera Kraljevine SHS, Katoličko odeljenje, br. fonda 69, br. fascikle 268.
- Akt Povjereništva za uk i bogočastvje u Ljubljani br. 4342 od 22. septembra 1919. godine, AJ, Ministarstvo vera Kraljevine SHS, Katoličko odeljenje br. fonda 69, br. fascikle 268.
- Akt Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu br. 175717/19 od 8. oktobra 1919. godine, AJ, Ministarstvo vera Kraljevine SHS, Katoličko odeljenje, br. fonda 69, br. fascikle 268.
- Dopis Ministarstva vera Kraljevine SHS, br. 4114/1919, AJ, Ministarstvo vera Kraljevine SHS, Katoličko odeljenje, br. Fonda 69, br. fascikle 268.
- Odgovor Patrijarha Dimitrija Predsedniku Vlade, od 27. februara 1925. godine, Arhiv Svetog Arhijerejskog Sinoda Srpske pravoslavne crkve.
- Pismo predsednika Ministarskog saveta Nikole Pašića Njegovoj Svetosti Patrijarhu srpskom Dimitriju od 26.02.1925. (prepis), r.1., Arhiv Svetog Arhijerejskog Sinoda Srpske pravoslavne crkve.

- Ugovor između Svete Stolice i Crnogorske vlade, *Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona*, Beograd 1934, 30–34.
- Ustav Kraljevine Jugoslavije, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, broj 200, Beograd, 3. septembar 1931.
- Ustav Kraljevine Srbije, *Službene novine Kraljevine Srbije*, 1888.
- Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, 28. jun 1921.
- Zakon o Islamskoj verskoj zajednici, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* br. 29/1930.
- Zakon o konkordatu između Srbije i Svete Stolice, *Srpske novine*, br. 199 od 3. septembra 1914.
- Zakon o Srpskoj pravoslavnoj crkvi, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* br. 269 – 109/1929.
- Zakon o verskoj zajednici Jevreja u Kraljevini Jugoslaviji, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 24. decembar 1929.

LITERATURE:

- Sima Avramović, „Sretenjski ustav – 175 godina posle”, *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu* 1/2010.
- Ivo Banac, *Hrvati i Crkva*, Profil knjiga, Zagreb 2013.
- Branko Bjelajac, *Protestantizam u Srbiji: prilozi za istoriju reformacijskog nasleđa u Srbiji, I deo*, Beograd, 2003.
- Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941, knjiga III*, Beograd 1997.
- Dalibor Đukić, *Interkonfesionalno zakonodavstvo u Jugoslaviji i Srbiji 1919–2006*, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Beograd 2022.
- Branko Gardašević, *Organizaciono ustrojstvo i zakonodavstvo pravoslavne crkve između dva svetska rata*, Beograd 1971, 37–64.
- Mustafa Imamović, „Položaj Jevreja u Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji”, *Sefarad* 92, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istoriju, Sarajevo 1992.
- Zoran Mirković, *Srpska pravna istorija*, Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Beograd 2020.
- Bojan M. Mitić, *Srpska crkva u Jugoslovenskoj Kraljevini – Patrijarh Varnava i njegovo doba*, Centar za istraživanje pravoslavnog monarhizma, Beograd 2018.
- Marjan Marino Ninčević, Filip Brčić, „Diplomatski odnosi Vatikana i Kraljevine Jugoslavije: konkordat iz 1935. godine”, *Nova prisutnost* 14, Zagreb 2016.

- Dragan Novaković, *Srpska pravoslavna crkva u zakonodavstvu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Kraljevine Jugoslavije*, Institut za teološka istraživanja, Beograd 2015.
- Mirko Petrović, *Ordeni i kongregacije i pregovori o konkordatu Kraljevine Jugoslavije i Svete Stolice*, Arhiv 1–2/2000.
- Radmila Radić, *Država i verske zajednice 1945–1970*, Beograd 2002.
- Radmila Radić, *Verom protiv vere, Država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1995.
- Dušan S. Rakitić, *Konkordat Kraljevine Srbije i projekti konkordata Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije – pravnoistorijski aspekti odnosa crkve i države* (doktorska disertacija), Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Beograd 2016.
- Jovan Stefanović, *Odnosi između crkve i države*, Matica hrvatska, Zagreb 1953, 101.
- Nikola Žutić, „Srpska i Anglikanska crkva u prvoj polovini 20. veka”, *Istorija 20. veka*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2005.

Ђорђе М. ТИМОТИЈЕВИЋ*

ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ ЦРКАВА И ВЕРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА И КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Сажетак

У овом раду приказано је како су Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевина Југославија правно регулисале положај и организацију верских заједница које су се након уједињења нашле у заједничкој и у великој мери мултиконфесионалној држави. Иако концепт потпуне одвојености цркава и верских заједница од државе није примењен у уставима из 1921. и 1931. године, верске заједнице су биле веома утицајне у друштвеном животу и политици, те су после неколико неуспешних пројеката закона о верама и међуверским односима донети конкретни закони који су регулисали правни положај многих цркава и верских заједница заступљених у Краљевини Југославији. Поред тога, радило се на преговорима са Светом Столицом како би се закључио конкордат којим би био подробно уређен статус Католичке цркве у југословенској држави. Из донетих устава и целокупног верског законодавства о појединачним религијама и њиховим заједницама у заједничкој држави, може се закључити да је напуштен принцип државне цркве, као и да су верске заједнице уживале изванредан степен аутономије у

* Аутор је студент треће године основних студија Правног факултета Универзитета у Београду; djordjetimo@gmail.com; ово је измењена верзија рада изложеног на конференцији Iustoria 2021, 27. марта 2021. године.

уређивању сопственог устројства и унутрашњих питања. Ипак, избор врховних црквених поглавара и великодостојника зависио је од краља и владе, тако да је држава на тај начин у великој мери утицала на црквену организацију и устројство.

Кључне речи: *Краљевина Срба, Хрватиа и Словенаца. – Краљевина Јујославија. – Релиија. – Верске заједнице. – Верско законодавство. – Правни положај цркава.*

Рад приспео / Paper received: 4. 06. 2022.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 10. 08. 2022.

UDC: 347.62(497.1)"1918/1941"
2-74-45(497.1)"1918/1941"

CERIF: H130, H250, H300

DOI: 10.51204/HLH_22204A

Симо М. ИЛИЋ*

БРАЧНО ПРАВО У КРАЉЕВИНИ СХС / ЈУГОСЛАВИЈИ: СТАЊЕ ЗАКОНОДАВСТВА И ПОКУШАЈ РЕФОРМЕ

По уједињењу у Југославији је постојао правни партикуларизам између шест правних подручја на којима се примењивало предрајно право. На пољу брачног права ситуација је била додатно сложена, јер је постојао додатни партикуларизам између верског брачног права шест конфесија. У чланку се сумарно приказује стање државног и верског законодавства са посебним освртом на застареле норме, а у наставку се излажу проблеми правне несигурности и сукоба закона који су проистекли из таквог уређења. У стручној јавности постојала је општа сагласност да је постојеће стање било веома нефункционално и да су биле потребне реформе, али сагласности око конкретних решења није постојала. Сигурно је било колики утицај верске заједнице треба да имају у будућем уређењу, и зависно од тога предлаћана су три модела: обавезни црквени брак, факултативни браћански или црквени брак, или обавезни браћански брак. Најослећку се приказује званичан предлог умерене реформе у Предоснови браћанског законика, као и разлози због којих она никад није била сprovedена. Посебно се анализира преузимање страног права и адекватности транслативних норми у оквиру домаћег правног система.

Кључне речи: брачно право, државно-црквено право, црквени брак, браћански брак, правни транслативни

* Студент мастер студија Правног факултета Универзитета у Београду, email: simo@hotmil.com.

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Крај Првог светског рата довео је до уједињења Јужних Словена у нову државу Краљевину СХС, касније Југославију. Када је уједињење проглашено првог децембра 1918. године, сам процес интеграције и изградње нове државе био је на почетку. Интеграција је била потребна и на пољу права, посебно грађанског, јер у Југославији није постојао јединствен правни систем, већ се на различитим деловима државе примењивало право које је пре рата важило на тој територији.¹ Овакав правни партикуларизам био је у великој мери штетан по правни саобраћај у новој држави – само постојање великог броја различитих прописа компликовало је обављање правних послова, док су контрадикторни прописи онемогућавали трансакције и доводили до великог броја спорова. Овакво стање захтевало је доношење јединствених правних правила којима би се са једне стране решио проблем правног партикуларизма, а са друге стране модернизовало и реформисало постојеће право. Процес унификације права почео је веома амбициозно, али се већ на почетку сусрео са великим бројем препрека, од недостатка „политичке воље” до импровизацијом убрзане унификације путем владиних уредби (које су са правом критиковане).²

Значај брака и породице за свако друштво је вишеструк. Он се не ограничава само на задовољавање емотивних и репродуктивних потреба појединаца, већ се кроз брак заснива и низ економски значајних правних чињеница, везаних за наслеђивање, међусобно помагање и издржавање, режиме имовине супружника итд. Овај значај био је још наглашенији у првој половини прошлог века, када је ванбрачна заједница (конкубинат) била неприхваћена, а деца рођена у таквим ванбрачним заједницама значајно обесправљена на појединим правним подручјима.³ Унификација и реформа брачног права нису биле важне само ради регулисања грађанскоправних односа, већ и ради успостављања потпуне једнакости међу грађанима нове

1 Територија Југославије била је подељена на шест правних подручја: предратну Србију, Словенију и Далмацију, Хрватску и Славонију, Босну и Херцеговину, Црну Гору и Војводину. На овим подручјима примењивана су различита права која су пре рата важила на њима.

2 Види: Marko Pavlović, „Problem izjednačenja zakona u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 3–4/2018, 493–523; Гордана Дракић, „Формирање правног система у међуратној југословенској држави”, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, вол. XLII, 1–2/2008, 645–655; Слободан Јовановић, „Нестајање закона”, *Из историје и књижевности I*, БИГЗ, Београд 1991, 399–409.

3 Види: Симо Илић, „Положај ванбрачне деце у првој Југославији”, *Весник правне историје*, 1/2020, 248–282.

државе и омогућавања њиховог повезивања и породичним везама, како би те везе допринеле да нова држава постане заиста заједница свих својих грађана, а не скуп независних, међусобно удаљених, територијалних јединица.

Брачна права у новоформираној Краљевини била су прилично застарела, и већином су била неадекватна и у деветнаестом веку, а за нове, измењене, прилике прве половине двадесетог века била су апсолутно неприкладна. Већински регулисана црквеним правом, брачна правила била су оптерећена ригидним црквеним догмама (нпр. неразрешивост брака код католика) и игнорисала су социјалне реалности. Поред тога, разлике између различитих конфесија као и отворени сукоби међу њима преливали су се и на поље брачног права. Тако су мешовити бракови онемогућавани или отежавани за страну другачије вероисповести, а постојао је и проблем преласка на другу веру са циљем изигравања закона, што су различити верски службеници толерисали и подржавали. Напослетку, постојао је и проблем правне несигурности, јер су свештеници и верски службеници који су судили у брачним стварима игнорисали позитивноправне прописе државног права и у брачним споровима примењивали право своје цркве или верске заједнице, чак и онда када је оно било супротно важећем државном праву.

Овакво стање у брачном праву као и његове неповољне последице привукли су значајну пажњу стручне јавности, подељене на конзервативну, реформистичку и умерену струју. Без обзира на припадност једној од ових струја, постојала је општа сагласност да је постојеће стање неадекватно и да је потребно значајно реформисање прописа брачног права. Постојала је и сагласност да се по том питању мора брзо деловати, па је предлагано и да се посебна правила о брачном праву донесу још пре јединственог грађанског законика за нову државу. Уколико не дође до доношења нових, јединствених, прописа – истицано је да се морају донети бар прописи о решавању интерлокалних и интерконфесионалних сукоба закона, како би се бар делимично превазишла правна несигурност која је тада владала. Постојале су и теме око којих је стручна јавност била подељена, међу којима је највише неслагања било на тему одабира форме за склапање брака, али без обзира на неслагања и сукобе ове теме су биле обимно расправљане у стручној литератури, као и на два конгреса правника Краљевине Југославије.⁴

4 Већ је у Резолуцији Другог конгреса правника у првом ставу наведено: „Правна сигурност у читавој држави нужно тражи, да се донесе још пре унифицирања грађанског права јединствен грађански женидбени закон, који да предвиди увјете за ваљаност и узроке за развод брака за све грађане без разлике вере сасвим једнако.”, а исти захтев је поновљен у Резолуцији Шестог конгреса прав-

Треба напоменути и да став о потреби реформе брачног права није био без својих противника. Отпор су пружале конзервативне друштвене групе, као и клерикални интелектуални кругови који су на брачно право гледали као на инструмент за контролисање грађана и обрачун са другим, супарничким, верским заједницама. Овај отпор, иако са правнотехничке стране ирационалан, значајно је успоравао и онемогућавао реформу застарелих и неадекватних прописа.

У наставку ће бити сумарно приказани прописи верског и државног права који су уређивали брачно право по верским заједницама и правним подручјима, а после тога ће бити изложен проблем сукоба закона, који је нужно произишао из постојећег правног партикуларизма. Након тога биће анализирани најзначајнији проблеми у брачно-правној регулативи и приказана предложена решења, како она проистекла из јавног дискурса, тако и она садржана у званичном пројекту – Предоснови грађанског законика за Краљевину Југославију. У наставку биће разматрана само питања везана за склапање, постојање и развод брака, док се брачно-имовинска питања неће разматрати.⁵

Разматрање стања законодавства и покушаја реформе брачног права има за циљ да прикаже негативне последице застарелог брачног законодавства и правног партикуларизма на свакодневни живот у међуратном периоду, али и сукобе између верских заједница, као и сукобе између клерикалних кругова и правничке елите, који су својом неспремношћу на компромис значајно отежали покушане реформе. Неефикасност у реформи овако битне гране права у великој мери осликава шире друштвене сукобе и парализу институција која је владала у првој југословенској држави.

2. ПРОПИСИ О БРАКУ У КАНОНСКОМ ПРАВУ ПРИЗНАТИХ⁶ ВЕРСКИХ ЗАЈЕДНИЦА

После уједињења, на различитим правним подручјима нове државе важила су предратна правила о признавању цркава и верских

ника, опет у првом ставу: „да се материјално лично и имовинско брачно право хитно регулише државним законом једнаким за све грађане.” За пун текст резолуција конгреса правника види фн. 132.

- 5 О личном брачном праву и брачном имовинском праву у првој Југославији писао сам из родне перспективе у: Симо Илић, „Правни положај жене у Предоснови грађанског законика за Краљевину Југославију”, *Весник љавне исијорије*, 2/2020, 194–247.
- 6 У литератури постоји неслагање око тога које су верске заједнице биле признате у Краљевини СХС и Краљевини Југославији. У овом раду термин „признате верске заједнице” односи се на оне верске заједнице чије је канонско брачно право било примењивано и признато од стране државе.

заједница и односу државе према њима.⁷ Упоредо са важењем старе регулације текао је и процес „унификације” односа југословенске државе према црквама и верским заједницама, током ког је држава усвајањем неколико закона регулисала однос са појединачним црквама и верским заједницама.⁸ У овом односу државе и цркве посебно место заузимало је брачно право, које је на великом делу територије сматрано верским питањем, и чије је регулисање у потпуности или у одређеној мери било остављено верским заједницама. Овде ћемо изложити учења о браку и брачна правила најзначајнијих верских заједница у Краљевини Југославији.

2.1. Брачно право Православне цркве

Православна црква брак одређује као свету тајну у којој два лица различитог пола изјављују слободну вољу да ступе у брак, а свештеник утврђује ову везу црквеним обредом.⁹ Брак настаје тек кад свештеник благослови изјављену вољу младенаца¹⁰, па према томе благослов свештеника је конститутивни део свете тајне и брак не може бити пуноважан ако он недостаје.¹¹

Мешовити брак није био дозвољен са припадником нехришћанске вероисповести. Такав брак, ако би био склопљен, био би ништав и могао би конвалидирати једино ако би нехришћански брачни друг прихватио православну веру.¹² Склапање брака са лицем друге хришћанске вероисповести било је условљено његовом писменом изјавом пред парохом и два сведока да неће ометати православну страну у исповедању своје вере нити покушавати да је преведе у своју веру, и да ће своју децу крштавати и васпитавати у православној вери. Православна страна у браку имала је обавезу да лепим начином

7 Види: Далибор Ђукић, *Инијерконфесионално законодавство у Југославији и Србији 1919–2006*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2022, 78–88.

8 Види: Dragan Novaković, „Versko zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 2/2012, 939–965.

9 Брачна правила Српске православне цркве, Свети архијерејски синод / Српска манастирска штампарија, Београд – Сремски Карловци 1933, чл. 1–2. Теорија је дала сличну дефиницију: „Брак је црквом (у виду св. тајне) благословена веза мужа и жене ради потпуне заједнице у свим животним односима између њих, која служи као средство за умножавање рода људског.” Чедомиљ Митровић, *Црквено право*, Књижара Геце Кона, Београд 1921, 131.

10 Чл. 36.

11 Детаљно о хришћанском погледу на брак види: Сергије Троицки, *Хришћанска филозофија брака*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1934.

12 Чл. 12, 49.

приволи брачног друга православној вери. Мешовити брак могао се склопити само у православном храму, пред православним свештеником и по православном обреду.¹³ Ако би се уверио у озбиљност ових обећања, парох би тражио разрешење и благослов од надлежног архијереја.¹⁴ За мешовити брак важили су само прописи СПЦ. Ако би мешовити брак, у коме је један брачни друг припадао Православној цркви, био склопљен пред свештеником друге вероисповести, а други брачни друг одбио да пређе у православље, православни духовни суд би на захтев православне стране или по службеној дужности поништио такав брак због брачне сметње разлике вероисповести.¹⁵

У прописима СПЦ постојале су две врсте правних препрека за закључење брака. Прве су биле брачне сметње које су забрањивале склапање брака, а уколико би се брак и поред њих склопио, он би био ништав или рушљив. Другу групу чиниле су брачне забране, околности услед којих није било дозвољено склапање брака, али ако би брак био склопљен упркос забрани он би био пуноважан, али би повлачио и црквену казну. Брачне сметње деле се на личне сметње, сметње због недостатка пуноважне изјаве воље и сметње због недостатка облика.

Личне сметње делиле су се на неотклоњиве и отклоњиве. Неотклоњиве су биле: узраст (ненавршена шеснаеста година за мушкарце, четрнаеста за жене); крвно сродство (у правој линији без обзира на степен сродства, а у бочној до четвртог степена закључно); тазбинско сродство (до трећег степена); духовно и грађанско сродство (до другог степена); сродство из ванбрачног рођења (у правој линији без обзира на степен сродства, и до трећег степена у бочној); постојећи брак; ранија четири брака истог лица; разлика вере;¹⁶ коначно искључење из црквене заједнице; свештенички чин; монашки завет; доживотна забрана ступања у брак на основу закона или правоснажне пресуде. Отклоњиве личне брачне сметње биле су: узраст (ненавршена осамнаеста година за мушкарце, шеснаеста за жене); крвно сродство (у бочној линији од петог до седмог степена закључно); тазбинско сродство (од четвртог до шестог степена); трородно сродство¹⁷ (до трећег степена); духовно и грађанско сродство (од трећег до седмог степена); ништа-

13 Чл. 115..

14 Чл. 117, 51.

15 Чл. 123.

16 Разлика вере постоји ако лице које жели ступити у брак припада верској заједници која нема тајну крштења или чије крштење се не признаје као пуноважно. *Ibid.*, чл. 23.

17 Сродство између једног брачног друга (и његових сродника) и тазбинских сродника другог брачног друга.

ван брак (до престанка или судског поништења); ранија три брака истог лица; разлика у вероисповести;¹⁸ прељуба између лица која желе закључити брак извршена за време док је прељубник живео неодвојено од свог брачног друга; заједничко рађење о глави брачном другу једног од лица која желе ступити у брак.

Сметње због недостатака пуноважне изјаве воље биле су: ненормално душевно стање (неспособност за расуђивање); принуда (отмица, застрашивање и насиље); превара или заблуда о трудноћи невесте (ако трудноћа потиче од трећег лица); превара или заблуда о способности брачног лица за вршење брачне дужности; превара или заблуда о томе да је један брачни друг пре брака извршио кривично дело или да није издржао досуђену затворску казну у трајању од најмање три године.¹⁹ Сметње због недостатака воље биле су отклоњиве.

Сметње због недостатка облика (форме) биле су: склапање брака без учешћа цркве (у ову категорију је спадао и грађански брак); склапање брака без изјаве слободне воље младенаца да ступе у брак; склапање брака са изјавом младенаца да желе ступити у брак, али без икаквог брачног црквеног обреда.²⁰ Сметње због недостатака форме биле су неотклоњиве.

Брачне забране по канонском праву СПЦ биле су: забрана женама чији је претходни брак престао, разведен или поништен да ступају у нови брак до протеча рока послебрачног чекања од десет месеци; забрана лицима под старатељством (подразумева родитељску власт, туторство и старатељство) да склопе брак без одобрења старатеља; забрана војним лицима да ступе у брак без одобрења надлежне власти; забрана лицима осуђеним на затворску казну да ступају у брак пре издржане казне; забрана венчања без правилно извршеног предбрачног испита и оглашења; забрана брачно испитаном лицу да ступи у брак са трећим лицем пре поништења предбрачног испита; забрана венчања противно пропису Требника (богослужбене књиге); забрана венчања у недозвољено време, на месту које није предвиђено за венчања, или од ненадлежног свештеника; забрана венчања без потребног броја сведока, без уписа или са неправилним уписом у матичну књигу.²¹

Развод брака био је допуштен у канонском праву СПЦ на захтев једног брачног друга. Развод брака није могао тражити брачни друг

18 Разлика вероисповести постоји ако лице које жели ступити у брак припада верској заједници чије је крштење признато као пуноважно у Православној цркви али та верска заједница није део Православне цркве.

19 Чл. 27.

20 Чл. 33.

21 Чл. 37.

који је скривио узрок за развод брака, осим ако су оба брачна друга била крива.²² Бракоразводни узроци били су: прељуба, рађење о глави, намерни побачај, злобно напуштање брачног друга, нестанак брачног друга, телесна и душевна болест, морална поквареност и отпадништво од православне вере.²³

Због могућности развода, одвојени живот није имао већу примену у канонском праву СПЦ. Било је дозвољено споразумно одвајање партнера само због болести и лечења, искушеништва пре полагања монашког завета, и због догађаја више силе или потпуне материјалне пропасти брачних другова. Поред тога, одвајање је могло бити и судски изречено као привремена мера у парницама за поништење или развод брака.²⁴

2.2. Брачно право Римокатоличке цркве

Учење Католичке цркве брак види као уговор подигнут на ниво свете тајне. За пуноважан брак потребан је пристанак два лица различитог пола, а да би тако склопљен брак имао карактер свете тајне потребно је да лица која склапају брак буду крштена. За разлику од православног учења, свету тајну врше сами младенци изражавањем свог пристанка, док је свештеник присутан само као сведок и његов благослов нема утицаја на ваљаност брака.²⁵

Мешовити бракови начелно нису били дозвољени, јер је разлика у вери била предвиђена као брачна забрана или сметња.²⁶ Ова сметња била је строжа за припаднике нехришћанских верских заједница, јер је у том случају опрост и дозволу за склапање брака могао дати само папа,²⁷ док је за некатоличке хришћане такву дозволу давао надлежни бискуп.²⁸ Да би се добила ова дозвола било је потребно да некатоличка страна потпише изјаву да неће ометати католичку

22 Чл. 86.

23 Чл. 88–107.

24 Чл. 71–73.

25 Vitomir Jeličić, *Kanonsko Ženidbeno pravo Katoličke Crkve*, Hrvatska tiskara, Sarajevo 1930, 8–16; Edo Lovrić, *Ženidbeno pravo (obzirom na Codex)*, pravnički repetitorij, Štamparija Jugoslavenskog kompasa, Zagreb, poslije 1917, bez godine, 16–17.

26 Зборник црквеног права није благонаклоно гледао на мешовите бракове, па у члану 1063. обавезује свештенство да одвраћа вернике, колико може, од мешовитих бракова. Детаљније о регулацији мешовитих бракова у канонском праву Католичке цркве, као и критикама те регулације, види: Velimir Blažević, *Mješovite ženidbe u pravu Katoličke Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1975, 9–49.

27 E. Lovrić, *Ženidbeno pravo*, 38–39.

28 *Ibid.*, 41.

страну у исповедању своје вере, као и да ће сва деца²⁹ из тог брака бити крштена и васпитавана у католичком духу.³⁰ У таквим браковима постојала је дужност за католичку страну да разборито настоји да свог брачног друга преведе у католичку веру.³¹ Овакав брак морао је бити склопљен у католичкој цркви.

Канонско право Католичке цркве познавало је такође две групе правних препрека за склапање брака – брачне забране и брачне сметње – са истим последицама као и у праву Православне цркве. Брачне забране биле су: забрана простих завета,³² забрана грађанског сродства, забрана мешовите (различите) вере и њој сличне забране.³³ Брачне сметње биле су: узраст (за мушкарце 16 а за жене 14 година), импотенција, брачност, виши свештенички ред, свечани завети, отмица и насилно задржавање, злочин, крвно сродство (у правој линији неограничено, у побочној до трећег колена³⁴), тазбинско сродство, јавна моралност,³⁵ духовно сродство и грађанско сродство.³⁶ Пошто брак има уговорну природу, за његово склапање тражила се пуноважна изјава воље, због чега су као брачне сметње одређене и оне околности које онемогућавају ваљану изјаву воље, а то су: недостатак душевних способности, заблуда о особи, заблуда о битним својствима особе,³⁷ пристанак на брак

29 Ово важи и у случају раставе мешовитог брака, тако што старатељство над децом припада искључиво католичкој страни (за разлику од чисто католичког брака, где старатељство припада невиној страни). *Ibid.*, 48.

30 V. Jeličić, 88–89.

31 *Ibid.*, 90.

32 Овде су спадали завети: девичанства, потпуне чистоте, неженства, примања вишег црквеног реда и ступање у монашки сталез. *Ibid.*, 81–82.

33 *Ibid.*

34 У праву Католичке цркве примењивано је канонско рачунање сродства (*computatio canonica*), које се разликовало од римског и било је скоро идентично са германским рачунањем. Степен сродства није се рачунао по броју рођења, него по удаљености од заједничког претка. У директној линији није постојала разлика у овом систему рачунања, али у побочној су два рођења третирана као један степен, па су нпр. браћа од стрица била рођаци другог колена, јер су била два рођења удаљена од заједничког претка (деде и бабе), док би они по римском рачунању били у четвртој степену сродства. У случају неједнаког броја рођења од заједничког претка, узиман је већи степен.

35 Сметња између једног партнера из неважећег брака или конкубината и сродника другог брачног друга до другог степена у правој линији (дакле родитеља, деда и баба, деце и унучади). *Ibid.*, 144–146.

36 *Ibid.*, 95–150.

37 Католичка црква уско је тумачила битна својства особе, па у њих није убрајала нпр. чињеницу да жена није девица или да је затруднела са трећим лицем. *Ibid.*, 159.

услед силе и страха, пристанак на брак дат под условом (док се услов не испуни).³⁸

Правилно склопљен црквени брак по католичком канонском праву могао је престати само смрћу једног од брачних другова. Неразрешивост као битно својство брака значило је да Католичка црква није признавала развод, како својих верника тако и припадника других верских заједница и атеиста. Тако на пример није било дозвољено да у Католичкој цркви склопи брак раније разведено лице без обзира којој вери припада, па и у случају да је атеиста.³⁹

Догматска неразрешивост брака није могла да спречи дисфункционалне бракове и потребу да се они раставе. Овај проблем је Католичка црква решила установом раставе од стола и постеље, тј. дозволом за одвојени живот. Раства је могла бити доживотна или привремена. Доживотна се могла изрећи само у случају прељубе. Привремена растава била је могућа у случају: преласка једног супружника у некатоличку веру, ако један супружник некатолички васпитава децу, злочиначког и срамотног живота, довођења брачног друга у велику телесну или душевну опасност, злостављања које чини заједнички живот неподношљивим. Овај списак разлога није био дефинитиван, било је могуће досудити раставу и за случај сличан набројаним (нпр. злонамерно остављање). Привремена растава је трајала док је постојао разлог због ког је изречена. Она је могла бити временски одређена или на неодређено време.⁴⁰ Раством су престајали ефекти брака, осим обавезе међусобног издржавања супруга.⁴¹

2.3. Брачно право Старокатоличке цркве

Старокатоличка црква је донела брачне смернице за своје вернике 1924. године, али није имала кодификовано брачно право, већ је брак уређивала према светим списима, закључцима васељенских сабора и пракси раних хришћана. Учење о браку Старокатоличке цркве

38 E. Lovrić, *Ženidbeno pravo*, 32–34.

39 Постојало је свега пар изузетака од овог правила кад је било могуће после престанка брака склопити нови брак – смрт, свечани завети и опрост свете столице и повластица вере. У случају да у браку између двоје нехришћана један пређе у римокатоличку веру, а други брачни друг остане нехришћанин и не жели да настави брачну заједницу са првим, онда је дозвољен развод таквог брака и склапање новог за лице католичке вероисповести на основу повластице вере (у овом случају брак је био разведен тек у моменту склапања новог брака). Eugen Sladović, *Ženidbeno pravo*, Narodne novine, Zagreb, 1925, 110–111; V. Jeličić, 199–208.

40 V. Jeličić, 209–213.

41 E. Lovrić, *Ženidbeno pravo*, 48.

слично је учењу Римокатоличке цркве⁴² – и она је на брак гледала као на сакрамент, али с том разликом да није прихватила учење о његовој нераскидивости, те је дозвољавала развод брака који је био „несрећан и мртав”, али само из разлога који су наведени у Светом писму и црквеном предању.⁴³

По питању мешовитих бракова између хришћана различитих конфесија, Старокатоличка црква је такође одбацила правила Римске цркве, те је осудила клерикална и агресивна правила којима се католицима забрањује женидба са некатолицима, а ако се и допусти уз посебну дозволу, онда да деца из тог брака морају да буду крштена и одгајана у духу Римске цркве.⁴⁴

Старокатоличка црква је формирала и своје духовне судове који би одлучивали о брачним стварима старокатолика, али се поставио проблем њихове надлежности. На хрватско-славонском правном подручју судске и управне власти нису признавале њихову надлежност у брачним стварима, док је централна власт стајала на становишту да Старокатоличка црква има исти положај и надлежности по питању духовних судова као и Римокатоличка.⁴⁵ Ово спорно питање било је интересантно и правној науци, у оквиру које се водила теоријска дебата о спорној надлежности.⁴⁶ Суштина спора била је у чињеници да се Старокатоличка црква одвојила од Римске после доношења прописа о духовним судовима у Хрватској и Славонији, па је било упитно да ли ће за њу важити правила која важе за Римску цркву или за остале верске заједнице.

42 Старокатоличка црква је задржала брачна правила која су важила у Католичкој цркви до раскола који је уследио после Ватиканског сабора 1870. године, али није прихватала потоње законодавство Римске цркве, и посебно је осудила доношење Кодекса црквеног права од 1917. године. Види: Marko Kalogjera (prig.), *Naputak o starokatoličkoj crkvi*, Štamparija „Gaj”, Zagreb 1927.

43 М. Kalogjera, 5; Матија Белић, „Однос државног и црквеног законодавства, нарочито с обзиром на закључење брака – реферат”, *Споменица VI главне скупштинне Конференције Краљевине Југославије*, Меркантиле, Загреб 1934, 12–13.

44 М. Kalogjera, 14–15.

45 Сергеј Троицки, „Предоснова грађанског законика и наше верско законодавство”, *Посебни оштак из Споменице Доленцу, Креку, Кушеју и Шкерљу*, Југословенска тискарна, Љубљана 1937, 517–518.

46 Види: Милан Бартош, „Толеранција у брачним односима”, *Архив за правне и друштвене науке*, 4/1932, 280–283; Љубомир Радовановић, „Толеранција у брачним односима – Поводом чланка г. Др. М. Бартоша, у „Архиву” од 25.октобра 1932 г.”, *Архив за правне и друштвене науке*, 5/1932, 365–370; Милан Бартош, „Мала напомена на примедбу г. Љуб. Радовановића”, *Архив за правне и друштвене науке*, 5/1932, 370–375; Љубомир Радовановић, „Неке примедбе на Малу напомену г. д-ра М. Бартоша”, *Архив за правне и друштвене науке*, 6/1932, 456–460; Драгутин Томац, „Јурисдикција духовних судова у брачним споровима”, *Архив за правне и друштвене науке*, 3/1933, 227–231.

2.4. Брачно право Евангеличке цркве

Протестантске цркве, враћајући се на изворна учења раних хришћана, на брак су гледале као на чисто световну ствар. За разлику од Православне и Католичке цркве, оне брак нису виделе као свету тајну већ као световни уговор. Тако су реформистичке цркве регулисање брачног права, због његове световне нарави, препустили држави.⁴⁷ У Краљевини Југославији за њих је важило државно право – тамо где је оно постојало.⁴⁸ Израду и примену посебног протестантског брачног права захтевало је одсуство државног законодавства о браку на српском, црногорском и босанско-херцеговачком правном подручју. Евангеличка црква донела је 1931. године Статут о материјалном брачном праву и Статут о поступку у брачним стварима, којима је коначно регулисана ова материја.⁴⁹

Мешовити бракови били су дозвољени и протестантске цркве су их признавале ако су младенци испуњавали услове за пуноважан брак. Брак се могао склопити пред свештеником било које стране. За одређивање вероисповести деце признавано је државно право – писане изјаве дате службеницима неке друге цркве (овакву изјаву тражила је католичка црква), којима се гарантује васпитање деце у духу друге вере, протестантске цркве нису признавале. У погледу поништења и развода мешовитог брака протестантски брачни судови би решавали спорове по тужби протестантске стране, а ефекти развода на другу страну остављени су прописима и судовима њене цркве (укључујући ту и питање кривице за развод).⁵⁰⁵¹

За склапање ваљаног брака било је потребно да младенци буду одговарајућег узраста (за мушкарце осамнаест, за жене шеснаест го-

47 Ипак, овакав став се временом мењао. Протестантске цркве и даље су гледале на брак као на световну ствар, међутим временом су почеле да све више буду заинтересоване за њега. Оне никад нису ишле тако далеко да затраже пуну јурисдикцију над браком, као што су то чиниле православне или католичке цркве, али су сматрале да треба да утичу на државу да не доноси брачна правила супротна хришћанском схватању брака. Edo Lovrić, *Studije iz ženidbenog prava II – Ženidba i njezini bitni momenti*, preštampano iz „Spomen-knjige” Правничког друштва у Загребу, Dioničke tiskare, Zagreb 1900, 19–20.

48 Види: Тибор Коршош, „Брачно право протестаната у Југославији”, *Правнички гласник*, 4/1940, 100–107.

49 Радило се о брачним правилима Немачке евангеличко-хришћанске цркве аугсбуршке вероисповести, која је била једна од три протестантске цркве у Краљевини Југославији, али је само она донела правне прописе о браку, на основу већ раније примењиваних правила. Ivan Steinmetz, „Protestantsko bračno pravo u Bosni i Hercegovini”, *Mjesečnik*, 2/1934, 71–72.

50 *Ibid.*, 81.

51 *Ibid.* 78.

дина старости), у случају удовице или жене којој је претходни брак поништен или разведен захтевао се и протек послебрачног рока чекања од десет месеци од престанка претходног брака, као и да у тренутку склапања брака није постојала законска сметња. Брачне сметње биле су према последицама подељене на оне због којих је брак био ништав и оне због којих је брак био рушљив. Брак је био ништав у случају брачности једног брачног друга, као и у случају блиског сродства (овде су спадали сродници у усправној линији, браћа и полубраћа и сестре и полусестре, као и тазбински сродници у усправној линији). До рушљивости брака долазило је у случају: грађанског сродства, забрана ступања у брак, претњи, заблуда, превара, припадности непризнатој верској заједници (ова сметња отпада преласком у неку признату веру).⁵²

Развод брака, иако није препоручиван, био је дозвољен из следећих разлога: прељубе, противприродног блуда, двобрачја, злогбног остављања, рада о глави и тешког злостављања, осуде на смрт или на преко пет година затвора, повреде брачне дужности, навођења детета које припада породици на кажњиво дело или на неморалан живот, непоправљиво неморалног живота, осуде за кривично дело на мање од пет година затвора или осуде за кривично дело учињено из користољубља.⁵³ Правоснажно разведен припадник евангеличке цркве може склопити нови брак, осим ако му није изречена забрана склапања брака (општа или са одређеним лицима).⁵⁴

2.5. Шеријатско брачно право

Брак је према исламској правној науци једна света веза⁵⁵ и уговор, који склапају међу собом мушкарац и жена на неодређено време.⁵⁶ За склапање брака било је потребно да две физички здраве и умно способне особе различитог пола изразе пред сведоцима⁵⁷ (двојцом мушкараца, или једним мушкарцем и двама женама) слободну вољу о ступању у брак. Поред тога било је потребно и да

52 *Ibid.* 72–74.

53 *Ibid.*, 75.

54 *Ibid.*, 77.

55 Светост брака није била слична оној у хришћанским учењима, где је брак представљао посебан благословени ентитет. Напротив, брак је био обичан уговор, а светост у њему постојала је једино зато што је био регулисан верским правом.

56 Hafiz Abdulah Bušatlić, *Porodično i nasljedno pravo muslimana (glavne ustanove i propisi)*, piščevo izdanje, Sarajevo 1926, 9.

57 Услови за сведоке су били да су: слободни, умно здрави, пунолетни, муслимани и да нису глуви. *Ibid.*, 12.

жена буде слободна тј. да није удата или у идету (послебрачном року чекања).⁵⁸ Према томе, шеријатско право, слично јеврејском праву, склапање брака није сматрало сакраментом, већ чисто световним послом који је био регулисан верским нормама. Зато се не захтева присуство свештеника при закључењу брака, а кад се брак закључује пред њим то се ради због правне сигурности (регистрације), а не из верских разлога.⁵⁹ Шеријатски брак се од осталих верских бракова разликује и по допуштености ограничене полигамије. Мушкарци су могли да имају до четири жене, док је за жене био дозвољен једино моногаман брак.⁶⁰

Мешовити брак је био дозвољен, али само мушкарцима. Жене су се могле удавати само за муслимане, док су мушкарци могли да се жене Јеврејкама и хришћанкама.⁶¹ У мешовитом браку од жене се није тражило да пређе на исламску веру, али су деца из тог брака морала бити васпитавана у духу ислама. Мајка немуслиманка није могла бити тотор својој деци. Разлика вере била је сметња за наслеђивање, тако да жена из мешовитог брака није могла да наследи мужа уколико није прешла на ислам до тренутка његове смрти. Ова забрана је важила и за мужа, који такође није могао да наследи супругу различите вере.⁶²

Слична мешовитим браковима била је ситуација у којој би муж и жена немуслиманци прешли на ислам. Уколико би жена прешла на ислам, нудило се и њеном мужу да пређе и он. Ако би прихватио – њихов брак би остао на снази (осим ако нису блиски сродници), али ако би одбио – онда би шеријатски суд њихов брак развео. Са друге стране, ако би муж прешао на ислам а жена одбила да пређе, брак би остао на снази ако је жена хришћанске или јеврејске вере. Када само један брачни друг пређе на ислам, а у браку има малолетну децу, деца припадају помуслимањеном родитељу.⁶³

58 Eugen Sladović, *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd 1926, 47.

59 Ипак, форма је временом, због потребе за правном сигурношћу, постала обавезан елемент. Мехмед Беговић, „Форма исламског брака”, *Архив за њравне и друштвене науке*, књ. 47, 1/1935, 50–57.

60 Н. А. Бушатлић, *Porodično i nasljedno*, 35–36.

61 Ипак, и ова могућност мешовитих бракова оспорена је Закључком Ширег савјета реис-ул-улеме бр. 2111/38 од 21.12.1938. године, у ком су начелно забрањени сви мешовити бракови. У наведеном Закључку стало се на страну мањинског мишљења унутар ханефијске правне школе, и прекинута је дотадашња пракса допуштености оваквих бракова. Фикрет Карчић, *Шеријатски судови у Југославији 1918–1941*, Факултет исламских наука у Сарајеву, Сарајево 2005, 87.

62 М. Беговић, 56; Н. А. Бушатлић, *Porodično i nasledno*, 36.

63 *Ibid.*, 36–37.

Као брачне сметње у шеријатском праву предвиђене су следеће околности: крвно сродство (не прешироко постављено, нпр. био је дозвољен брак између брата и сестре од стрица), тазбинско сродство, сродство по млеку,⁶⁴ број жена (максимално четири), способност жене и сметња по пуштању жене са три талка⁶⁵. Брачне забране биле су: забрана по „Дему” састављању сродника,⁶⁶ забрана по не-испразности жене⁶⁷ и забрана по вери.⁶⁸

Чињеница да је исламски брак био чисто световни уговор, без икакве фактичке светости у себи – без обележја верског карактера, без свечаног и црквеног благослова – повлачила је за собом раскид чим за то наступе извесни моменти и узроци (као и сваки други приватно-правни уговор).⁶⁹ Шеријатско право познавало је више врста развода:

- а) Пуштање жене (*џалак*) – био је институт којим се разводило брак једностраном изјавом воље мужа, која је могла бити писмена или усмена, и није се морала дати пред судом (као што се ни брак није морао склапати пред судом). Пуштање жене могло се обавити на више начина:
 - аа) Пуштање жене *џалаки риџијом* – било је пуштање жене којим се брак није одмах разводило. У тренутку кад би муж дао изјаву да пушта жену брак није био разведен, али је почињао идиет за жену. Муж је могао у било ком тренутку да обнови брак, било изјавом жени да је поново узима, било полним општењем са њом. Ако муж не би обновио брак до истека идета, брак би био разведен.⁷⁰
 - аб) Пуштање жене *џалаки бајином* – било је дефинитивно пуштање жене. Њиме би брак био дефинитивно разведен и муж није имао право да обнови брак нити да пол-

64 Ово сродство настаје између дојиље и детета које је дојила, као и њихових сродника.

65 Ако би неко три пута заредом једнострано развео брак („пустио жену”) није се могао одмах четврти пут са њом венчати, већ је она морала да се уда за неког другог муслимана, па ако је нови муж пусти, или ако умре, она би тек тада могла да склопи четврти брак са претходним мужем.

66 Привремена забрана венчања са женином сестром, тетком, братичином и сестричином док је са женом у браку. После смрти жене или после развода и протека идета, ова забрана би престајала.

67 Везана за то да жена није трудна и да није у *игеџу*. Изузетак су биле трудне блуднице код којих се није знало порекло деце и склапање брака са њима било је дозвољено.

68 *Ibid.*, 15–17.

69 *Ibid.* 50.

70 *Ibid.*, 53–55.

но општи са женом. Делио се на мали (*суџра*), који није представљао брачну сметњу за поновно склапање брака између разведених супружника, и велики (*кубра*), који је наступао после три пуштања жене (три пуштања могла су да се десе у више наврата, али су могла и у једном кад би муж три пута рекао жени да је пушта) и који је представљао сметњу за поновни брак између разведених супружника. Да би уклонили ову сметњу, жена је морала да се уда за другог муслимана, па би по разводу брака са њим или по његовој смрти могла поново да склопи брак са бившим мужем (*хулла*).

- ав) Пуштање жене под условом *џалики џалак* – представља изјаву којом се брак разводи у тренутку кад се испуни постављени услов.
- аг) Пуштање жене уступљено жени (*џефвиди џалак*) – Муж је могао своје право на једностранни развод брака пренети и на саму жену. Он је то могао учинити било кад, и приликом склапања брака, и током његовог трајања. Једном пренето право, под условом да га је жена прихватила, не може се опозвати.
- ад) Пуштање жене по болесном мужу (*џалаки марид*) – Поставља се питање ваљаности пуштања жене у случају болести мужа, посебно с обзиром на то да је тако болестан муж искључивао жену из свог наследства. Због тога пуштање жене у случају неизлечиве болести или извесне смрти (нпр. досуђене смртне казне или бивања на броду који тоне) није имало дејство, али у осталим случајевима болести јесте.
- б) Споразумни развод брака (*хули*) – био је дозвољен, и приликом развода брачни другови могли су се споразумети око материјалних питања као и око одгоја деце.
- в) Развод брака због импотенције и других мана – У случају импотенције (*инин*), кастрираног мужа, ментално болесног мужа (*меџнун*) или другим случајевима болести мужа (*џуз-нун* и *берс*) уколико би ове мане онеспособиле мужа за полне односе, жени је било дозвољено да тражи судски развод брака. (И муж је имао право да тражи судски развод брака ако жена не би била способна за полне односе, али је он могао брак развести на једноставнији начин – пуштањем жене, па је овај судски начин развода брака у принципу био резервисан за женске захтеве.)

- г) Развод брака несталог мужа (*фесхи никахи мефкуд*) – У шеријатској правној науци било је спорно да ли се може развести брак због нестанка мужа. Пракса је стајала на становишту да је допуштено под условима да је оставио жену без издржавања или имовине којом би могла да се издржава. Судски развод се могао тражити по протеку рока од четири године од нестанка.
- д) Развод брака одсутног мужа (*фесхи никахи ѓаиб*) – Ако би муж отишао од жене а не би јој давао издржавање или оставио имовину од које би могла да се издржава, жена је могла да тражи судски развод брака, и брак би био разведен чим би се претходне чињенице утврдиле (дакле није био потребан протек одређеног рока).
- ђ) Развод брака због сиромаштва мужа (*фесхи никахи аџиз анил идаре*) – Шеријатско право предвиђало је и развод брака због сиромаштва мужа ако би то сиромаштво било такво да он не би могао да издржава жену. У пракси југословенских шеријатских судова овај пропис се није примењивао.
- е) Развод брака због осуде мужа на дугу затворску казну (*фесхи никахи махбус*) – Ако је муж осуђен на дугачак затвор па не може да издржава жену, њој је било допуштено да тражи развод брака.
- ж) Развод брака због промене вере (*Ел фиркајиу биригеји*) – Прелазак на другу веру оба брачна друга повлачи развод брака. Исто повлачи и омаловажавање или исмевање ислама. О последицама промене вере само једног брачног друга било је речи у делу о мешовитим браковима.

Прељуба није била превиђена као бракоразводни разлог. Шеријатско право за њу је предвиђало смртну казну каменовањем, а брак би престао због смрти каменованог лица. Ова казна није била изводљива у Југославији у првој половини двадесетог века (јер се није примењивао казнени део шеријатског права), па прељуба није могла имати утицај на брак. Ако би прељубу учинила жена, мушкарац би је могао пустити – али ако би прељубу учинио муж, жена није имала на располагању захтев за развод брака.⁷¹

Правила везана за развод брака у шеријатском праву била су веома неповољна за жене. Док је мушкарац могао неформално да разведе брак без озбиљног разлога – жена је то могла да учини једино судски из веома малог броја разлога, који су се суштински засни-

71 *Ibid.* 53–69.

вали на немогућности мужа да обавља полне односе или да издржава жену. Тако жена не би могла да добије развод ни у случају злостављања или озбиљно поремећеног односа. Истина, жена је формално могла да приликом склапања брака уговори и додатне бракоразводне разлоге, али је та могућност у патријархалном друштву била веома ретко коришћена, и на такве случајеве се није благонаклоно гледало.

2.6. Јеврејско брачно право

За склапање пуноважног брака по јеврејском праву била су потребна три услова: разлика полова, пристанак будућих супруга и форма у којој се брак закључује⁷². Као битни услов форме захтевано је присуство два сведока пред којима би будући супружници дали изјаве о ступању у брак⁷³.

Јеврејима није било дозвољено да склапају брак са припадницима незнабожачке или многобожачке вере и овакви бракови били би ништави,⁷⁴ док су бракови између Јевреја и припадника друге монотеистичке религије били начелно пуноважни, али су се разводили по службеној дужности⁷⁵ (што је представљало суштински забрану са ублаженим последицама – решење повољно за децу рођену у таквом браку, која би и после развода имала статус брачне деце).

Специфичност јеврејског брачног права представља мали број брачних сметњи – предност је давана разводу брака како би се избегао ванбрачни статус деце рођене у њему, па већина околности које представљају брачне сметње у другим правима у јеврејском праву има статус бракоразводног узрока. Брачне сметње које повлаче поништење брака на захтев једног од супружника биле су: недовољна старост супружника и принуда. Брачне сметње које су доводиле до поништења брака по службеној дужности биле су: брачност једног супружника, припадност незнабожачкој или многобожачкој вери, и сродство (у ограниченом обиму⁷⁶). Престанком брачне сметње брак

72 Самуило Демајо, „Уништај и развод брака по јеврејском брачном праву”, *Архив за њравне и друштвене науке*, књ. 36, 1–2/1929, 60–61.

73 Форма је налагала и присуство још десеторице пунолетних мушкараца који би гарантовали да су све молитве изговорене, али одсуство тих људи или изостављање молитви нису утицали на пуноважност брака. *Ibid.*

74 *Ibid.* 63.

75 *Ibid.* 70–71.

76 Поништење брака било је предвиђено само у случају брака између родитеља и деце, рођене браће и сестара (рачунајући и полубраћу и полусестре) и између сестрића односно братанца и тетке. Тазбинско сродство представљало је брачну сметњу за брак између једног супружника и оних крвних сродника дру-

би конвалидирао, осим у случају сродства кад је било потребно склопити нови брак.⁷⁷

Развод брака био је допуштен, и предвиђени су многобројни бракоразводни разлози. Они су подељени на разлоге због којих се брак разводи на захтев невине стране, и разлоге због којих се брак разводи по службеној дужности.

Разлози за развод брака на захтев невине стране били су: душевна оболелост, згранутост и слабоумност, дефлорација невесте, неспособност за вршење брачних дужности, значајна телесна мана, невршење брачне дужности, прељуба извршена од стране супруга или сумња да је супруга извршила прељубу, повреда уљудног опхођења, сагласност оба супружника, неплодност, понашање једног супружника које је опасно по живот другог супружника, радње којима се доводи у опасност добар глас једног супружника, извршење злочина којим једна страна саму себе обешчашћује, дугогодишње одсуство, несносива телесна мана и неизлечива заразна болест, дубоке и понављане увреде, неодржива мржња и немогућност мужа да издржава жену⁷⁸. Развод брака једностраном изјавом воље мужа (распусним писмом) такође је био предвиђен јеврејским правом.

Разлози због којих се брак разводио по службеној дужности били су: сродство (у ширем обиму него код брачних сметњи), вера, прељуба супруге, брак између лица која су заједно извршила прељубу, брак између копилета (бастарда) и лица које није копила,⁷⁹ брак са удовицом без деце која није ослобођена левиратског брака, и извесне брачне препреке које под нарочитим условима постају услови за развод брака по званичној дужности⁸⁰.

3. СТАЊЕ ДРЖАВНОГ ЗАКОНОДАВСТВА

Правни партикуларизам на југословенском простору био је додатно закомпликован чињеницом да ни сама правна подручја нису имала јединствену и кохерентну регулативу. Балкан је био место

гог супружника са којима је и другом супружнику било забрањено да ступи у брак. Изузетак од правила о тазбинском сродству била је могућност супруга да се ожени сестром своје умрле жене. *Ibid.*, 64–65.

77 *Ibid.*, 66.

78 *Ibid.*, 66–70.

79 Овде се не ради о сваком ванбрачном детету, већ само о оној ванбрачној деци која су зачета приликом прељубе или су била деца крвних сродника између којих би брак био ништав.

80 *Ibid.*, 70–73.

сусрета цивилизација, тако да су и правни системи формиран под спољашњим утицајем две велике силе – Аустрије и Османског царства. Аустријско право имало је потпун утицај у западним покрајинама земље које су биле под њеном влашћу до 1918. године, и делимично у деловима Војводине који су припадали Аустрији. У Босни и Херцеговини истовремено је важило и аустријско и османско право, формално је османско било примарно, а аустријско се примењивало у случају правних празнина, а у реалности се највише судило по аустријском праву. Српско право у почетку је формирано под утицајем аустријског права, мада ни тада тај утицај није био потпун.⁸¹ Аустријски утицај временом је све више потискивао француски, а задржан је и мањи утицај османског права, као и нека оригинална решења. Црногорско право примило је најмање спољног утицаја – оно је једино настало као кодификација обичајног права, а не трансплантација страног. Испреплетаност државних права пратила је и испреплетаност државних права са верским правом. У свим правним подручјима изузев Војводине, уз државно право примењивало се и право појединих или свих претходно набројаних верских заједница. Југословенски правни систем стога имао је карактер скупа мешовитих правних система⁸² које је требало међусобно ускладити и касније унификовати. У наставку је дат приказ законодавства којим је било регулисано брачно право на различитим правним подручјима.

3.1. Регулатива по правним подручјима

3.1.1. Словеначко–галмајинско њравно њодручје

Брачно право на овом правном подручју било је уређено Аустријским грађанским закоником⁸³ (у даљем тексту АГЗ) и дворским декретима који су се односили на брачно право. Аустријски грађански законик регулисао је питања склапања и развода брака

81 Види: Sima Avramović, „Mixture of legal identities: case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code”, *Annals FLB – Belgrade Law Review*, 4/2018, 13–37, Сима Аврамовић, „Српски грађански законик (1844) и правни транспланти – копија аустријског узора или више од тога?”, М. Полојац, З. Мирковић, М. Ђурђевић (ур.), *Српски грађански законик – 170 година касније*, Правни факултет у Београду, Београд 2014., 13–46.

82 Детаљније о мешовитим правним системима види: Veron Valentine Palmer, “Mixed Legal Systems... and the Myth of Pure Laws”, *Louisiana Law Review*, 67(4)/2007, 1208–1211; Esin Özücü, “What is a Mixed Legal System: Exclusion or Expansion?”, *Electronic Journal of Comparative Law*, 12(1)/2008, 1–18.

83 Аустријски грађански законик, прев. Драгољуб Аранђеловић, Геца Кон, Београд 1922.

државним правом, али је садржао и верска правила код одређених института (брак није био разрешив за католике, а за остале верске заједнице јесте), као и посебна правила за јеврејску мањину (између осталог и забрану левиратског брака).

Обавезна форма за закључење брака било је црквено венчање (чл. 75. АГЗ), а као изузетак од тог правила предвиђен је грађански брак по нужди. Грађански брак по нужди био је допуштен у случају да свештеник, из разлога који не признају државни прописи, одбије да изврши венчање, као и у случају кад се склапа брак између особа које не припадају ниједној признатој вери (у ову групу спадали су и атеисти).⁸⁴

Мешовити бракови били су допуштени између хришћана, али је био забрањен брак између хришћана и нехришћана (чл. 64. АГЗ). Изворни текст АГЗ-а садржао је у члану 77. правило Католичке цркве о њеној искључивој надлежности за закључење мешовитих бракова у којима је једна страна била католик, али је Законом од 31. децембра 1868. године овај члан укинут, тако да су мешовити бракови могли да буду склопљени пред свештеником сваке хришћанске цркве (чл. 77. АГЗ са објашњењем).

За некатолике развод брака био је дозвољен (чл. 115. АГЗ), а за католичке бракове, као и мешовите бракове у којима је једна страна била католик, развод није био дозвољен (чл. 111. АГЗ). Неразрешивост брака према католичкој догми уз брачну сметњу брачности (чл. 62) имала је за последицу да разведени некатолик није могао да склопи нови брак са католиком док му је бивши брачни партнер жив, као и да разведена некатоличка особа која би прешла на католичку веру не би могла да склопи нови брак.⁸⁵

Спорови у вези брачног права били су у надлежности редовних судова, са изузетком спорова који су били у надлежности шеријатских судова.⁸⁶

3.1.2. Хрвајско-славонско њравно њодручје

На овом правном подручју питање закључења и развода брака било је регулисано Царским патентом од 29. новембра 1852. године којим је АГЗ уведен у Хрватску и Славонију, и Царским патентом од 8. октобра 1856. године (Закон о женидби католика) којим је регу-

84 Bertold Eisner, *Međunarodno, међупокрајинско (interlokarno) и међувјерско брачно право Кралјевине Југославије*, Типографија, Загреб 1935, 6.

85 *Ibid.*, 7.

86 *Ibid.* Надлежност шеријатских судова и шеријатских судија успостављена је на целокупној територији заједничке државе Законом из 1929. године.

лисано брачно право на основу Конкордата са Аустријом из 1855. године, као и Напутаком за духовне судове у брачним предметима, издатим уз Закон о женидби католика (Закон од 25. маја 1868. године којим је у Аустрији враћена важност брачних правила АГЗ-а није био проширен на територију Хрватске и Славоније.)⁸⁷

Царски патент из 1852. године одређује да се на припаднике римокатоличке, гркокатоличке и православне вере неће примењивати прописи АГЗ-а који регулишу склапање, раставу и развод брака, већ да ће у том погледу важити верско право и судити духовни судови. За припаднике осталих вероисповести важило је брачно право АГЗ-а.⁸⁸

Црквено венчање било је обавезна форма склапања брака, није био дозвољен грађански брак по нужди.

Спорно је било да ли је Зборник канонског права из 1917. године био на снази за припаднике Римокатоличке цркве, или је требало примењивати канонско право које је важило у доба доношења закона којим је уређено брачно право. По овом питању судска пракса је заузела став да важи старо право, док је теорија била подељена.⁸⁹ За припаднике Православне цркве важила су Брачна правила Српске православне цркве, у оној мери у којој нису била супротна законима који су важили на овом правном подручју (дакле нису важили прописи Православне цркве у погледу: грађанскоправних последица брака, склапања мешовитих бракова, поништавања мешовитих бракова склопљених ван СПЦ и развода брака склопљеног ван СПЦ, ако су га склопили римокатолици).⁹⁰

Спорови у вези брачног права за припаднике римокатоличке, православне и исламске вероисповести били су у надлежности духовних судова. Код мешовитих бракова, ако је приликом склапања брака бар једна страна била католик, и ако је у тренутку подизања тужбе бар једна страна била католик, надлежан је био искључиво духовни суд Католичке цркве. Уколико би оба брачна друга била некатолици различите вероисповести, није постојало правило о надлежности суда, па се примењивало опште правило да је надлежан суд туженог. Ако су при склапању брака обе стране биле некатолици, а једна пређе на католичку веру, свака страна подноси тужбу свом духовном суду. Уколико обе стране припадају истој некатоличкој конфесији, надлежан је њихов духовни суд (без обзира да ли су раније били католици).

87 *Ibid.* 8–9.

88 *Ibid.*

89 *Ibid.*, 9–10.

90 *Ibid.*, 8–13.

За припаднике јеврејске верске заједнице и реформистичких цркава надлежни су били државни судови. Као што је наведено раније, надлежност је била спорна за старокатолике – који су формирали своје духовне судове, али им је надлежност оспоравана.⁹¹

3.1.3. Војвођанско њравно њодручје

На подручју Војводине важило је угарско право. Склапање и развод брака били су регулисани обичајним правом и Законом о браку из 1894. године (Законски чланак XXXI).⁹² Закон о браку уредио је питање склапања и развода брака на чисто секуларној основи. Држава је прописивала све услове везане за склапање брака, обавезна форма склапања брака била је грађанско венчање, и разлика вероисповести није била препрека закључењу брака.⁹³ Такође су правила о разводу брака била иста за све, па је брак био разрешив и за припаднике Римокатоличке цркве.

Специфичност брачног права у Војводини, која произилази из грађанске форме склапања брака, био је непостојећи брак. То је био брак који није био склопљен по прописаној форми, то јест брак који није склопљен пред грађанским чиновником, између два лица различитог пола (која нису глувонема и неспособна да се споразумевају знацима). Тако је брак склопљен само у цркви био непостојећи брак. Последице непостојећег брака биле су теже од ништавог, јер нису признавана дејства брака ни до поништења (па би нпр. деца из таквог брака била ванбрачна).⁹⁴

За спорове у вези ваљаности и развода брака били су надлежни искључиво државни судови, са изузетком спорова који су били у надлежности шеријатских судова.

3.1.4. Српско њравно њодручје

У српском правном подручју питање закључења и развода брака било је регулисано у Српском грађанском законик⁹⁵ (у даљем тексту СГЗ). Брачна правила СГЗ-а била су у великој мери

91 Мiћајло Јановић, „Нашке конвенције о женидбеном праву и наши закони”, *Мјесећник*, 1/1912, 32–40.

92 Олга Цвејић-Јаничић „Брачно право у Војводини између два светска рата”, *Зборник Мајице српске за друшћивене науке*, 125/2008, 34.

93 *Ibid.*, 36–37.

94 *Ibid.*, 36–38.

95 Грађански законик за Краљевину Србију, *Зборник грађанских законика сћаре Јућославије*, Графички завод – Титоград, Титоград 1960, 153–268.

кодификовано брачно право СПЦ⁹⁶ и у одређеним члановима су упућивала на црквено право.⁹⁷ За неправославце важило је њихово верско право.

Склапање мешовитих бракова између хришћана и нехришћана било је забрањено и такви бракови нису признавани (чл. 79 СГЗ). Уколико би у правилно склопљеном браку између двоје хришћана један супружник променио веру, такав брак би се поништавао по службеној дужности (чл. 94 СГЗ). Што се тиче мешовитих бракова између хришћана различитих конфесија, Законом од 9. септембра 1853. године одређено је да се и мешовити бракови између хришћана у којима би једна страна била православне вере, морају склапати пред свештеником и по правилима Православне цркве. Конкордатом из 1914. године дозвољено је да се мешовити бракови са католицима могу склапати и пред православним и пред католичким свештеником, по избору вереника.⁹⁸

Спорови о ваљаности и разводу брака за православце и католике били су у надлежности духовних судова, а за мешовите бракове у којима је једна страна православне вероисповести надлежни су били искључиво судови Православне цркве. (Изузетак су мешовити бракови са католицима склопљени пред католичким свештеником – у том случају били су надлежни католички духовни судови.)⁹⁹ За остале вероисповести били су надлежни државни судови,¹⁰⁰ са изузетком спорова који су били у надлежности шеријатских судова.

3.1.5. Црногорско љавно љогручје

На подручју Црне Горе брачно право није било кодификовано. Због мањка државних прописа примењивало се верско право, и у споровима око ваљаности и развода брака судили су духовни

96 Тако се у члану 60 СГЗ-а брак не дефинише прецизно, нити се помиње његова уговорна природа, већ се истиче да „права и дужности супружника проистичу из брака, који се између два лица разнога пола закључује и венчањем чрез свештеника по пропису православне цркве свршује (...)” – из чега произилази да је законодавац одређење појма, правне природе и форме закључења брака препустио црквеном праву, које га је одредило као свету тајну. Таква природа брака била је призната све време важења СГЗ-а.

97 Види: Лазар Марковић, *Породично љаво*, Књижара Геце Кона, Београд 1920, 8–10.

98 Матија Белић, „Брачно право и конкордати”, *Мјесећник*, 11–12/1934, 538.

99 В. Eisner, *Међународно, међупокрајинско (interlokално) и међувјерско*, 16–21.

100 Државни судови у Србији у брачним парницама примењивали су верско брачно право верске заједнице којој су супружници припадали.

судови. Конкордатом из 1886. године призната је важност мешовитих бракова између католика и православаца, а што се тиче судске надлежности за спорове из таквих бракова, остављен је избор супружницима да свој спор изнесу било пред православни било пред католички духовни суд.¹⁰¹

3.1.6. Босанско–херцеговачко њравно њодручје

На босанско–херцеговачком правном подручју, према прописима донетим за време аустријске управе, за питања склапања, раставе и развода брака примењује се верско право и суде духовни судови. У погледу мешовитих бракова, шеријатски судови били су надлежни само ако је брак закључен пред шеријатским судом.¹⁰²

3.2. Унификовано право

После Првог светског рата Краљевина СХС се обавезала међународним уговором закљученим у Сен Жермену да ће за муслиманску мањину важити шеријатско право и судити шеријатски судови у области породичног и наследног права. Ова обавеза загарантована је и у оба устава, а конкретизована је доношењем Закона о уређењу шеријатских судова и о шеријатским судијама из 1929. године.¹⁰³ Шеријатски судови били су одељења редовних судова, и били су надлежни да суде по шеријатском праву у брачним споровима ако су оба супружника била муслиманске вероисповести или ако је брак склопљен пред шеријатским судом (чл. 2), чиме је јасно разграничена надлежност у случају мешовитих бракова.

4. ПРОБЛЕМ СУКОБА ЗАКОНА И ПРИЗНАВАЊА СУДСКИХ ОДЛУКА

Правни партикуларизам значајно је отежавао правне послове између различитих правних подручја у Југославији. Различити прописи, који су често били међусобно супротни, захтевали су правила којим би се регулисао сукоб закона и одредило меродавно право. Пошто у Краљевини Југославији није донет посебан закон о сукобу међупокрајинских прописа, за одређивање меродавног права ана-

101 М, Belić, 537–538.

102 В. Eisner, *Међународно, међупокрајинско (interlokarno) и међувјерско*, 21–22.

103 Закон о уређењу шеријатских судова и о шеријатским судијама, Геца Коц, Београд 1929.

логно су примењивана правила међународног приватног права (која нису увек била адекватна).¹⁰⁴

Овај општи проблем Краљевине Југославије био је много већи на пољу склапања и развода брака, јер се у том случају поред питања сукоба закона шест правних подручја – постављало и питање сукоба државног закона са многобројним верским правима. Уз проблем одређивања меродавног права постојао је и проблем одређивања надлежног суда, који опет није био само проблем између државних судова већ и између државних и духовних, а аналогно овоме и проблем признавања судских одлука. Да ствари буду још компликованије, религијска припадност неког лица могла се мењати, што је могло да доведе до додатних компликација при одређивању меродавног права. Овако хаотично правно стање било је додатно неприхватљиво јер се није радило о некој грани права којом се баве специјализовани професионалци, већ о браку који склапају сви грађани и од којих се не може очекивати да разумеју компликовану правну ситуацију.

По правилима међународног приватног права, које се сходно примењивало и на сукобе локалних закона, за закључење брака била су меродавна права правних подручја у којима су будући супружници имали пребивалиште. То је значило да је за склапање брака потребно да буду кумулативно испуњени услови које постављају права оба супружника, као и да не постоје препреке у тим правима. Изузетак је било војвођанско правно подручје, на ком су важила нешто другачија правила.¹⁰⁵ Правна дејства склопљеног брака одређивала су се према праву подручја на коме супружници имају заједничко пребивалиште, тј. према праву подручја на ком муж има пребивалиште, јер је законом било прописано да удата жена добија пребивалиште

104 Сходна примена налагала је да се правила међународног приватног права не би смела примењивати стриктно, већ би се морало водити рачуна да ли одређени институти МПП-а одговарају природи решавања интерлокалних сукоба закона. Из наведеног разлога, приликом решавања интерлокалних сукоба закона (као и приликом признавања судских одлука другог правног подручја) није било места примени начела јавног поретка.

105 На правном подручју Војводине претпоставке узраста потребног за ступање у брак и пословне способности одређиване су по праву правних подручја у којима будући супружници имају пребивалиште. За остале правне претпоставке одређење меродавног права зависило је од тога да ли је при склапању брака заручник мушког пола припадник војвођанског правног подручја или није. Уколико је заручник мушког пола био припадник војвођаског подручја, онда је меродавно право за закључење брака било искључиво право Војводине, док су у осталим случајевима важила права оба правна подручја у којима су младенци имали пребивалиште. В. Eisner, *Međunarodno, međupokrajinsko (interlokarno) i međuvjersko*, 152.

супруга. Што се тиче развода брака и раставе од стола и постеље, постојао је проблем јер – осим на војвођанском правном подручју – ова питања нису била регулисана ни у међународном приватном праву, па је правна наука предлагала да се као меродавно узме право правног подручја на ком супружници имају заједничко пребивалиште или право подручја пред којим се води поступак за раставу, односно развод.¹⁰⁶ На војвођанском правном подручју постојале су одређене колизионе норме, али су се оне односиле само на случајеве када један брачни друг има пребивалиште на подручју Војводине, а за случајеве када брачни другови не би били припадници војвођанског подручја није било колизионих норми.¹⁰⁷

Друго питање јесте питање одређивања надлежности суда који би био надлежан да одлучује о споровима везаним за брак. За спорове везане за брак и развод брака био је надлежан суд на оном подручју на ком су супружници имали последње заједничко пребивалиште. Иако је надлежност била прецизно одређена дешавали су се пропусти, па су били чести случајеви у којима би ненадлежни судови одлучивали о питањима брака која нису у њиховој надлежности. Овакви случајеви су били чести у пракси духовних судова, који су се првенствено водили интересима и доктринама своје вере, а мање водили рачуна о прописима који регулишу надлежност.¹⁰⁸

Доста тежи проблем представљала је ситуација у којој надлежан (најчешће духовни) суд доноси пресуду, али том приликом прекорачује своју надлежност или доноси незакониту пресуду. Постављало се питање правне снаге те пресуде, и постојала су два мишљења, прво – да се те пресуде морају поштовати као правоснажне и да на правоснажност не утичу недостаци, и друго – да држава није дужна да изврши незаконите пресуде.¹⁰⁹

Као најтежи проблем поставила се ситуација у којој би о истој брачној ствари постојале две супротне пресуде, а у којима не би било прекорачења надлежности судова. Овакве ситуације биле су веома честе код римокатоличких бракова, када би један брачни друг прешао у другу вероисповест – па би суд те друге вероисповести развео брак, док би суд Римокатоличке цркве одлучио да брак још увек постоји. За наведену ситуацију предлагано је да се у конкретном случају примени право цркве у којој је брак склопљен или да се призна само пресуда

106 *Ibid.*, 157–164.

107 *Ibid.*, 161–162.

108 Види: Гига Авакумовић, *Поводом једне осуде католичкој женидбеној суда у Ђакову*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци 1914.

109 В. Eisner, *Međunarodno, међупокрајинско (interlokarno) i међувјерско*, 27–34.

која је прва донета, али ниједно од понуђених решења није било адекватно. Ајзнер је заступао став да у оваквим случајевима за сваког брачног друга важи пресуда његовог духовног суда, што јесте било најисправније становиште, али није решавало постојећи проблем.¹¹⁰

Напоследку се поставило питање признавања пресуда које су донели духовни судови на осталим правним подручјима. Примењивано је правило да се пресуде духовних судова начелно примењују на територији целе државе, осим: ако је духовни суд донео пресуду на подручју на ком су у брачним стварима искључиво надлежни државни судови, ако је духовни суд донео пресуду у случају у ком је био надлежан државни суд или духовни суд друге цркве или верске заједнице, и у случају када се пресуда духовног суда противи државним законима.¹¹¹

Осим признања судских одлука, постојао је и проблем (не)признавања бракова склопљених на другим територијама због грађанске форме. Како је у већем делу Југославије главна форма за склапање брака била црквено венчање, и како је исти сматран светом тајном по својој природи, судови нису признавали бракове склопљене у иностранству у грађанској форми, позивајући се на установу јавног поретка са којим је грађанска форма закључења брака била у супротности. Овај проблем није постојао само у међународном приватном праву већ и у интерлокалном, с обзиром да је на територији Војводине грађанска форма склапања брака била обавезна, док су на већини других правних подручја брачне спорове судили духовни судови који нису признавали у Војводини склопљене грађанске бракове. За разлику од духовних судова, државни судови признавали су грађанске бракове, али они у већем делу земље нису били надлежни за брачне спорове.¹¹²

5. СОЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМИ, СТРУЧНА ДЕБАТА И ПРЕДЛОЗИ ЗА РЕФОРМУ

Из изложеног се види да је правна регулатива била доста застарела и као таква није одговарала приликама једне модерне државе, а уз то постојала је и велика конфузија око меродавног права што је

110 *Ibid.*, 35–40.

111 *Ibid.*, 168.

112 Живојин Перић, *Лично брачно право по Српском грађанском законнику*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, Београд 1934, 40 и 48; Живојин Перић, *О сукобу закона у међународном приватном праву*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд 1926, 71–78, фн. 84; Живојин Перић, „*Logis regit actum* у брачном праву”, *Архив за правне и друшћивене науке*, књ. 38, 1–2/1930, 129–139. Поред тога види: Милан Бартош, „*Locus regit actum* у брачном праву – Је ли ово начело примљено или одбачено код нас?”, *Архив за правне и друшћивене науке*, 6/1932, 431–445.

за последицу имало значајну правну несигурност. Ради илустрације тог стања у наредним редовима ће бити описани највећи проблеми проистекли из тадашњег стања законодавства.

Први значајан проблем била је неједнакост грађана пред законом и немогућност склапања бракова између одређених категорија лица која је проистекла из поменуте неједнакости. Уставом Краљевине СХС од 1921. године и Уставом Краљевине Југославије од 1931. године зајемчена је једнакост грађана пред законом, као и слобода савести и вероисповести.¹¹³ Као што се види из горенаведеног, брачно право није било исто за све грађане, јер је оно у већем делу земље одређивано према вероисповести будућих супружника. У случајевима када су оба супружника била исте вероисповести овај проблем није био значајан, али у случају мешовитих бракова он је био веома значајан. Многи прописи нису допуштали мешовите бракове (нпр. у Србији између православаца и нехришћана), док је у случају кад би такви бракови и били допуштени – било нејасно која црква је надлежна за њихово склапање (нпр. искључиву надлежност да склопи брак између православаца и католика истицале су и Православна и Католичка црква). Због црквене форме склапања брака била су повређена и права неверујућих грађана Југославије, јер их је брачно право приморавало да приступе некој верској заједници, или у противном не би могли да склопе пуноважан брак.

Грађани који нису могли да склопе ваљан брак због наведеног проблема решење су често налазили у кратком пресељењу на територију Војводине или неке суседне државе како би склопили грађански брак, али и овај заобилазни начин решавања овог проблема доносио је правну несигурност будући да, као што је наведено у делу о сукобу закона, на осталим правним подручјима овакви бракови често нису били признавани.

Други проблем који треба истаћи је појава двобрачности као последица контрадикторних прописа. До ове ситуације могло се доћи јер одређене верске заједнице или државне институције нису признавале бракове који су склопљени пред другом верском заједницом или институцијом. Како су тако венчана лица третирали као да по њиховом праву нису у браку – дозвољавале би им склапање новог брака по својим прописима, без да је претходни био разведен. Тако би нпр. брак који припадник Римокатоличке цркве склопи пред свештеником Православне цркве био пуноважан према државном

113 Члан 4. и 12. Устава Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно члан 4. и 11. Устава Краљевине Југославије. *Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије*, Нова књига, Београд 1988.

праву, али непризнат од стране Римокатоличке цркве.¹¹⁴ Како се таква брак у праву Римске цркве сматрао непостојећим, свештеници ове цркве би венчавали таква лица према правилима своје цркве, без да је њихов претходни брак био разведен. Други начин на који се долазило до стања двобрачности били су полигамни шеријатски бракови, који су били дозвољени за мушке муслимане, али се јављао проблем када би лице које није било исламске вероисповести, и које је било у браку склопљеном према неисламским прописима, прешло у ислам и склопило други брак по прописима шеријатског права.¹¹⁵

Држава је покушала да спречи ову појаву па је двобрачност била одређена као кривично дело Кривичним закоником Краљевине Југославије из 1929. године.¹¹⁶ До тада је за двобрачност одговарао само свештеник који је склопио други брак, али није кажњаван супружник који је већ био у браку, а ни сам брак није поништаван по сили закона. Новим закоником у члану 290. предвиђена је казна за лице које ступи у нови брак иако се налази у законитом браку,¹¹⁷ а казна за свештеника је задржана у члану 399. Ипак нема података из судске праксе колико су ови прописи заиста примењивани.

Директна последица двобрачности била је конфузија везана за обавезе које проистичу из брака, које свакако нису могле да буду испуњене према оба брачна партнера, као и велика правна несигурност и неодређеност по питању наслеђивања двобрачне особе.

Трећи проблем испољавао се у могућности изигравања закона преласком на другу веру. Ова појава представљала је један вид злоупотребе права на слободу вероисповести како би се избегла примена закона, и најчешће је коришћена са циљем развода брака који се на легалан начин није могао добити. Најчешћи облик ове злоупотребе био је прелазак хришћанина који је био у пуноважном црквеном браку на ислам. Овај прелаз би по Српском грађанском законик

114 Едо Ловрић, „Изједначење брачних права у Краљевини: кореферат“, *Метод Доленц, Рудолф Сајовиц (ур.), Сјоменица на Други конгрес њравника Краљевине Срба, Хрвајџа и Словенаца*, Правник, Љубљана 1927, 78.

115 Види: Тома Павловић, „Однос државнога и црквенога законодавства, нарочито с обзиром на закључење брака: реферат“, *Сјоменица VI ѓлавне скупшћине Конгреса њравника Краљевине Јуѓославије*, Меркантиле, Загреб 1934, 62–64.

116 Јосип Весел, Владимир Тимошкин (ур.), *Кривични законик Краљевине Јуѓославије и 343 решења свих ајелационих судова и свих одељења Касационој суда јоѓ. 1930–1935*, Босанска пошта „Јосип Бретлер“, Сарајево 1935.

117 Неки су овај пропис тумачили као забрану полигамије за муслимане. Види: Д. Станковић, „Да ли пропис § 290. Крив. зак. укида бигамију и полигамију наших грађана муслиманске вероисповести?“, *Архив за њравне и друшћивене науке*, књ. 41, 4/1932, 324–326.

представљао узрок за поништај брака, који би могао да тражи и супружник који је променио веру. Али и на другим правним подручјима било је злоупотреба овог преласка, јер су материјалне одредбе шеријатског права, као што је раније наведено, давале право мушкарцу да брак раскине једностраном изјавом воље, а жени забрањивале да буде у браку са мушкарцем друге вере – па би у случају да супруг помуслимањене жене одбије да пређе на ислам шеријатски суд развео овакав брак.¹¹⁸ Осим преласка на ислам, био је чест и прелазак римокатолика на православну или протестантску вероисповест, која им је, истина под нешто тежим условима, допуштала развод брака и (за њих још битније) склапање новог.¹¹⁹

Могућност наведених злоупотреба додатно је допринела правној несигурности. Поред тога, пракса злоупотребе промене вере довела је до погоршања односа између верских заједница, који су и без овог спорног питања били заострени. Треба нагласити да, иако из данашње перспективе, када је развод брака постао доста учестала и прихватљива пракса, ове ситуације не изгледају претерано проблематично – почетком прошлог века ситуација је била значајно другачија. Режим одвојених добара значио је да по разводу брака није било поделе заједничке тековине, већ је свако задржавао своју посебну имовину, док су право наследства као и права и обавезе супружника обавезивали само за време постојања брачне заједнице. Имајући то на уму, наведене злоупотребе могле су значајно да оштете другог супружника.

Као четврти проблем истиче се поступање *contra legem* у стварима брачног права, посебно када су у питању духовни судови. Ово се односи како на склапање брака у случајевима у којима нису испуњени сви услови материјалног права, тако и на разводе и спорове везане за последице брака. Свештеници и верски службеници по природи свог положаја били су везани за верску заједницу више него за државу, а уз то често нису ни познавали право, тако да су интересе верских заједница стављали изнад правних норми.¹²⁰ Посебно илустративан пример за ову појаву је склапање црквених бракова на територији Војводине, где је по важећем праву била предвиђена обавезна форма грађанског брака. Без обзира на важеће

118 Хафиз Абдулах Бушатлић, „Нешто о надлежности за склапање бракова помуслимањених лица”, *Мјесечник*, 1/1923, 22–26; Т. Павловић, 78.

119 Ж. Перић, *Лично брачно право*, 69–74. Види још: М. М. Влајић, „Промена вере без убеђења”, *Женски њокреј*, 11/1932, 154–157.

120 Бертолд Ајзнер, „Изједначење брачних права у Краљевини: кореферат”, Метод Доленц, Рудолф Сајовиц (ур.), *Сјоменица на Друи конгрес њравника Краљевине Срба, Хрвајиа и Словенаца*, Правник, Љубљана 1927, 60,

право многи грађани, посебно они са територије предратне Краљевине Србије, одлучивали су да брак склопе само пред свештеником. Православна црква је покушавала да овај проблем реши упућујући дописе представницима министарства, али њени предлози за измену важећег права нису били усвојени.¹²¹ Ипак, број бракова склопљених само пред свештеником је растао, а судови су такве бракове сматрали непостојећим и порицали им свако правно дејство. Овај проблем је временом добио велике размере, па је за санирање последица овакве праксе 1928. године донета Уредба о конвалидацији бракова у Војводини.¹²²

Као што се види из напред изложеног, брачно право било је застарело и некохерентно и као такво није било адекватно за једну мултинационалну и мултиконфесионалну државу каква је била Југославија. Застареле норме везане за склапање и развод брака често су биле неадекватне и у законодавствима других држава тог доба (у коме се дешавала велика промена у приватном животу свуда у свету, па је неадекватност старих норми била логична последица), али ипак њихова неадекватност и нефункционалност биле су знатно више изражене у првој југословенској држави. Узрок томе били су веома стари прописи о браку, али и изражен сукоб између верских заједница које су имале велике клерикалне амбиције, за чију реализацију су користиле и свој утицај на брачно право. Највећи конфликт свакако је био између Православне и Римокатоличке цркве, који је почео доношењем Кодекса црквеног права 1917. године. На клерикална правила овог Кодекса одговорила је Православна црква доношењем сличних ограничавајућих норми у својим Брачним правилима из 1933. године. Слично се десило и са поштрењем правила Исламске заједнице, која је Закључком Ширег савјета реис-ул-улеме од 21.12.1938. године укинула и могућност склапања малог броја мешовитих бракова које је допуштало шеријатско право (бракова у којима би мушкарац био муслиман, а жена Јеврејка или хришћанка).¹²³ Овакво стање ствари било је веома неповољно по нову државу, те је правничка јавност одмах по уједињењу приступила научној и политичкој расправи о правцима будуће реформе.

121 Види: Далибор Ђукић, „Устројство Српске православне цркве и брачно право у Краљевини СХС – Југославији”, Дејан Митровић (ур.), *Право у функцији развоја друштва: зборник радова*, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица 2019, 258–260.

122 Али ни поменута Уредба није била адекватно решење за постојеће проблеме. Види: Милан Шпехар, „Уредба о конвалидацији бракова у Војводини”, *Архив за јавне и друштвене науке*, 1/1929, 46–52.

123 Ф. Карчић, 137.

Велики проблеми и неадекватност постојећег законодавства довели су до прилично широког консензуса о потреби свеобухватне реформе брачног права, али се поставило питање који модел реформа треба да следи. У зависности од форме склапања брака постојала су три могућа модела: систем обавезног црквеног брака са изузетком грађанског брака по нужди, систем факултативног грађанског или црквеног брака, и систем обавезног грађанског брака. Према првом моделу, црквена форма закључења брака била би обавезна, док би закључење грађанског брака било допуштено изузетно у случају кад склапање верског брака не би било могуће због сметњи канонског права које државно право не познаје, или када оба брачна друга не би припадала ниједној признатој религији. Према другом моделу био би допуштен грађански брак свим грађанима који не би желели да склопе црквени брак, али би држава признавала грађанске последице верском браку – тако да би у случају усвајања овог модела грађански и верски брак били изједначени. Последњи, трећи модел, предвиђао је грађански брак као једину и обавезну форму закључења брака. У случају усвајања овог модела црквени брак не би био забрањен, али не би производио грађанскоправне последице. Дакле, супружници би могли факултативно да закључе црквени брак после склапања грађанског, али би црквама било забрањено да склапају црквене бракове ако пре тога није склопљен грађански брак.

За разлику од питања форме закључења брака – где је постојала велика подела и расправа који модел одабрати – око осталих битних чинилаца новог брачног права постојала је мања или већа сагласност. Тако се, из разлога једнакости грађана прописане Уставом, заговарало да држава прописује правила материјалног брачног права (везана и за склапање и за развод брака) без обзира која се форма склапања брака усвоји. Такође је постојала велика сагласност да надлежност у судским споровима везаним за питања брака припадне редовним државним судовима, чиме би се решио проблем непоузданих духовних судова и њихове *contra legem* праксе. Напослетку, правничка јавност је била сагласна и да матичне књиге треба да воде државни органи.¹²⁴

Расправе о наведеним питањима вођене су непрестано у академским круговима, а у њима је учествовала и шири стручна јавност. Ова тема два пута је расправљана на конгресима правника, на Другом и на Шестом конгресу, када је осим расправе усвајана и резолуција која је одражавала ставове правничке струке и представљала предлог

124 Тако је Шести конгрес правника у трећем ставу своје резолуције истакао „да вођење матица врше државне власти а брачне спорове да решавају искључиво редовни државни судови.” За пун текст резолуција Конгреса правника види фн. 132.

државним органима како ствари треба уредити. Један број правника близак црквеним круговима залагао се за усвајања аустријског модела грађанског брака по нужди. Овај став је најчешће образлаган значајем религије за државу и верским осећањима грађана којима је грађански брак био стран.¹²⁵ Са друге стране, већина правника, посебно оних млађих, заступала је став да треба усвојити модел обавезног грађанског брака. Они су истицали да би ово решење значајно подигло правну сигурност и решило већину раније наведених проблема.¹²⁶ Истицали су да није у изгледу да држава може да наметне своје брачно право црквама и примора свештенике и верске службенике да га исправно примењују, а да опција факултативног избора не задовољава ни присталице грађанског ни присталице верског брака.¹²⁷ Трећа опција, коју је заступао мањи број угледних правника, заговарала је компромис у виду факултативног избора између грађанског или црквеног брака, у ком би случају држава признавала оба са једнаким правним последицама. У прилог овом последњем решењу истицано је да се њиме отклањају скоро сви наведени проблеми, али се ипак задржавају и одређене предности црквеног брака, као што је економичност,¹²⁸ и уз то поштују верска осећања грађана. Постојала су два битно другачија модалитета

125 Један од аргумената био је да не треба ићи из екстрема у екстрем, и да црквена форма склапања брака одговара верском схватању широких народних маса, те да грађански брак треба увести само у случају нужде. Види: Е. Ловрић, „Изједначење брачних права”, 77. Такође је интересантан и аргумент који је долазио из црквених кругова да је брак по својој природи и црквена и државна ствар, и да га не може присвојити самостално само једна од те две стране. Из те логике произилази да је, због саме природе брака, потребан обавезан црквени брак, а ако се већ уводи обавезан грађански брак – онда треба увести и обавезно склапање црквеног брака после склапања грађанског. Јован Јеремић, *За обавезности црквеног брака*, посебан отисак из „Правосуђа” за прво полугође 1940, Напредак, Београд 1940.

126 Види: Т. Павловић, 65–67; М. Белић, „Однос државног и црквеног законодавства”; Александар Андријевић, *Наш брак и реформа његова*, Штампарија Павла Фер. Илајца, Велики Бечкерек 1919.

127 Занимљиво је да је грађански брак предлагао и Абдулах Бушатлић као начин да се реши проблем злоупотребе преласка на ислам зарад погодности по шеријатском праву. Х. А. Бушатлић, „Нешто о надлежности”, 26.

128 Црквени брак био је значајно економичнији јер су цркве и верске заједнице имале широку организациону мрежу која је била присутна у скоро сваком селу у тада претежно руралној држави. Са друге стране, државна администрације у то доба била је много мање раширена него данас, и постојала је углавном само у градовима и већим местима. Ово је осим економског трошка одласка у град да би се тамо обавило грађанско венчање – представљало и неку врсту удаљавања брака од народног живота, што су заговорници наведеног решења такође истицали.

факултативног избора између две форме брака која су заговарана: први модалитет, који су заступали Драгољуб Аранђеловић, Бертолд Ајзнер и Станко Лапајне, предвиђао је да сваки брак, па и онај склопљен у форми верског обреда, буде регулисан јединственим државним правом,¹²⁹ док је други модалитет, који је заговарао Сергеј Троицки, предвиђао да црквени брак не буде само форма склапања, већ да за целокупну регулацију и за све радње везане за црквени брак (осим имовинског дела брачног права) буде надлежна црква, тј. њени органи и духовни судови.¹³⁰

На конгресима правника, за које се може рећи да су репрезентативно представљали ставове стручне јавности, усвојене су резолуције којима се предлагало увођење јединственог брачног права и обавезног грађанског брака за све грађане, као и поверавање свих судских и административних надлежности у вези са браком државним органима.¹³¹

Ова расправа постављала је питање улоге цркве у друштву и њеног положаја у државно-црквеном праву. Морални ауторитет цркава нико није доводио у питање нити осуђивао, с обзиром да су се скоро сви грађани Југославије на пописима изјашњавали као припадници

129 Види: Б. Ајзнер, „Изједначење брачних права у Краљевини”, 84–90.

130 За детаљнији приказ ставова угледних правника о уређењу будућег брачног права види: Bertold Eisner, Mladen Pliverić, *Mišljenja o predosnovi Građanskog zakona za Kraljevinu Jugoslaviju*, Pravničko društvo, Zagreb 1937, 121–122, фн. 1. Види: Сергеј Троицки, „Обавезни или факултативни грађански брак”, Засебни отисак из *Лейпцигског Мишљења српске*, књ. 307, св. I–II, 85–93; С. Троицки, „Предоснова грађанског законика”; С. Троицки, *Хришћанска филозофија брака*, 204–216.

131 Резолуција Другог конгреса правника гласила је: Конгрес правника изражава своје мишљење:

- I. Правна сигурност у читавој држави нужно тражи, да се донесе још пре унифицирања грађанског права јединствен грађански женидбени закон, који да предвиди увјете за ваљаност и узроке за развод брака за све грађане без разлике вере сасвим једнако.
- II. Грађански женидбени закон мора: а) усвојити цивилну форму за склапање брака; б) одредити, да брачноправне спорове суде искључиво грађански судови. Метод Доленц, Рудолф Сајовиц (ур.), *Сјоменица на Други конгрес њавника Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Правник, Љубљана 1927, 90.

Резолуција Шестог конгреса правника гласила је:

- 1) да се материјално лично и имовинско брачно право хитно регулише државним законом једнаким за све грађане;
- 2) да се уведе обавезан грађански брак;
- 3) да вођење матица врше државне власти а брачне спорове да решавају искључиво редовни државни судови. *Догађајак сјоменици VI. главне скујишћине конгреса њавника Краљевине Југославије*, Меркантиле, Загреб 1935, 28–29.

разних верских заједница,¹³² али се отворено постављало питање легитимности њиховог монопола над брачним правом. Струја која се залагала за обавезан црквени брак (са могућношћу грађанског брака по нужди) истицала је да је велика већина народа религиозна и да је традиција склапања црквеног брака широко распрострањена у народу. Са друге стране, заговорници обавезног грађанског брака истицали су да грађански брак није противан хришћанском учењу и позивали су се на историју брачног права, у којој је на почетку држава уређивала склапање брака, те да је ту улогу црква тек накнадно преузела. Поред тога истицали су и да се после закључења грађанског брака факултативно може закључити и црквени. Православна и Римска црква, са друге стране, нису имале жељу да се одрекну својих надлежности. За њих брак није био нити правни посао, нити уговор, већ искључиво сакрамент који је, по својој природи, био у њиховој надлежности. Овакво схватање брака имало је за последицу не само став да искључиво црква треба да буде надлежна за брачно право, већ и став да грађански брак није у својој суштини брак и да као такав не треба да буде признат. Тако су две поменуте цркве грађански брак третирали као конкубинат и осуђивале га, а лица која су живела само у грађанском браку сносила су значајне црквене санкције.¹³³ Осим из теолошких разлога, цркве нису хтеле да се одрекну јурисдикције у брачном праву и због својих клерикалних напора да успоставе што већи утицај на државну политику, у чему су се међусобно надметале. Изузетак од ове опште тенденције биле су протестантске цркве, које брак нису сматрале светом тајном већ чисто световним послом, те су регулисале брачно право препуштале држави и у исто су се мешале искључиво ако би биле приморане.

У односу државе према осталим верским заједницама велику улогу имао је и изузетак који је представљала примена шеријатског права у брачним стварима муслиманима. Са једне стране остале верске заједнице тражиле су исти положај за своја брачна права,¹³⁴

132 У целој држави, на попису 1921. године само се 1.381 грађанин изјаснио као без конфесије, што је представљало око 0,011% становништва. <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/G1921/Pdf/G19214001.pdf>, приступљено 25.06.2022. године.

133 Таквим лицима није било допуштено учествовање у светим тајнама, није им служен црквени обред приликом сахране, није им даван опроштај грехова и није им вршена ниједна света радња. Оваква лица нису имала право да учествују у раду администрације црквених општина, а деца рођена у грађанском браку нису могла да постану свештеници. Т. Павловић, 57.

134 Тако се С. Троицки позивао на ово право муслиманске мањине истичући да није логично, а да ни уговорне стране приликом закључења Сен-Жерменског уговора нису имале намеру да већини ускрате оно што је мањини гарантовано (верску форму склапања брака). С. Троицки, *Хришћанска филозофија брака*, 208–209.

а са друге стране заговорницима обавезног грађанског брака било је тешко да оправдају укидање осталих верских права осим шеријатског.¹³⁵ Додатна неповољност била је и та што шеријатско право у Краљевини није било кодификовано, па је била спорна примена одређених одредби које су га доводиле у конфликт са другим брачним правима. Неке спорне институте као што су развод претходно склопљених бракова и склапање полигамних бракова помуслимањених лица неки шеријатски судови нису допуштали, за разлику од оних конзервативнијих који су се строго држали шеријатских прописа. За будући положај шеријатског права предлагана су три решења: укидање шеријатских прописа и увођење јединственог законодавства за све грађане,¹³⁶ реформа шеријатских прописа по угледу на друге муслиманске земље, и конзервативно задржавање тренутног стања. Компромисно решење које је захтевало реформу и осавремењавање прописа било је подржано чињеницом да су тада извршене реформе брачног права у традиционалним исламским земљама Туркој и Египту,¹³⁷ што је представљало реформу као муслиманску ствар, а не нешто што им западна култура намеће.¹³⁸ Друга могућност за реформу била је могућност алтернативне примене државног или шеријатског верског права по узору на тадашњу Француску (Алжир), која би допустила да они муслимани који не желе да њихов брак буде

135 Као решење овог проблема Иво Милић је предложио да се и муслимани обавезу да прво склопе грађански брак, а да после тога могу да склопе и верски брак по шеријатском праву. Метод Доленц, Рудолф Сајовиц (ур.), *Сјоменица на Друи конгрес њравника Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Правник, Љубљана 1927, 84. Овај став био је проблематичан за шеријатско право. Он је био оправдан за хришћанске црквене бракове који су по својој природи били сакраменти и могли су се склапати после грађанског брака, али шеријатски брак био је чисто световна ствар и као такав није могао да коегзистира заједно са обавезним грађанским браком.

136 Овај став посебно је дошао до изражаја на Другом и Шестом конгресу правника, где је у више реферата назначено да посебна примена шеријатског права није у духу грађанског права и једнакости грађана пред законом. Такође је одбијена резолуција да се у брачно право муслимана неће интервенисати, а у усвојеним резолуцијама захтевано је доношење правила једнаких за све грађане.

137 Овим законима шеријатски брак је реформисан: постављањем старосне границе, одређењем обавезне форме закључења брака (обавезно пред шеријатским судом), сужавањем права мужа и проширењем права жене да тражи развод брака, и ограничењем полигамије. Види: Bertold Eisner, „Šerijatsko pravo i naš jedinstveni građanski zakonik”, *Правосуђе*, посебан отисак из броја 6 за јул 1936.

138 Предлог реформе према турском моделу предложио је 1918. године чак и Врховни шеријатски суд за БиХ. Б. Ајзнер, „Изједначење брачних права”, 65–66.

шеријатски, исти склопе у оквиру грађанских прописа.¹³⁹ Иако је било доста разлога за (бар умерену) реформу, исламска заједница строго је остајала на конзервативним позицијама и избегавала је да прихвати и најмање промене.

Иако око конкретних решења спорних питања није постојала сагласност, сви учесници дебате су препознавали проблем тадашњег стања законодавства и истицали да оно треба у што краћем року да буде реформисано. Тако је у резолуцији усвојеној на Другом конгресу правника истакнуто да правна сигурност тражи да се пре унификавања грађанског права у јединствен законик донесе посебан женидбени законик за целу земљу који би материју брачног права уредио једнако за припаднике свих вера.¹⁴⁰ Ово настојање није остало само на предлозима: 1920. године начелник католичког одељења Министарства вера Михајло Лановић сачинио је Предлог закона о међуверским односима у Краљевини СХС, који је између осталог детаљно регулисао међуверско брачно право. На овај предлог касније су предлагана побољшања (која су у мањој мери ублажавала његову конзервативност), али ни са накнадним изменама овај предлог није ушао у законодавну процедуру, тако да ова материја није уопште регулисана посебним законима.¹⁴¹

Напослетку, треба приказати и једну интересантну идеју за решавање проблема брачног права у Краљевини. Пошто су све прилике показивале да скорије реформе неће бити, Драгутин Томац је указао да је брачно право реформисано Уставом Краљевине СХС и то његовим чланом 28. који гласи: „Брак стоји под заштитом државе.” По његовом тумачењу, овим чланом Устава дерогира се комплетно верско законодавство и уводи цивилни брак у правни систем Краљевине.¹⁴² Ово тумачење, наравно, није било нити исправно¹⁴³ нити спроводљиво, али оно илуструје како су одређени писци покушавали да реше постојеће хаотично стање.

139 Оваква реформа уклапала се у предлог уређења факултативног грађанског брака код Сергеја Троицког, али она није била значајније разматрана.

140 М. Доленц, Р. Сајовиц (ур.), *Сјоменица на Друји конгрес правника*, 90.

141 Иван З. Галић, „Интерконфесијско брачно право у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”, *Мјесечник*, 6–7/1921, 268–277.

142 Драгутин Томац, *Устав и брачно право*, самостално издање, Загреб 1925.

143 Постојала је велика дебата око значења члана 28. Устава Краљевине СХС. Текстурално тумачење наведеног члана, посебно узимајући у обзир записнице скупштине, указује да се највероватније значење наведеног (прилично неодређеног) члана састојало само у томе да брак није обичан цивилни уговор, већ посебна врста уговора за коју држава одређује посебна правила остављајући мањи простор аутономији воље уговорних страна.

6. РЕФОРМЕ ПРЕДЛОЖЕНЕ У ПРЕДОСНОВИ ГРАЂАНСКОГ ЗАКОНИКА ЗА КРАЉЕВИНУ ЈУГОСЛАВИЈУ ИЗ 1934. ГОДИНЕ И РАСПРАВА О СПОРАЗУМНОМ РАЗВОДУ БРАКА

Расправа о реформи брачног права била је веома жестока и са пуно супротних мишљења, а једна од ретких ствари око које је постојао општи консензус била је потреба да реформа буде што брже спроведена. Због наведеног се захтевало да се донесу посебни брачни прописи или да се бар донесе интерконфесионални закон само за питања верског брака, или да се у оквиру општег интерконфесионалног закона донесу посебна правила о браку. Влада Југославије, са друге стране, није осетила потребу за хитним доношењем каквих-таквих прописа, она реформу брачног права није издвојила као посебно питање, него га је оставила као део будуће свеобухватне реформе грађанског права доношењем новог грађанског законика за целу земљу. Комисија за израду новог грађанског законика образована је врло брзо после уједињења, али је њен рад био доста спор и први нацрт будућег законика објављен је тек 1934. године под називом Предоснова грађанског законика за Краљевину Југославију.¹⁴⁴

Пројекат законика израђен је према новелираном АГЗ-у, што је правдано предратним важењем АГЗ-а на великом делу државе, као и чињеницом да је СГЗ у великој мери био рецепција истог. Поред АГЗ-а који је узет као основа, на Предоснову су утицала и друга савремена законодавства, од којих се посебно истиче чехословачко, тј. чехословачки Закон о браку из 1919. године и Пројекат чехословачког грађанског законика из 1931. године. Поред чехословачког законодавства, на Предоснову је утицао и Швајцарски грађански законик, а у мањој мери и Немачки грађански законик. Од свог аустријског узора Предоснова је преузела и државну регулацију брака – брак је схватан као уговор са световним циљем, и правила која се односе на брак била су одређена државним правом.

Одлука да се за основу новог законика преузме АГЗ са новелама, а и каснија да се од трансплантираног узора не праве већа одступања наишла је на значајан отпор стручне јавности. Најзначајније замерке

144 Види: Зоран Мирковић, „Кодификовање грађанског законика нове државе и његово место у историји европских кодификација”, Борис Беговић, Зоран Мирковић (ур.), *Свој година од уједињења – формирање државе и њена права*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2020, 267–300; Vesna Radovčić, „Pokušaj kodifikacije građanskog prava u staroj Jugoslaviji: Predosnova građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju”, *Radovi* 7, Sveučilište u Zagrebu – Institut za hrvatsku povjest, Zagreb 1975, 249–307.

биле су лоша систематизација АГЗ-а и његова застарелост, те су критичари предлагали да се за основу преузме неки други, савременији законик (најчешће су предложени Швајцарски и Француски законици). Као алтернатива заговоран је и Богишићев Општи имовински законик, с тим је његова неадекватност, како због некомплетности, тако и због чињенице да је сачињен за једну привредно заосталу средину, била очигледна. Заговорници трансплантације АГЗ-а нису спорили тачност тврдњама да преузети модел има значајне мањкавости, ипак они су истакли да АГЗ у разним облицима важи на већем делу земље (истичући и да је СГЗ у претежној мери рецепција АГЗ-а), те да је због свог дуготрајног важења био веома познат и народу и правној науци. Додатни аргумент за преузимање АГЗ-а била је хитна потреба за јединственим закоником. Истичући да је за израду потпуно новог јединственог законика потребно дуго време, они су трансплантацију АГЗ-а видели као привремено решење које би важило док се не направи нови свеобухватни законик. Истом логиком је одлучено да и одступања од АГЗ-а буду највећим делом вршена под утицајем чехословачког права, које је такође било реформисано аустријско право.¹⁴⁵

Предоснова никад није ушла у парламентарну процедуру, највише због неповољних прилика међуратног парламентарног живота, које су значајно отежавале доношење нових прописа – али сам текст и предложена решења покренули су нови талас дебате, чије ћемо најбитније делове овде сумарно приказати.¹⁴⁶

Брак је дефинисан као посебан уговор¹⁴⁷ чиме је одбачено црквено схватање о браку као светој тајни, али је као форма склапања брака

145 Детаљније о расправи види: „Шта говори у корист предоснове новог Грађанског законика, а шта против: Мишљења г. г. др. Драгољуба Аранђеловића и др. Михаила Константиновића”, *Политика*, бр. 10009, од 1.4.1936. стр. 8; В. Eisner, М. Pliverić, 3–8; Живојин Перић, *Образложење §§ 1–319 Предоснове грађанског законика за Краљевину Југославију*, Министарство правде, Београд 1939, 2–3; Михаило Константиновић, „Југословенски грађански законик: Аустријски или Црногорски законик?” *Правни зборник*, 2–3/1933, Прештампано у *Анали Правној факултету у Београду*, 3–4/1982: 384–396.

146 Неусвајање новог законика вероватно је последица непостојања ауторитета који би подржао предлог у законодавној процедури. Алан Вотсон је истакао да приликом преузимања права, као и кодификације права велику улогу игра ауторитет. Од Мојсија, преко Хамурабија и Јустинијана па све до Наполеона велики кодификаторски подухвати били су по правилу везани за ауторитет моћних владара. Убивством краља Александра Карађорђевића, такав ауторитет у Југославији више није постојао. Види: Алан Вотсон, *Правни трансиланци*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2010, 97–105; 137–144.

147 Чл. 103. Предоснове. Предоснова грађанског законика за Краљевину Југославију, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1934. Иначе, дефи-

задржано обавезно црквено венчање,¹⁴⁸ док је грађански брак уведен само по нужди, тј. само у оним ситуацијама у којима су будући супружници без вере или је свештеник из разлога црквеног права, које грађанско право не познаје, одбио да склопи црквени брак.¹⁴⁹

Материјално брачно право било је уређено грађанским правом¹⁵⁰ и сходно томе било је једнако за све грађане без обзира којој конфесији припадају (осим наведеног изузетка примене шеријатског права у брачним стварима муслимана). Као последица тога биле би укинуте све забране међуверских бракова, брачне сметње свештеничког или монашког завета и сва посебна правила за поједине вероисповести (која су постојала у АГЗ-у), а надлежност за све брачне спорове припала би државним судовима.¹⁵¹

Предложена решења била су доста конзервативно постављена, па њима нису били задовољни ни заговарачи обавезног грађанског брака, јер је форма закључења брака и даље остала верска¹⁵² – али ни заступници верског брака, јер је обавезна форма закључења брака истина остала верска, али је суштина брака изгубила свој верски карактер и постала чисто државно питање.¹⁵³ Напошетку, ово решење није било оптимално ни заговарачима факултативног избора форме брака, јер је без посебног оправдања усвојило верску форму закључења брака као обавезну.

За разлику од форме склапања брака у којој је Предоснова остала конзервативна и није одступила од свог узора, АГЗ-а, битно другачије решење преузето је приликом регулисања развода брака, где је под утицајем чехословачког законодавства усвојила савременији и либералнији приступ. Норме о разводу брака биле су такође једнаке за све конфесије, укључујући и римокатоличку. Члан 165. Предоснове детаљно је одређивао узроке за развод брака, и то су били:

ниција брака у Предоснови је критикована као некритичко преузимање решења АГЗ-а (ово нарочито из православних кругова, јер је дефиниција рађена по католичком схватању брака), и посебно је истицана нетачност дела да је суштина брака у рађању деце. У том смислу Предоснова је била иза савремених законодавстава која брак нису дефинисала, већ су тај задатак остављала правној науци.

148 Чл. 129. Предоснове

149 Чл. 130. Предоснове

150 В. Eisner, М. Pliverić, 119–121.

151 Спорове који би се пресуђивали по шеријатском праву судили би посебни шеријатски судови, али и они су били део система државних судова, са разликом што су примењивали верско право.

152 Т. Павловић, 69–70.

153 С. Троицки, „Предоснова грађанског законика”, 527.

прељуба, кажњиво дело учињено из ниских или нечасних побуда које показују изопачен карактер, злонамерно напуштање, рађење о глави или тешко угрожавање живота или здравља, тешко злостављање, душевна болест, неуредан живот и споразумни развод брака због неодољиве мржње. Разлози за развод брака били су доста шире постављени у односу на пређашње прописе (мада је било предлога за увођење још неких бракоразводних разлога од стране цркви блиских људи),¹⁵⁴ али оно што је било спорно и са конзервативне стране највише нападано било је решење о споразумном разводу брака због неодољиве мржње.¹⁵⁵ Критичари овог решења указивали су да се овим фактички уводи споразумни развод брака – јер када би супружници желели развод, увек би могли да изјаве да између њих постоји неодољива мржња.¹⁵⁶

Институт кривице за развод брака (као и кривице за раставу од стола и постеље) задржан је у Предоснови у члановима 169. и 742. али је његов значај био релативно умањен¹⁵⁷ – кривица је била од значаја приликом избора презимена које ће жена носити после развода брака, као и приликом наслеђивања раздвојених супружника.¹⁵⁸ Ово је било значајно побољшање, с обзиром да је кривица за развод брака била веома неодређена и у пракси јако често тешко утврдива.¹⁵⁹

154 В. Eisner, М. Pliverić, 159–161; С. Троицки, „Предоснова грађанског законика”, 539–541.

155 Ово решење постојало је у АГЗ-у (чл. 115) и у исти је ушло под утицајем школе природног права, без верског утемељења. Ипак, на простору на ком је важио АГЗ примена овог прописа била је ограничена тим што се односило само на некатолике, и то уколико би њихово верско право то допуштало (а оно то по правилу није допуштало).

156 Ипак, исти ти критичари констатују да је за супружнике који желе да се разведу то могуће и по тренутним прописима – споразумним организовањем преваре, али тој могућности нису придавали пуно на значају. Драгољуб Аранђеловић, „Бракоразводни узроци: по Грађанском законнику Србије, Брачним правилима Српске Православне Цркве и Предоснови грађанског закона”, *Архив за љравне и друшћивене науке*, књ. 51, 2/1937, 110–128. Интересантно је и то да је ова одредба била критикована и од стране заговорника обавезног грађанског брака. Види: Т. Павловић, 68–70.

157 Кривица за развод брака у АГЗ-у повлачила је озбиљну санкцију – забрану закључења новог брака (чл. 119). Слично су прописивала и Брачна правила СПЦ у свом члану 113. ст. 2. забрањујући поновни брак лицу због чије су кривице разведена његова претходна два брака.

158 У члану 742. Предоснове одређено је да надживели брачни друг губи право наслеђивања као и претходног легата ако је због своје кривице био растављен од стола и постеље.

159 Ради илустрације овог проблема види: Јово Давидовић, „Једнострано раскидање брачне заједнице без оправданог разлога јесте навођење на прељубу остављеног или отстрањеног брачног друга” (са коментаром С. Троицког), *Архив за љравне и друшћивене науке*, књ. 58, 1–2/1940, 112–116.

Осим развода брака, Предоснова из аустријског законодавства преузима и институт раставе од стола и постеље, која може бити споразумна или се може изрећи у току бракоразводне парнице, ако суд оцени да брак не треба одмах развести већ да треба прво оставити један временски рок за измирење супружника. Растава се може изрећи из разлога који су предвиђени за развод брака, али и из других разлога због којих су брачни односи постали такви да се од супружника (тужиоца) не може оправдано захтевати да настави заједнички живот. Овом институту је приговорано да је неоснован у закону који предвиђа развод брака под једнаким условима за све грађане, те да се тиме губи његова функција супститута за развод брака у римокатоличким земљама. Нова функција овог института вероватно је продужени покушај да се супружници усмере на измирење и обнову заједничког живота. Тако је рок раставе ограничен на две године у случајевима када је суд по члану 165. Предоснове изрекне уместо развода брака, а после протеча рока од две године, уколико заједнички живот није обновљен, сваки супружник може тражити коначан развод брака.¹⁶⁰

7. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Правни прописи којима је било регулисано брачно право у Краљевини СХС и Краљевини Југославији били су застарели и неадекватни за тадашње друштвене прилике. Са изузетком Војводине, брачно право је било неререформисано и под великим утицајем верског права који је спречавао реформу. Правни партикуларизам државног права овде је био још додатно закомпликован партикуларизмом црквеног права. Ово је доводило до веома компликованих случајева сукоба закона, за чије решење нису постојала правила, а и правни прописи су били толико контрадикторни да није било ни

160 Трансплантација установе раставе од стола и постеље на први поглед изгледа као инерција у преузимању – некритичко преузимање потпуно непотребне одредбе обзиром да је поред ње био дозвољен развод брака, али то у овом случају није био случај. У датом случају ради се о правној трансформацији преузетог института који почиње да делује на сасвим нов начин. Уместо раније функције обезбеђења алтернативе разводу за римокатолике, оно је добило нову функцију – отежање развода и усмерење на обнову брачног живота за све грађане, без обзира на вероисповест (искључујући наравно грађане исламске вероисповести за које је важило посебно верско право). Теоријску поставку трансформације при трансплантацији право установио је Алан Вотсон у оквиру своје теорије о правним трансплантима – она се дешава када приликом преузимања правна норма у систему примаоцу делује на суштински другачији начин него што је деловала у оквиру система из којег је преузета. Види: А. Вотсон, 171.

могуће направити адекватна правила којима би се решавали интерни сукоби закона. Све ово било је додатно појачано *contra legem* поступањем и различитим праксама духовних судова у брачним стварима.

Реформа постојећег стања била је неопходна, а главно питање било је како брачне прописе ослободити штетног верског утицаја и учинити их адекватним за суживот у једној мултиконфесионалној држави. Верске заједнице су покушавале да задрже свој друштвени утицај преко брачног права, а и сукоби који су постојали између различитих верских заједница водили су се делимично и кроз брачне прописе. Начин да се ствари учине подношљивим био је да се штетан и социјално неприхватљив утицај верског права умањи и сведе на подношљиву меру како би правни саобраћај могао правилно да функционише. Главно питање реформе брака било је у којој мери треба смањити утицај цркава и верских заједница. Модел државне регулације и обавезног грађанског брака обезбеђивао је једнообразну регулацију и правну сигурност, али је верски брак био у складу са верским осећањима народа, свечанији, економичнији и није доводио до отпора верских заједница. Било је извесно да одређена правила верског брачног права морају да се мењају, али остало је да се одреди у којој мери ће та правила бити мењана. Ствари су додатно закомпликоване јер цркве и верске заједнице нису желеле да реформишу своје брачно право,¹⁶¹ нити да прихвате државне реформе, док су школовани правници већински заговарали потпуно искључење црква и верских заједница из ствари везаних за брачно право.

Оваква ситуација довела је то оштрог сукоба који није могао конструктивно да се заврши. Умерено и компромисно решење у виду факултативног избора између грађанског или црквеног брака одбацивала је и правничка стручна јавност, јер „је то решење којим нико није у потпуности задовољан” – једнако као и верске заједнице, због начелног неслагања и осуде грађанског брака. Тако се завршило на томе да је компромисно решење било заговорано само од стране малог броја истакнутих правника.

Предоснова је у својим реформама комбиновала конзервативно очување форме и новија либералнија правила. Задржана је обавезна форма верског брака и уведен је грађански брак само у случајевима када склапање верског брака није било могуће – што није било опти-

161 Тако су се у верској анкети спроведеној 1921. године скоро све верске заједнице изјасниле за потпуну надлежност у области брачног права, не изражавајући намеру да исто озбиљније реформишу. (У поменутој анкети тај став није изнела једино Српска православна црква, вероватно јер се држала постављених питања у анкети, али тај став је свакако изражавала на другим местима.) Rado Kušej, *Verska anketa u Beogradu i njeni zaključci*, autorovo izdanje, Ljubljana 1922.

мално решење, али је учињено као компромис са конзервативцима – док су сама брачна правила била у потпуности уређена државним правом и надлежност за решавање спорова припала је државним судовима. Овакво одређење брака као црквеног по форми а грађанског по суштини наишло је на отпор у црквеним круговима који су заговарали да верски брак треба да буде регулисан верским прописима, али овакав став није имао теолошко оправдање, јер склапање брака јесте света тајна по хришћанском учењу – али регулисање брачних правила није. Са друге стране, саме норме брачног права биле су једне од либералнијих за то време, посебно она о споразумном разводу брака. Реформе предложене у Предоснови значајно су смањиле могућност за настанак спорних ситуација наведених у ранијим поглављима, које су биле главна претња правној сигурности.

Ипак, чак и ова умерена и компромисна реформа није успела да буде спроведена. Разлоге за то треба тражити и у оштрој и искључивој борби између присталица обавезног грађанског брака и присталица обавезног црквеног брака, али више од тога у политичком животу и кризи законодавства у Југославији. Чињеница да за двадесет три године њеног постојања у Југославији није реформисано тако значајно питање као што је брачно право, говори о димензијама које је имала криза законодавства и последицама које су се одразиле на друштво.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ:

- Аусџријски грађански законик*, прев. Драгољуб Аранђеловић, Геца Кон, Београд, 1922.
- Брачна правила Српске православне цркве, Свети архијерејски синод / Српска манастирска штампарија, Београд – Сремски карловци 1933.
- Грађански законик за Краљевину Србију, *Зборник грађанских законика старије Југославије*, Графички завод – Титоград, Титоград 1960, 153–268.
- Додајак синоменици VI. главне скупштинине конгреса правника Краљевине Југославије*, Меркантиле, Загреб 1935.
- Закон о уређењу шеријатских судова и о шеријатским судијама, Геца Кон, Београд 1929.
- Јосип Весел, Владимир Тимошкин (ур.), *Кривични законик Краљевине Југославије и 343 решења свих апелационих судова и свих одељења Касационог суда год. 1930–1935*, Босанска пошта „Јосип Бретлер“, Сарајево 1935.
- Полиџика*, бр. 10009, од 1.4.1936.

Предоснова грађанског законика за Краљевину Југославију, Државна штампарија Краљевине Југославије, Београд 1934.

Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије, Нова књига, Београд 1988.

ЛИТЕРАТУРА:

Гига Авакумовић, *Поводом једне осуде католичкој женидбеној суда у Ђакову*, Српска манастирска штампарија, Сремски Карловци 1914.

Sima Avramović, „Mixture of legal identities: case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code”, *Annals FLB – Belgrade Law Review*, 4/2018, 13–37.

Сима Аврамовић, „Српски грађански законик (1844) и правни транспланти – копија аустријског узора или више од тога?”, М. Полојац, З. Мирковић, М. Ђурђевић (ур.), *Српски грађански законик – 170 година касније*, Правни факултет у Београду, Београд 2014., 13–46.

Бертолд Ајзнер, „Изједначење брачних права у Краљевини: кореферат”, Метод Доленц, Рудолф Сајовиц (ур.), *Споменица на Друџи конгрес њавника Краљевине Срба, Хрватина и Словенаца*, Правник, Љубљана 1927, 55–66.

Bertold Eisner, *Међународно, међупокрајинско (interlokalno) и међувјерско брачно право Краљевине Југославије*, Типографија, Загреб 1935.

Bertold Eisner, Mladen Pliverić, *Мишљенја о предоснови Грађанског законика за Краљевину Југославију*, Правничко друштво, Загреб 1937.

Bertold Eisner, „Šerijatsko pravo i naš jedinstveni građanski zakonik”, *Правосуђе*, посебан отисак из броја 6 за јул 1936.

Александар Андријевић, *Наш брак и реформа његова*, Штампарија Павла Фер. Илајца, Велики Бечкерек 1919.

Драгољуб Аранђеловић, „Бракоразводни узроци: по Грађанском законнику Србије, Брачним правилима Српске Православне Цркве и Предоснови грађанског закона”, *Архив за љравне и друштвене науке*, књ. 51, 2/1937, 110–128.

Милан Бартош, „Locus regit actum у брачном праву – Је ли ово начело примљено или одбачено код нас?”, *Архив за љравне и друштвене науке*, 6/1932, 431–445.

Милан Бартош, „Мала напомена на примедбу г. Љуб. Радовановића”, *Архив за љравне и друштвене науке*, 5/1932, 370–375.

Милан Бартош, „Толеранција у брачним односима”, *Архив за љравне и друштвене науке*, 4/1932, 280–283.

Мехмед Беговић, „Форма исламског брака”, *Архив за љравне и друштвене науке*, књ. 47, 1/1935, 50–57.

Matija Belić, „Брачно право и konkordati”, *Мјесећник*, 11–12/1934, 532–543.

- Матија Белић, „Однос државнога и црквенога законодавства, нарочито с обзиром на закључење брака – реферат”, *Сјоменица VI главне скупишћине Конгреса љравника Краљевине Југославије*, Меркантиле, Загреб 1934, 7–22.
- Velimir Blažević, *Mješovite ženidbe u pravu Katoličke Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1975.
- Хафиз Абдулах Бушатлић, „Нешто о надлежности за склапање бракова по муслимањених лица”, *Мјесечник*, 1/1923, 22–26.
- Abdulah Bušatlić, *Porodično i nasljedno право muslimana (glavne ustanove i propisi)*, piščevo izdanje, Sarajevo 1926.
- М. М. Влајић, „Промена вере без убеђења”, *Женски љокрећ*, 11/1932, 154–157.
- Алан Вотсон, *Правни љрансљланљи*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд 2010.
- Иван З. Галић, „Интерконфесијско брачно право у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца”, *Мјесечник*, 6–7/1921, 268–277.
- Јово Давидовић, „Једнострано раскидање брачне заједнице без оправданог разлога јесте навођење на прељубу остављеног или отстрањеног брачног друга” (са коментаром С. Троицког), *Архив за љравне и друшћивене науке*, књ. 58, 1–2/1940, 112–116.
- Самуило Демајо, „Уништај и развод брака по јеврејском брачном праву”, *Архив за љравне и друшћивене науке*, књ. 36, 1–2/1929, 58–74.
- Гордана Дракић, „Формирање правног система у међуратној југословенској држави”, *Зборник радова Правној факултетиа у Новом Сагу*, вол. XLII, 1–2/2008, 645–655.
- Далибор Ђукић, *Инћерконфесионално законодавсћиво у Југославији и Србији 1919–2006*, Универзитер у Београду – Правни факултет, Београд 2022.
- Далибор Ђукић, „Устројство Српске православне цркве и брачно право у Краљевини СХС – Југославији”, Дејан Мировић (ур.), *Право у функцији развоја друшћива: зборник радова*, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Косовска Митровица 2019, 258–260.
- Симо Илић, „Положај ванбрачне деце у првој Југославији”, *Весник љравне исћорије*, 1/2020, 248–282.
- Симо Илић, „Правни положај жене у Предоснови грађанског законика за Краљевину Југославију”, *Весник љравне исћорије*, 2/2020, 194–247.
- Vitomir Jeličić, *Kanonsko ženidbeno pravo Katoličke Crkve*, Hrvatska tiskara, Sarajevo 1930.
- Јован Јеремић, *За обавезносћи црквеној брака*, посебан отисак из *Правосућа* за прво полугође 1940, Напредак, Београд 1940.
- Слободан Јовановић, „Нестајање закона”, *Из исћорије и књижевносћии I*, БИГЗ, Београд 1991, 399–409.

- Marko Kalogjera (prir.), *Naputak o starokatoličkoj crkvi*, Štamparija „Gaj“, Zagreb 1927.
- Фикрет Карчић, *Шеријатски судови у Југославији 1918–1941*, Факултет исламских наука у Сарајеву, Сарајево 2005.
- Михаило Константиновић, „Југословенски грађански законик: Аустријски или Црногорски законик?“ *Правни зборник*, 2–3/1933, Прештампано у *Анали Правној факултету у Београду*, 3–4/1982: 384–396.
- Тибор Коршош, „Брачно право протестаната у Југославији“, *Правнички гласник*, 4/1940, 100–107.
- Rado Kušej, *Verska anketa u Beogradu i njeni zaključci*, autorovo izdanje, Ljubljana 1922.
- Mihajlo Lanović, „Нашке конвенције о женидбеном праву и наши закони“, *Мјесећник*, 1/1912, 31–46.
- Edo Lovrić, *Студије из женидбеног права II – Женидба и њезини битни momenti*, прештампано из „*Spomen-knjige*“ Правничког друштва у Загребу, Дioniчке тискарне, Загреб 1900.
- Едо Ловрић, „Изједначење брачних права у Краљевини: кореферат“, *Метод Доленц, Рудолф Сајовиц (ур.), Споменица на Друи конгрес љавника Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, Правник, Љубљана 1927, 66–83.
- Edo Lovrić, *Женидбено право (obzirom na Codex)*, правнички репетиториј, Štamparija Jugoslavenskog kompasa, Zagreb, poslije 1917, bez godine.
- Лазар Марковић, *Породично љраво*, Књижара Геце Кона, Београд 1920.
- Зоран Мирковић, „Кодификовање грађанског законика нове државе и његово место у историји европских кодификација“, Борис Беговић, Зоран Мирковић (ур.), *Сво година од уједињења – формирање државе и љрава*, Универзитет у Београду – Правни факултет, Београд 2020, 267–300.
- Чедомил Митровић, *Црквено љраво*, Књижара Геце Кона, Београд 1921.
- Dragan Novaković, „Versko zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 2/2012, 939–965.
- Esin Örgücü, “What is a Mixed Legal System: Exclusion or Expansion?”, *Electronic Journal of Comparative Law*, 12(1)/2008, 1–18.
- Тома Павловић, „Однос државнога и црквенога законодавства, нарочито с обзиром на закључење брака: реферат“, *Споменица VI љавне скупштинне Конгреса љравника Краљевине Југославије*, Меркантиле, Загреб 1934, 35–74.
- Marko Pavlović, „Problem izjednačenja zakona u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 3–4/2018, 493–523.
- Veron Valentine Palmer, “Mixed Legal Systems... and the Myth of Pure Laws”, *Louisiana Law Review*, 67(4)/2007, 1208–1211.

- Живојин Перић, *Лично брачно љраво љо Српском грађанском законнику*, Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон а.д., Београд 1934.
- Живојин Перић, „Logis regit actum у брачном праву”, *Архив за љравне и друшћивене науке*, књ. 38, 1–2/1930, 129–139.
- Живојин Перић, *О сукобу закона у међународном љривајћном љраву*, Издавачка књижарница Геца Кона, Београд 1926.
- Живојин Перић, *Образложење §§ 1–319 Предоснове грађанској законика за Краљевину Југославију*, Министарство правде, Београд 1939.
- Љубомир Радовановић, „Неке примедбе на Малу напомену г. д-ра М. Бартоша”, *Архив за љравне и друшћивене науке*, 6/1932, 456–460.
- Љубомир Радовановић, „Толеранција у брачним односима – Поводом чланка г. Др. М. Бартоша, у „Архиву” од 25. октобра 1932 г.”, *Архив за љравне и друшћивене науке*, 5/1932, 365–370.
- Vesna Radović, „Pokušaj kodifikacije građanskog prava u staroj Jugoslaviji: Predosnova građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju”, *Radovi 7, Sveučilište u Zagrebu / Institut za hrvatsku povijest*, Zagreb 1975, 249–307.
- Eugen Sladović, *Ženidbeno pravo*, Narodne novine, Zagreb 1925.
- Eugen Sladović, *Islamsko pravo u Bosni i Hercegovini*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd 1926.
- Д. Н. Станковић, „Да ли пропис § 290. Крив. зак. укида бигамију и полигамију наших грађана муслиманске вероисповести?”, *Архив за љравне и друшћивене науке*, књ. 41, 4/1932, 324–326.
- Ivan Steinmetz, „Protestantsko bračno pravo u Bosni i Hercegovini”, *Mjesečnik*, 2/1934, 71–81.
- Драгутин Томац, „Јурисдикција духовних судова у брачним споровима”, *Архив за љравне и друшћивене науке*, 3/1933, 227–231.
- Драгутин Томац, *Усћав и брачно љраво*, самостално издање, Загреб 1925.
- Сергеј Троицки, „Обавезни или факултативни грађански брак”, Засебни отисак из *Лейћойиса Мајћице српске*, књ. 307, св. I–II, 85–93.
- Сергеј Троицки, „Предоснова грађанског законика и наше верско законодавство”, Посебни отисак из *Сћоменице Долениу, Креку, Кушеју и Шкерљу*, Југословенска тискарна, Љубљана 1937, 507–580.
- Сергије Троицки, *Хришћанска филозофија брака*, Издавачка књижарница Геца Кона, Београд 1934.
- Олга Цвејић-Јаничић „Брачно право у Војводини између два светска рата”, *Зборник Мајћице српске за друшћивене науке*, 125/2008, 33–52.
- Милан Шпехар, „Уредба о конвалидацији бракова у Војводини”, *Архив за љравне и друшћивене науке*, 1/1929, 46–52.

Simo M. ILIĆ*

MARRIAGE LAW IN THE KINGDOM
OF SCS/YUGOSLAVIA: STATE OF LEGISLATION
AND AN ATTEMPT AT REFORM

After the Unification, in Yugoslavia there was legal particularism between six legal areas where pre-war law was applied. In the field of marriage law, the situation was further complicated because there was additional particularism between the religious marriage law of the six confessions. The article summarises the condition of state and religious legislation, with special reference to outdated norms; further on it presents the problems of legal uncertainty and the conflict of laws that arose from such a legal framework. There was a consensus among the professional public that the existing situation was very dysfunctional and that reforms were needed, but there was no agreement on specific solutions. The degree of influence that religious communities should have in the future was hotly debated, and depending on that, three models were proposed: mandatory church marriage, optional civil or church marriage, or mandatory civil marriage. At the end, the paper provides an overview of the official proposal for a moderate reform in the Draft Civil Code, along with an explanation as to why it was never implemented. Special attention is paid to the reception of foreign law and the adequacy of transplanted norms within the domestic legal system.

Key words: *marriage law, state-church law, church marriage, civil marriage, legal transplants*

Рад приспео / Paper received: 25.10.2022.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 10.11.2022.

* A student of master's studies at the University of Belgrade Faculty of Law, email: *si-moilig@hotmail.com*

UDC: 340.143:343.61(497.11)"1815/1839"

CERIF: S149, H240, H300

DOI: 10.51204/HLH_22205A

Vera PETRIĆ

CRIMINAL OFFENSES AGAINST LIFE AND LIMB
IN THE JUDICIAL PRACTICE OF SERBIA
DURING THE TIME OF PRINCE MILOŠ*

Translation and introduction: Andrijana RADOJKOVIĆ**

Vera Petrić was born in 1923 in Belgrade. She graduated from high school in 1941. In 1946, she began her studies at the University of Belgrade Faculty of Law, and during her studies she worked at the University Committee of the Communist Party of Serbia, at the Ministry of Labour of the Federal People's Republic of Yugoslavia and at the Ministry of Foreign Affairs. She finished her studies in February 1951, and later that year she became a teaching assistant in the subject of History of State and Law. She received her PhD at the same faculty in June 1958, with a dissertation on "Criminal Court Practice in Serbia 1815–1839". She was elected assistant professor in 1959, and re-elected in 1968 and 1974, and became an associate professor in 1975. On 1 February 1977, she was elected a judge of the Constitutional Court of the Socialist Republic of Serbia, and remained in that position until 31 January 1985; during that time she was an external associate at the faculty.

In the following article, Vera Petrić analyses the crimes against life and limb in the court practice during the first reign of Prince Miloš

* Originally published as Вера Петрић, „Кривична дела против живота и тела у судској пракси Србије за време кнеза Милоша”, *Анали Правној факултету у Београду*, vol. 7, 1/1959, 76-94.

** The translator and author of the introduction is a student of bachelor studies at the University of Belgrade Faculty of Law, *andrijanaradojkovic666@gmail.com*

Obrenović. That period was characterised by a lack of written laws, the importance of customary law, an uneven judicial practice and a large influence of the authorities on the court proceedings and adjudication. In addition to the fact that there are no written sources, the judiciary rested on the instructions of Prince Miloš and his personal opinions. The author based her research on abundant archival data and systematically presented the criminal offenses, at the same time giving the readers a comparative overview of the sources of law, judicial practice and the impact of the political actions on the daily life of people. This article is of exceptional importance for legal history, primarily because it provides a clear description of the criminal law system of an important socio-political moment in Serbia, i.e. at the very beginnings of development of modern legislation and judiciary.

Вера ПЕТРИЋ

КРИВИЧНА ДЕЛА ПРОТИВ ЖИВОТА ТЕЛА У СУДСКОЈ ПРАКСИ СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ КНЕЗА МИЛОША

Историчари који су расправљали о правосуђу за време владе кнеза Милоша једнодушни су у мишљењу да се у Србији то време судило по здравом разуму, савести и обичају.¹

Писаних закона није било, а „Наставленија” кнеза Милоша доношена *ad hoc*, према указаној потреби, била су недовољна да обухвате и регулишу, да сабију у оквире обавезних норми бројне и разнолике деликте и спорове настале у свакодневном животу тадашње друштвене заједнице. Према томе, правосуђе је почивало на обавезним упутствима кнеза Милоша и његовој личној вољи, а упоредо с тим и на правној свести народа и судија-народних старешина. Тек проучавањем оба ова елемента заједно – Милошевих одлука односно пресуда и „Наставленија” и пресуда које су доносили старешине, од кмета до нахијског кнеза, а доцније судови (магистрати) – моћи ћемо да добијемо праву слику правосуђа у Србији тога доба.

Отсуство јединствених и целовитих правних прописа, тј. закона који правно регулишу одређене односе друштвеног живота, условљавало је различито третирање од стране судија односно судова, како врсте кривичног дела и његовог учиниоца, тако и врсте казне, поступка, итд. Због тога није редак случај да за исту врсту кривичног дела исти суд доноси веома различите пресуде, иако се она по основним елементима бића кривичног дела битно не разликују.

1 М. Гавриловић: Милош Обреновић, Београд, 1919, II, 313; Вук Ст. Караџић: Скупљени историски етнографски описи, Београд, 1898, 193; Ст. Максимовић, Суђења у кнежевини Србији пре писаних законика из архиве Пожаревачког магистрата, Пожаревац, 1898, V и XIV.

Vera PETRIĆ

CRIMINAL OFFENSES AGAINST LIFE AND LIMB
IN THE JUDICIAL PRACTICE OF SERBIA DURING
THE TIME OF PRINCE MILOŠ

Historians who have discussed the judicial system during the reign of Prince Miloš are unanimous in their opinion that in Serbia, at that time, one judged by common sense, conscience and custom.¹

There were no written laws, and the „Instructions” of Prince Miloš, which were passed *ad hoc* according to the need that arose, were insufficient to cover and regulate, to push into the framework of obligatory norms, the numerous and various tort delicts and disputes of the everyday life in the community of that time. Therefore, the judiciary rested on the mandatory instructions given by Prince Miloš, and on his personal will, and at the same time, on the legal consciousness of the people and their elders who acted as judges.

Only by studying both of these elements together – Miloš’s decisions, i.e. the judgement and „Instructions” and the verdicts passed by the elders, from the village prefect (*kmet*) to the nahia prefect (*nahijski knez*), and later the courts (*magistrati*) – will we be able to get a true picture of the justice system of Serbia at that time.

The absence of specific and complete legal regulations, i.e. of the laws which legally regulate certain relations of social life, caused differences in the way that judges, that is the courts, treated the crimes and perpetrators, punishments and procedure, etc. Therefore, it is not uncommon for the same court to pass completely different verdicts for the same type of

1 M. Gavrilović: Miloš Obrenović, Belgrade, 1909, P, 313; Vuk St. Karadžić: Skupljeni istorijski i etnografski spisi, Beograd, 1898, 193; St. Maksimović: Trials in the Principality of Serbia before the written criminal codes, from the archive of the Požarevac magistrates, Požarevac, 1898, V i XIV.

Поред овога, познато је да је кнез Милош изрицао пресуде према свом тренутном а исто тако да је и мењао како своје тако и судске одлуке. Међутим, на ову шароликост у кривичносудској пракси тога периода утицали су пре свега обичаји, политички моменти, личност судија, друштвени положај окривљеног, итд. Нема сумње да је оваква судска пракса недоследна и неуједначена, али и неспутавана законским прописима – ипак крчила, логиком самог друштвеног развика, путеве доцнијем, модернијем буржоаском законодавству. У њој, таквој каква је, постоје тенденције новог, које живе и кристалишу се у сплету необично повезаних старих и нових односа и схватања, тенденције које – борећи се са утицајем прошлости и изражавајући на одређени начин постојеће друштвене односе – и саме утичу на њих, узајамно се развијајући. Закључивати о тенденцијама у стварању једног новог правног система није могуће само на основу појединачно узетих примера из судске праксе. Тек анализом низа примера истоврсних кривичних дела и њихових елемената може се са више сигурности говорити о карактеристикама одговарајућих кривичних дела. Због тога ћемо у овом прилогу обрадити само кривична дела против живота тела, у свим њиховим врстама и елементима, као и казне које су за ове деликте изрицане.

I. Тачан статистички преглед броја и врста убистава, као и осуђеника за ово кривично дело, не можемо извести због недостатка докумената такве врсте, на основу којих бисмо добили приближно тачну слику криминала. Мита Петровић² даје статистику злочинаца за разна кривична дела према извештају Народног суда кнезу Милошу од 27 марта 1833. Овај извештај садржи списак лица која се налазе под ислеђењем или на издржавању казне у Крагујевцу и Поречу. Те године, укупно је било 15 осуђеника у читавој земљи, а 25 лица је било под ислеђењем. Од овог броја издржавало је казну за кривично дело убиства 5 лица, а 10 их је било под ислеђењем. Како се према овом извештају из 1833 појављује два пута више окривљених него осуђених, могло би се претпоставити да је у питању нагли пораст убистава. Међутим, на основу ове статистике ми не добијамо ни приближно тачан број извршених убистава, јер је познато да је у то време изрицан мали број казни лишења слободе за кривично дело убиства. Ова казна изриче се ређе од осталих, пре свега због малог броја тамница, а и из других важнијих разлога као што су: скупо издржавање затвора, смањивање броја пореских обвезника, пропадање осуђеничких

2 Мита Петровић: Финансије и установе обновљене Србије до 1842, Београд, 1901, I, 612–3.

crime, even though the cases do not significantly differ in the sense of the basic elements in the definition of the crime. In addition to this, it is well-known that Prince Miloš passed verdicts depending on his current mood, and also changed both his own and the court's decisions. However, this diversity in the practice of the criminal court at that period was primarily influenced by customs, current political affairs, the judges' personality, social status of the defendant, etc. There is no doubt that this kind of court practice, inconsistent and uneven, as well as unhindered by statutory regulations – nevertheless paved the way for the later, more modern bourgeois legislation, by the logic of social development itself. In such a practice, there are tendencies of something new, which live and form a web of unusually connected old and new relations and attitudes, tendencies which – fighting the influence of the past and expressing existing social relations in a certain way – influenced them, while mutually developing. It is not possible to draw conclusions about the tendencies that were present in the creation a new legal system simply on the basis of individual cases taken from court practice. Only by analysing a series of examples of similar crimes and their elements can we speak with more certainty about the characteristics of the corresponding crimes. Therefore, in this article, we will deal only with crimes against life and limb, with all their types and elements, as well as the punishments ... for them.

I. An accurate statistical overview of the number and type of murders, as well as of those convicted of this crime, cannot be reported due to the lack of documents that would allow us to obtain an approximately accurate picture. Mita Petrović² provides statistics of criminals for various crimes according to the National Court's report to Prince Miloš on 27 March 1833. This report contained a list of persons who were under investigation or serving a sentence in Kragujevac and Poreč. That year, there were a total of 15 convicts across the country, and 25 people were under investigation. From this number, five were serving their sentence for the crime of murder, and 10 of them were under investigation. According to this report from 1833, there were twice as many accused than convicts, so it can be assumed that there was a sudden increase in murders. However, these statistics alone do not provide us with even a remotely precise number of murders, for it is known that there was a small number of prison sentences passed for the crime of murder at that time. This sentence was issued less often than others, primarily due to the fact that there was a small number of prison cells, but also due to other more important reasons such as: expenses regarding the regular maintenance

2 Mita Petrović: *Finances and Institutions of a Rebuilt Serbia until 1842*, Belgrade, 1901.

имања,³ итд. Због тога ова статистика пре потврђује чињеницу да се казна лишења слободе односно робије ретко примењивала, него што илуструје стварно стање погледу броја кривичних дела и њихових извршилаца. Тачан број учинилаца кривичних дела данас је готово немогуће установити, јер нам недостају – за проучавање неопходне – потпуне архиве тада постојећих судова и других органа власти, статистике пописа становништва, итд.

Ако не можемо да установимо број и кретање убистава за време прве владе кнеза Милоша, ипак постојећи материјал омогућује нам да уочимо и анализирамо врсте кривичног дела убиства, њихове елементе, као и врсте казни и начин њиховог извршења.

Према литератури прегледаној грађи, објављеној и необјављеној,⁴ могуће је кривична дела убиства класификовати на следећи начин:

1. Тешка убиства⁵ у која долазе: а) убиство претставника власти; б) убиство из користољубља; в) убиство на свиреп или подмукао начин; г) чедоморство (детеубиство).
2. Обично убиство.
3. Лакша убиства у која долазе: а) убиство у нужној одбрани; б) нехатно убиство.

3 Мих. Гавриловић: Милош Обреновић, II, 1909, 326.

4 Необјављени документи налазе се у фондовима државне архиве НРС у Београду (у даљем тексту употребљена скраћеница ДАБ),

5 Изоставити убиствена почињена у хајдучији, приликом набрајања врста кривичног дела убиства, мислим да је мање погрешно него ли уврстити их, мада и ово издвајање такође има извесних недостатака. Тачно је да су ухваћени хајдучици за учињене деликте, па и за убиства, кажњавани најтежим и најсуровијим казнама, тј. да су пресуде односно начин извршења казне били тежи него за обичне деликвенте. Међутим, сама хајдучија, одметање од власти, непризнавање постојеће државне власти сматра се као посебно тешко кривично дело. Чињење и других кривичних дела за време хајдуковања само утиче на висину и оштрину казне. Зато се хајдучија мора третирати као посебно кривично дело и никако се не сме разбијати на кривична дела почињена за време одметништва (на пример, разбојништво, убиство, крађа, итд.). Ту и настаје проблем. Хајдучија је кривично дело са гледишта тадашње власти и кнеза Милоша, те се они одговарајућим превентивним и репресивним мерама боре против ње. Међутим, ми данас морамо третирати хајдучију за време кнеза Милоша не само као криминал, него као много сложенији друштвени феномен који треба комплексно и проучавати. Иако је проблем хајдучије овог доба доста обрађиван, он још увек захтева темељну и свестрану социолошку студију. Због тога би правна анализа могла и морала да буде само корисна допуна у широко постављеној проблематици хајдучије. Напротив, третирати хајдучију као обични или политички криминал, значило би поставити читав проблем једнострано и доћи до врло погрешних закључака.

of prisons, smaller number of taxpayers, deterioration of convicts' estates etc.³ Therefore, these statistics confirm the fact that the punishment of imprisonment or incarceration was rarely applied, rather than show the true facts in terms of the number of crimes and their perpetrators. Today, it is almost impossible to determine the exact number of perpetrators of criminal acts, because we lack (the necessary) complete archives from the courts and other authorities of the time, the population census, etc.

Although we cannot determine the number and trend of murders during the first reign of Prince Miloš, the existing material still allows us to identify and analyse the types of murder, their elements, as well as the types of punishments and the manner in which they were carried out.

According to the literature and reviewed material, published and unpublished,⁴ it is possible to classify the criminal offenses of murder as follows:

1. Aggravated murders⁵ which include: a) murder of government officials; b) murder from greed; c) murder in a cruel or insidious manner; d) infant homicide (infanticide).
2. Homicide
3. Lesser forms of homicide that include: a) murder in self-defense; b) involuntary manslaughter.

3 Mih. Gavrilović: Miloš Obrenović, II, 1909, 326.

4 Unpublished documents can be found in the records of the State Archives of the People's Republic of Serbia in Belgrade (hereinafter the SAB).

5 I think that omitting the murders committed by brigands, when listing the different types of the crime of murder, is less wrong than listing them, although this omission also has certain shortcomings. It is true that the brigands (*hajduk* – a type of outlaw, t/n) who got caught were punished with the harshest and most severe punishments for the crimes committed, and that stands for murders as well, i.e. that the verdicts or the manner of execution of the sentence were more severe than for ordinary delinquents. However, brigandism itself – becoming an outlaw, refusing to accept the existing state government – was considered to be an especially serious criminal act. The commission of other criminal acts as a brigand affected the length and severity of the punishment. That is why we must treat brigandism as a special type of crime and we must not break it down into crimes committed during the period of brigandism (for example, robbery, murder, theft, etc.). That's where the problem arises. Brigandism was a crime from the point of view of the authorities and Prince Miloš, and they fought against it with appropriate preventive and repressive measures. However, today we have to treat the brigandism during the rule of Prince Miloš not only as a crime, but as a much more complex social phenomenon that needs to be carefully studied. Although the issue of brigandism of this period has already been amply studied, it still requires a thorough and comprehensive sociological study. Therefore, a legal analysis could and should only be a useful supplement to the broadly posed issue of brigandism. On the contrary, treating brigandism as an ordinary or political crime would mean raising the whole problem one-sidedly and reaching the wrong conclusions.

Ова подела је створена анализом судских пресуда тог времена, и то само ради јаснијег илустровања елемената кривичног дела убиства које је познавала тадања судска пракса и који су јој служили за одређивање тежине дела и одмеравање казне. Тако изведена подела свакако није и не може претстављати чврсту и строго одређену систематику, већ има чисто оријентациону, методолошку намену.

1. И по схватању судске праксе Милошевог времена *тешка убиства* су се разликовала од осталих убистава пре свега по нарочитој друштвеној опасности дела с обзиром на начин, побуде, циљ извршења и посебно заштићен објект кривичног дела. Винос односно умишљај, као један од неопходних елемената кривичног дела, овде је битна претпоставка за посебну квалификацију. Већ сада можемо нагласити да су се квалификована убиства по правилу кажњавала смртном казном.

а) *Убиство његовог претставника власти*. – Сасвим је разумљиво да се у процесу стварања и учвршћивања новог апарата власти у Србији сваки акт уперен на његово рушење, слабљење или непоштовање – па и против личности претставника те власти – сматра као тешко кривично дело за које се изриче најстрожија казна.

Убиство било ког претставника власти – сеоског кнеза,⁶ кмета,⁷ пандура,⁸ итд. – кажњава се смрћу, а по извршеној казни „њихово тело да се за углед свакоме на коло тури, с кога да се никако не скида и не закопа”. Код овог кривичног дела убиства изузетно⁹ се примењује принцип супсидијарне колективне одговорности ако је убица у бекству односно уколико се он не ухвати. У овом случају гоњење убице спроводе – поред органа власти – и супсидијарно одговорна лица.

Покушај убиства кмета кажњавао се као и убиство – најстрожијом казном, што илуструје и овај пример: „[...] из пиштоља хотећи га убити, кроз бутине ранио. Горе споменути Ђурађ Тодоровић који не само из упорства својега повиновати се хтео није заповести кмета и на скуп сеоски ићи, но истога кмета убити покусио се, осуђује се да из пушака убијен и за пример прочима обешен буде.”¹⁰ Тако је кнез Милош хтео и морао да и на овај начин обезбеди углед и ауто-

6 ДАБ – ЗМП XVII, А 99, 4 јули 1825.

7 ДАБ – Шабачки суд, 1828–30; 25 септембар 1830.

8 ДАБ – КК XXXI, 164; 26 август 1821.

9 Колективна одговорност родбине (принцип сродства по крви) или села (територијални принцип) практиковала се још и у гоњењу и кажњавању хајдучије и јатаковања, а налазимо је и код кривичног дела похаре (крађе).

10 ДАБ – Апелациони суд 1825; 1 јули 1825.

This classification was made by analysing the court verdicts of that time, and only to show more clearly the elements of the criminal act of murder, known to the court practice of the time, which served to determine the gravity of the crime and issue a sentence accordingly. This classification is certainly not and cannot represent a solid and strictly specific systematisation, but is meant to serve a guiding, methodological purpose.

1. According to the court practice of Miloš's time as well, *aggravated murders* differed from other murders primarily because of the specific social danger of the crime, considering the manner, motives, the goal of committing the crime and the protected object of the crime. Guilty intent, as one of the necessary elements of a crime, is an important prerequisite for a specific qualification. We can already emphasise that aggravated murders were, as a rule, punished by death penalty.

a) Murder of a government official. – It is quite understandable that during the process of creating and strengthening a new government in Serbia, any act aimed at its destruction, weakening or disrespect – as well as any act against a person representing that government – was considered to be a serious crime punishable by the most severe punishment.

The murder of any of the government representatives – county prefect (*seoski knez*),⁶ village prefect (*kmet*),⁷ police officer,⁸ etc. – is punished by death, and after the sentence is executed „their body is to be put on a wheel so that everyone can see it, and the body is not to be taken and buried”. In this criminal act of murder, the principle of subsidiary collective responsibility⁹ is exceptionally applied if the murderer is on the run or if he cannot be caught. In this case, the prosecution of the murder is also carried out by the subsidiary responsible persons, beside the authorities.

Attempted murder of a village prefect (*kmet*) was qualified as murder and carried the capital punishment, which can be seen in the following example: „[...] wanting to kill him with a gun, wounded him in the thighs. The above-mentioned Đurađ Todorović, who not only, out of sheer obstinacy, refused to obey the orders of the village prefect (*kmet*) and go to the village gathering, but tried to kill the prefect, is sentenced to be shot and hanged as an example to others”.¹⁰ In this way, Prince Miloš wanted and had to establish the reputation and authority of the newly created govern-

6 SAB — ZMP XVII, A 99; 4 July 1825.

7 SAB – Šabac Court 1828–30; 25 September 1830.

8 SAB – KK XXXI, 164; 26 August 1821.

9 The collective responsibility of relatives (principle of consanguinity) or village (territorial principle) is also practiced in the prosecution of brigands and their helpers, and it is also found in the criminal act of robbery (theft).

10 SAB – Court of Appeals 1825; 1 July 1832.

ритет новоствореним органима власти, да њихове претставнике уздигне изнад осталог народа и покаже да су они – иако само његове слуге – стварне старешине народу. Редовни судови су могли да суде само за убиства сеоских старешина, односно најнижих чиновника. Они нису били надлежни да суде у случају убиства крупнијег старешине. То право је кнез Милош задржао за себе, не само због тога што је он био и највиша судска власт, већ што су неке старешине платиле главом по његовом налогу.

б) *Убиство из користољубља* је такође квалификовано убиство а његово извршење по правилу повлачи смртну казну. Тако, на пример, разматрајући случај Драгоја Драгојевића из Равња, Народни суд доноси следећу пресуду: „Будући да је више именовани убица Марко Тешановић, као што је и пред судом наије шабачке и овде пред Судом Народним својевољно признао, газду свога, меандију Драгоја Драгојевића живота лишити намерио био, да би само аљине и оружје његово себи присвојити могао, и намереније ово горереченог дана заиста извршио; зато Суд Народни [...] налази њега, као самовољног убицу, смрти бити повина; чега ради решава, да се из пушака убије, и тело његово на коло да се стави, на коме до распаденија да остане.”¹¹

Из ове, као и других пресуда¹² које се односе на ово кривично дело, види се да суд као најважније елементе за квалификовање дела и изрицање казне узима умишљај и користољубље („[...] навалице и спремајући се из пизме и поради пара убио”).¹²

При оцењивању кривичне одговорности у цитираним случајевима уопште нису узимане у обзир било какве олакшавајуће околности. („[...] извршио Марко злоковарно намереније ово или поводом удараца од газде свога добијених, као што се у нечему извинити тражи [...] налази њега [...] смрти бити повина”;¹³ или суд „[...] налази да га ни сама младост његова оправдати не може”)¹⁴.

Смртна казна извршавана је по правилу стрељањем а потом вешањем или стављањем на коло за пример другима, а изузетно на исти начин односно истим средством којим се убица служио ([...] да се погуби оном смрти којом је он Петра убио, тј. да се трипут ушимице сикиром у слепо око удари, па тело му да се мете на коло, где да остане док се не распадне”).¹⁴ Може се разлогом претпоставити да је оваква врста смртне казне, пореклом из обичајног права, позната и у другим европским државама, а код нас се – због заостајања читавог

11 ДАБ – Шабачки суд 1932; 29 јануар 1832.

12 ДАБ – Совјет 1837 No 568; 25 септембар 1837.

13 ДАБ – Шабачки суд 1832; 29 јануар 1832.

14 ДАБ – Совјет 1837 No 568; 25 септембар 1837.

ment bodies, elevating their representatives above the rest of the people and showing that even though they were only his servants, they were to be treated as true figures of authority by the people. Regular courts could hold trials only in murder cases where the victims were village elders, i.e. the lowest officials. They were not competent to hold trials in the cases of murders of senior elders. Prince Miloš kept that right to himself, not only because he was the highest judicial authority, but also because some of the elders lost their lives by his orders.

b) *Murder from greed* is also an aggravated murder and committing such a crime, as a rule, entailed the death penalty. Thus, for example, in the case of Dragoje Dragojević from Ravanj, the National Court passed the following verdict: „Considering the fact that the aforementioned murderer Marko Tešanović, plead guilty before the National Court for having intended to deprive of life his master, the innkeeper Dragoje Dragojević, so that he could take his clothes and weapons, and that he actually did this on the above-mentioned day; therefore the National Court [...] finds him as a voluntary murderer, punishable by death; which is why it has been decided that he is to be shot, and his body is to be put on a wheel, where it is to stay until it starts to decay.”¹¹

Based on this one, as well as on other judgements¹² related to this crime, it is clear that the court takes intent and self-interest as the most important elements for qualifying the crime and sentencing („[...]planned and prepared to kill out of malice and for the sake of money.”)¹²

No extenuating circumstances were taken into account at all when assessing criminal liability in the cited cases. („[...] Marko carried out his malicious intent due to the blows he received from his master, which he offers as an excuse [...] finds him [...] to be sentenced to death”¹³ or the court; „[...] we find that not even his youth can justify his behavior”).¹⁴

The death penalty was usually executed by shooting and then hanging or putting on a wheel as an example to others, or, exceptionally, in the same way, i.e. by the same means that the murderer had used ([...] is to be executed in the way he had killed Petar, i.e. with three strikes to the temple with an axe, and then his body is to be put on a wheel, where it will stay until it starts to decay”).¹⁴ It is a reasonable assumption that this kind of death penalty, originating from customary law, is also known in other European countries, and in our country – due to the lag in social

11 SAB – Šabac Court 1832; 29 January 1832.

12 SAB – Council 1837 no. 568; 25 September 1837.

13 SAB – Šabac Court 1832; 29 January 1832.

14 SAB – Council 1837 no. 568; 25 September 1837.

друштвеног развика у условима владајућег османлиског феудализма – задржала и у првој половини XIX века.

Из овога се јасно види са каквом су строгошћу органи власти у том периоду чували и бранили личну, а нарочито имовинску сигурност, те тако унеколико доприносили општој безбедности и сређивању прилика у земљи.

в) *Убиство на свирей или ѿдмукао начин.* – Најчешћа убиства ове врсте су: убиство на спавању, дављење детета бацањем у воду, убиство секиром или каменом у главу, унакажавање односно маскрирање жртве, итд. Иако су пресуде за ова кривична дела по форми сличне осталим, ипак се може уочити да су детаљније обрађиване и да се у њима наводе готово сви елементи овог кривичног дела који су били основ за одређивање одговорности учиниоца и одмеравање казне. Примера ради наводимо пресуду Великог суда од 15 септембра 1837: „Узевши Велики Суд у данашњем заседању своје у размотрење цели преднаведени поступак Јанков како пре наведеног убиства тако и при истом, а при том и сведочанства апсанције и кметова комшија његови, не налази га никако за зграновита, што нигда није долазио стање о себи незнања и што је свако злочинство при себи, но у зверској јарости учинио, које се при убијству над женом његовом произведеноме довољно осведочава тиме, што је он по предходећем инату, удавио је и удавивши је одма деци својој запретио да га не одаду, па после и невешт томе чинећи се отишао кмету своје и јавио му да је умрла, по чему се пре за лукава него за луда држати мора, и зато га само као самопроизвољнога убицу осуђује да из пушака убијен буде и тело му ради угледа да се метне на коло, где да остане, док се не распадне.”¹⁵

Као што се види из овог случаја, суд је помоћу сведока посебно испитивао урачунљивост учиниоца кривичног дела за време пре учињеног дела, као и у времену проведеном у истражном затвору. По тадашњој судској пракси суд мора да утврди урачунљивост окривљенога, јер би у противном, услед недостатка једног од основних елемената кривичне одговорности учиниоца, суд морао донети ослобађајућу пресуду.

Ако је учинилац кривичног дела убиства неурачунљиво лице, суд поступа као у следећим случајевима: „Илија Максимовић из Борине Рађевске, који је [...] у болести својој убио девојку Јелену код њега у служби бившу не може се убиства овог произведеног ради никаквој казни подвргнути, из узрока тога, што се из свију обстојатељства болести његове, у преднаведеном писму вашем изложени,

15 ДАБ – Совјет 1837, No 559.

development in the conditions of Ottoman feudalism – it remained in the first half of the 19th century.

Considering all this, it is clear that the authorities of the time vigorously protected and defended personal, and especially property security, and thus contributed to some extent to the public safety and order in the country.

c) *Murder in a cruel or insidious manner.* – The most common murders of this type are: murder of sleeping person, drowning of a child by throwing it into water, murder with an axe or by hitting the head with a stone, mutilation or disfigurement of the victim, etc. Although the sentences for these crimes are similar in form, it can be noticed that they were processed in more detail, listing almost all the elements of the crime that were the basis for determining the perpetrator's responsibility and deciding on the punishment. For example, we cite the judgement of the Grand Court of 15 September 1837: „In today's session the Grand Court has taken into consideration the above-mentioned action of Janko in their entirety, before and during the mentioned murder, and also according to the testimonies of the person who arrested him, village prefects (*kmets*) and his neighbours, the Court finds that he is not insane, because he was always aware of his wrongdoings although he committed a crime in brutal rage. This can be seen in the murder of his wife. He strangled her out of pure spite and upon strangling her, threatened his children not to tell anyone about the murder. Then he went to his village prefect (*kmet*) and innocently told him that she had died, which is why he must be considered cunning rather than insane. Therefore, the Court sentences him as a murderer and he is to be killed with rifles and his body is to be put on display on a wheel so that the people can see him and it is to stay there until it starts to decay.”¹⁵

As it can be seen in this case, with the help of the witnesses, the court specifically examined the sanity of the perpetrator of the crime at the time before the crime was committed, as well as at the time he spent in pre-trial detention. According to the judicial practice of that period, the court had to determine the sanity of the defendant, because otherwise, the case would have to result in acquittal due to the lack of one of the basic elements of the perpetrator's criminal liability.

If the perpetrator of the crime of murder is an insane person, the court acts as in the following cases: „Ilija Maksimović from Borina Rađevska, who [...] because of his mental illness, killed the girl Jelena who was in his service and cannot be sentenced to any punishment for murder. Considering the facts you elaborated in your letter it can be concluded that he was

15 SAB – Soviet 1837, no. 559.

закључити може, да он у болести овој није при себе био, следоватељно да је убиство ово у изумљенију, и не знајући шта чини произвео [...] препоручујемо вама, да ви [...] закажете кметовима његовима, којима ћете њега предати, да они пазе на Илију, да не би опет кад-год подобно зло учинио, и с препоруком овом да их одпустите.”¹⁶

Утврдивши урачунљивост окривљеног Јанка Марјановића, суд – као што се из наведеног документа види – одмах прелази на оцену мотива и начина извршења кривичног дела. Лукави начин прикривања убиства суд узима као отежавајућу околност.

За ово квалификовано убиство такође се изриче смртна казна, а извршава се, уколико је то могуће, истим начином на који је кривично дело учињено. На пример: „Велики Суд [...] као наваличнога убицу осуђује га, да се камењем убије, као што је и он Младена о камење убио.”¹⁷ Или „[...] по чему и решава: да се, како Јован тако и Кумрија, сикиром у главу убију [...]”¹⁸ Врло често, нарочито пресудама пре тридесете године, наводи се и општи пропис на основу кога се изриче смртна казна и начин њеног извршења. Формулација овог прописа је готово свуда дословно иста и гласи: „Верховне власти наше правило јест да каквом који смрћу умори другога, онаквом и сам уморен да буде.”¹⁹ Уколико се из било којих разлога казна није могла извршити на исти начин, као и кривично дело, примењивана је казна стрељања.

г) *Чедоморство (гејгеубистиво)*. – За разлику од савременог права, кривично дело чедоморства за време кнеза Милоша сматрало се као тешко убиство. Из „Објавленија”²⁰ Народног Суда и кнеза Милоша No 405 од 8 јуна 1827, као и из судске праксе, видимо да је ово кривично дело било прилично распрострањено, нарочито до тридесетих година прошлог века, и то искључиво над ванбрачном ново рођенчади. Нема ниједног документа који говори о убиству брачног детета. Веома споро и неприметно је опадао број убиства ванбра-

16 ДАБ – Шабачки суд 1832; 19 јануар 1832.

17 ДАБ – Совјет 1837, No 559; 30 септембар 1837.

18 А. Јовановић: Примери старог српског правосуђа, „Бранич”, V, 1898, 593–4.

19 ДАБ – ЗМП XXX, 260; 14 јули 1825 год.

20 ДАБ – ПО К 54, 38 и ЗМП XXIX, 79. Овај необично значајан и интересантан документ сажето износи у 10 тачака настојања власти у протеклих десет година да најразличитијим васпитним и принудним мерама смањи број чедоморстава. Документ су делимично објавили: М. Миљковић; Кратак поглед на историјски развитак кривичног права у нас за последњих сто година, „Бранич”, XI, 1905, 174–7; и М. Драгутиновић: Прилози за суђење у Србији пре писаних закона, „Бранич”, VI, 1899, 133–4. Документ је објавио у целости Прока Кнежевић у „Праву”, II, 1886; Мита Петровић: Финансије и установе, I, 635–8.

not aware of his actions due to his illness. Therefore, the murder was unintentional, and he didn't know what he was doing [...] so we recommend that you [...] order his village prefects (*kmets*), to whom you will hand him over, to take care of Ilija, so that he does not again commit any similar wrongdoing, and with this recommendation to dismiss them.”¹⁶

Having determined the sanity of the accused Janko Marjanović, the court – as it can be seen from the document – immediately proceeds to the assessment of the motives and manner in which the criminal offense was committed. The court takes the cunning way of covering up the murder as an aggravating circumstance.

For this type of aggravated murder the death penalty is also imposed, and it is executed, if possible, in the same way in which the crime was committed. For example: „The Grand Court [...] sentences him to be stoned to death, in the same way he killed Mladen with a stone.”¹⁷ Or „[...] Kumrija is sentenced to be executed by being hit with an axe in the head, the same way Jovan was killed [...]”¹⁸ A general legal act regulating the death penalty and the way of its execution was often stated, particularly in the sentences given before 1830. The wording of this act is literally almost the same everywhere and it says: „The rule of supreme authorities is that the one who murders another person, will be executed in the same way.”¹⁹ If, for any reason, the sentence could not be carried out in the same way as the crime that had been committed, the penalty was execution by shooting.

d) Infant homicide (infanticide). – Unlike in modern law, the crime of infanticide during the time of Prince Miloš was considered to be an aggravated murder. In the „Proclamations”²⁰ of the National Court and Prince Miloš № 405 of 8 June 1827, as well as in the judicial practice, we see that this crime was quite widespread, especially until the 1830s, and was exclusively committed in the case of illegitimate newborns. There is no single document that tells of the murder of a legitimate child. The number of

16 SAB – Šabac Court 1832; 19 January 1832.

17 SAB – Soviet 1837, no. 559; 30 September 1837.

18 A. Jovanović: Examples of old Serbian justice, „Branic”, V, 1898, 593–4.

19 SAB – ZMP XXX, 260; 14 July 1825

20 SAB – PO K 54, 38 and ZMP XXIX, 79. This unusually important and interesting document summarises 10 points of the government's efforts in the previous ten years to reduce the number of child murders by various educational and coercive measures. The document was partially published by: M. Miljković: Short review of the historical development of criminal law in the last hundred years, „Branic”, XI, 1905, 174–7; and M. Dragutinović: Additional documents for trials in Serbia before the Written Laws, „Branic”, VI, 1899, 133–4. The document was completely published by Proka Knežević in „Pravo”, II, 1886; Mita Petrović: Finance and Institutions, I, 635–8.

чне деце, без обзира на казне које су за ово кривично дело примењиване, иако су оне, у погледу оштрине, у различитим приликама биле врло различите. Према поменутом „Објавленију” закључујемо да су мајке које убијају своју ванбрачну децу осуђиване најтежом, смртном казном, затим робијом и телесном казном. Такође су била кривично одговорна она лица која су на било који начин допринела да до убиства дође односно која су могла да отклоне, спрече убиство, а нису то учинила.

Видећи да строге казне нису једини пут да се ово друштвено зло смањи, кнез Милош је, како се види из „Објавленија”, доцније ослобађао сваке одговорности девојку која ванбрачно роди, под условом да дете сачува и отхрани. Он је и другим мерама покушавао да сузбије и ограничи необично раширен неморал, знајући да је чедоморство само једна од природних последица таквог стања. Те мере су биле: дужност родитеља да строго мотре на понашање своје одрасле деце, нарочито кћери; старање како органа власти – од сеоског кмета до нахиског магистрата, тако читавог и села да се ванбрачно дете живо донесе и одгоји; трошкови за порођај дојкињу – јер се дете привремено одузима мајци – подмирују се из касе магистрата, тим што ће их суд доцније наплатити „от именија домова прељубодејца и прељубодејнице”, итд.

Ако се свим овим мерама врло мало постигло, није се више ни могло учинити, јер су узроци оваквом стању били много дубљи, тј. проистицали су из самих друштвених односа који су се налазили у дугогодишњем, непрекидном и оштром превирању. Уосталом, док се прописима и другим интервенцијама органа власти кнез Милош трудио да учврсти морал и заштити породицу, његов распусни лични живот, као и готово свих старешина, не само да се није поклапао са званичном политиком, већ претставља прилично верну слику начина живота и моралних схватања једног дела српског друштва тога времена.

Судећи по сачуваним пресудама кривично дело чедоморства се теже кажњавало у првим годинама учвршћења Милошеве власти. Тако „Кнезови Канцеларије Народне Србске” у Крагујевцу пресудом No 921 од 7 новембра 1822 „[...] преступницу Марију, која живот свог детета поштадила није, судимо да смртију казнена буде.”²¹ Саучесници су такође били кривично одговорни и у продужетку ове пресуде они се овако кажњавају: „Смиљани удовици која је Марију да зло учини наговорила педесет канџија да удари се; – Стефану Гошнићу са

21 ДАБ – Апелациони суд 1822.

murders of illegitimate children declined very slowly and imperceptibly, regardless of the penalties given for this crime, although they, in terms of severity, differed very much from case to case. According to the „Proclamations”, it can be concluded that mothers who killed their illegitimate children were sentenced to the most severe, death penalty, imprisonment or corporal punishment. Criminally responsible were also those persons who were in any way complicit in the murder, i.e. who could have eliminated or prevented the murder, but did not do so.

Having seen that severe punishments were not the only way to reduce this social evil, Prince Miloš, as it can be seen in the „Proclamation”, absolved the girls who would give birth out of wedlock of any responsibility, under condition that the child is looked after and raised by them. He also tried to implement other measures to suppress and limit the unusually widespread immorality, knowing that infanticide was only one of the natural consequences of such behaviour. These measures were: the duty of parents to strictly monitor the behavior of their adult children, especially daughters; the obligation of the authorities – from the village prefect (*kmet*), to the nahia's magistrate, and the village as a whole – to take care of an illegitimate child so that it is born alive and raised; covering costs of childbirth and a wet nurse (since the child was temporarily taken away from the mother) from the magistrate's fund and collecting them afterwards by the court „from the households of the adulterer and the adulteress”, etc.

Even if these measures had a small impact, not much could have been achieved, because the reasons for the situation were much deeper, i.e. they stemmed from the social relations which had been in constant and harsh turmoil for many years. After all, while Prince Miloš tried to build the sense of moral and protect the institution of family with regulations and other government interventions, his own debaucherous personal life, as well as such personal lives of almost all of the governing elders, certainly was not in line with the official policy and it most definitely presents a true picture of the way of life and the understanding of moral of a part of Serbian society of that time.

According to the judgements from that period, the crime of infanticide was more severely punished in the first years of the consolidation of Miloš's reign. Thus, „The County Prefects of the People's Office of Serbia” in Kragujevac, by judgement № 921 of 7 November 1822 „[...] sentence the criminal Marija, who did not spare the life of her child, to be executed”.²¹ The accomplices were also held responsible, and they are sentenced with this judgement in the following way: „Smiljana, a widow who persuaded Marija to commit this crime, is to be flogged with fifty strokes;

21 DAB – Court of Appeals 1882.

којим је Марија зачела, премда му је она сам повод дала, педесет штапа да удари се.” Понекад се извршење смртне пресуде за ово кривично дело препушта народу села из кога је мати-убица: „[...] сакупио сам кметове из околних села, и пошто прочитао сектенцију, у присуству њиовом и девојчином дао сам је кметовом и прочим народу из Бачине те су је убили”²² или; „За горе назначену Ивану која живот свог детета поштадила није, судимо, да као убица пред собрањем народа убијена буде.”²³

До тридесетих година за кривично дело чедоморства по правилу су се изрицале смртне казне, а остале ређе. Од тога времена – не стриктно – у судској пракси се поступа управо обрнуто, по правилу се доноси телесна или временска казна, или обе заједно, а тек по изузетку смртна казна. У погледу саучесника односно помагача и потстрекача нема великих промена, они се стално приближно исто кажњавају, док се љубавници сада углавном ослобађају кривичне одговорности. И у овим доцнијим пресудама кривично дело чедоморства сматра се тешким злочиним, „богомрским делом” као и пре, али се сада узимају у обзир околности под којима је дело учињено, „да би тим срамоту своју прикрила”,²⁴ као олакшавајуће, што утиче на смањење казне. На пример, пресудом Великог суда од 30 септембра 1837 осуђује се мати „да робује годину дана од дана уапшења, и да јој се после свака три месеца удари по 25, дакле света 100 камџија, па да се слободна одпусти.”²⁵

2. *Обично убиство* је најчешћа и најбројнија врста од свих кривичних дела убиства у овом периоду. Укратко, то је кривично дело чија се основна карактеристика састоји у насилном, противправном одузимању, лишавању живота неког лида. Овако широка дефиниција, коју је усвојила судска пракса Милошеве Србије, водила је веома различитом кажњавању овог кривичног дела. Не би требало инсистирати на поставци да су различите казне за кривично дело обичног убиства искључива последица недостатка тачних дефиниција, законских прописа и кривичног законика.

Пресуде које различито кажњавају обично убиство претстављају драгоцену грађу не само за проучавање судске праксе, него још више за упознавање читавог друштвеног кретања, свесних и несвесних субота патријархалне заједнице, односно њених схватања и односа са

22 ДАБ – ЗМП XIII, А 224; 23 април 1819.

23 ДАБ – ЗМП XXIX, 12; 7 новембар 1820.

24 ДАБ – Совјет 1837, No. 554; 2 октобар 1837.

25 ДАБ – Совјет 1837; No. 598; 30 септембар 1837.

– Stefan Gošnić also, whom Marija conceived the child with, although she initiated the relationship, is to be caned with fifty strokes.” The execution for this crime is sometimes left to the people of the mother–murderer’s village – [...] I gathered the village prefects from the surrounding villages, and after I had read the verdict in the presence of them and the girl, I gave her to them and the people from Bačine so they executed her.”²² or: „For the above–mentioned Ivana who did not spare the life of her child, we sentence that she is to be executed in front of the people as a murderer.”²³

Until the 1830s, it was common for death sentences to be imposed for the crime of infanticide, while other sentences were rarer. Since that time, it was quite the opposite, though there is a lack of consistency: usually sentences such as corporal punishment or prison sentence are imposed, or both sentences together, and only exceptionally death sentence. There are no big changes in terms of accomplices, helpers and instigators, as the punishments for them are fairly consistent, while lovers are not held criminally responsible anymore. In these later judgements, the crime of infanticide is still considered a grave crime, an „act loathsome to God”, but now circumstances under which the act was committed – „to cover up her shame”²⁴ – were taken into account and considered as mitigating circumstances, so sentences became less harsh. For example, in a Grand Court judgement of 30 September 1837, a mother was sentenced „to serve one year in prison from the day of her arrest and to be flogged 25 times after every three months, or a total of 100 times, before being released.”²⁵

2. *Homicide* is the most common and the most pervasive type of all criminal acts of murder in this period. In short, it is a crime whose basic characteristic consists of violent, unlawful deprivation of a person’s life. Such a broad definition, adopted by the court practice of Miloš’s Serbia, led to differences in punishment for this crime. It should not be insisted on the premise that different punishments for the crime of murder solely stem from a lack of accurate definitions, legal regulations and a criminal code.

Verdicts that differently punish common murders are valuable material, not only for studying court practice, but also for getting to know all of the social shifts, the conscious and unconscious conflicts in the patriarchal community, i.e. its understandings and relations with the mechanisms of the new authority, which was built on using violence and which was creating the new bourgeois social relations. However, even though Miloš and the local elders – princes, judges, merchants, etc. – are undoubtedly the

22 SAB – ZMP XIII, A 224; 23 April 1819.

23 SAB – ZMP XXIX, 12; 7 November 1820.

24 SAB – Soviet 1837, no. 554; 2 October 1837.

25 SAB – Soviet 1837; not. 598; 30 September 1837.

механизмом апарата нове власти, који је настао и одржавао се без-обзирном применом насиља и градио нове буржоаске друштвене односе. Међутим, иако су Милош и локалне старешине – кнезови, судије, трговци, итд. – несумњиво претставници нове, младе буржоазије у рађању, сви они, и као појединци и као целина, неминовно носе са собом схватања и обичаје друштва из ког су поникли, а које у новим условима смењују и руше. Сукобљавање старог и новог и њихово паралелно постојање, манифестовало се у свим областима друштвеног живота на веома чит и буран начин за време прве владе кнеза Милоша, кроз оштре потресе у животу и свести људи, кроз класну диференцијацију, и тешко али поступно кретање читавог друштвеног живота напред. Ови процеси одигравали су се својеврсним путевима и у различитим формама. Због тога треба видети на живим примерима уже, одређеније стварности како се конкретно потврђивала ова општа законитост развитка људског друштва. Анализа кривичног дела обичног убиства и његово кажњавање пружа за то веома повољне могућности.

За кривично дело обичног убиства изрицане су следеће казне: смртна казна, телесна казна, лишење слободе односно робија и имовинска (новчана) казна. Из пресуда можемо видети да су се ове казне изрицале како појединачно тако и кумулативно.

Било је – веома ретко – случајева да се за кривично дело убиства доносила чак и ослобађајућа – стално или привремено – пресуда. Документи нам откривају који су то органи и, што је још важније, из каквих су мотива доносили ослобађајућу пресуду за једно од најтежих кривичних дела. Кнез Милош доставља на извршење кнезу Милосаву Здравковићу овакву своју пресуду: „За влаха оног што је убио жену своју, видим да је нужно, ситне деце ради да иде кући гледати децу исту. Тога ради препоручујем вам да га пустите кући деци својој; и немојте га казнити засад, но реците му да је погрешка његова опроштена. Нека га неко време код деце, и позније ћемо га казнити. Само не дајте ствар ову у заборавност.”²⁶ Овом примеру је сличан случај жене која је свог мужа убила уз саучесништво љубавника. Она се, такође ради деце пушта на слободу а њен саучесник осуђује на смрт. „Суд [пожаревачки – прим. В. П.] пресуди да се убију и човек и жена: труп преко трупа да падне [...] Ствар оде Народном суду, који ту пресуду одобри; оде књазу Милошу, а он пресуду измени у толико што жени – која је имала шесторо ситне деце – опрости живот да ту децу гледа, а бећар њен милосник да се убије.”²⁷

26 ДАБ – ЗМП XV, А 4; 26 јули 1823.

27 А. Јовановић: Примери старог српског правосуђа, „Бранич”, V:'. 1898, 594.

representatives of a new, young bourgeoisie in becoming – all of them, both as individuals and as a whole, inevitably bring their own ideas and customs from their communities of origin, which they change and destroy under new conditions. The conflict between the old and the new and their parallel existence, manifested in all areas of social life in a very obvious and turbulent way during the first reign of Prince Miloš, through great upheavals in the life and consciousness of people, through class differentiation, and difficult but gradual progress of social life as a whole. These processes took different paths and played out in different forms. That is why we should look to the concrete examples of narrowed down, more specific facets of reality for a confirmation of these general rules of development of human society. The analysis of the crime of common murder and its punishment provides very favorable opportunities for that.

The following punishments were imposed for the criminal offense of murder: death penalty, corporal punishment, deprivation of liberty i.e. imprisonment and property punishment (fine). We can see from the sentences that these punishments were imposed both individually and cumulatively.

There appear – albeit very rarely – cases in which the trials for the crime of murder ended in acquittal – permanent or temporary. The documents reveal to us which authorities, and more importantly, based on what motives, passed the acquittal for one of the most serious crimes. Prince Miloš sends the following decision to knez Milosav Zdravković: „I think that it is necessary for the Vlach who killed his wife to go home because of the small children that are in his care. That is why I recommend that you let him go home to his house where the children are; and don't punish him for now, tell him his mistake is forgiven. Let him be with the children for some time, and we will punish him later. Just don't let this thing be forgotten.”²⁶ This example is similar to the case of a woman who killed her husband with the complicity of her lover. She is also released because of her children, and her accomplice is sentenced to death. „The Court [of Požarevac – AN, V. P.] sentences both the man and the woman to be executed: may the corpses fall on one another [...] The case went to the National court, which approved the verdict; then it went to Prince Miloš, and he changed the verdict and spared the woman's life so she could take care of her six small children – leaving only her lover to be executed.”²⁷

These judgements are an exception to the judicial practice of Miloš's era. Regularly, the perpetrator of any criminal act, especially murder as one of the most serious crimes, could not evade criminal responsibility,

26 SAB – ZMP XV, A 4; 26 July 1823.

27 A. Jovanović: Examples of old Serbian justice, „Zavetnik”, V. 1898, 594.

Ове пресуде претстављају изузетак у судској пракси Милошева доба. По правилу учинилац било ког кривичног дела, а посебно убиства као једног од најтежих, није никако могао да измакне кривичној одговорности, нити да не сноси одговарајућу казну за учињени деликт. Наведене пресуде утолико пре потврђују својом изузетношћу колико је кнез Милош ишао далеко – по цену ослобађања за кривично дело убиства – и био доследан у својој политици популације Србије која се огледала и у низу других, ефикаснијих мера (насељавања Срба из Аустрије и околних пашалука додељивањем или земље уз ослобођење од порезе за годину дана или какве службе; строге мере против убиства ванбрачне новорођенчади чему о је већ било речи, итд.). Затим, ове пресуде би могле да поткрепе и мишљење, да је у Србији тог времена несумњиво наступио процес пропадања, осипања – до тада преовлађујућег – задружног облика породице и повећавање броја мањих, самостално издвојених породица, карактеристичан процес који траје у Србији кроз читав XIX век, као последица одређених економских и политичких услова и момената.

Из ових пресуда видимо да би деца, у случају осуде родитеља, остала потпуно незаштићена, препуштена сама себи, док би при постојању задруге било друкчије: децу би прихватила и одгајала њихова најближа родбина, са којом су и дотада заједно живела. Нагласили смо да су овакве ослобађајуће пресуде за кривично дело убиства веома ретке, и због тога судови много чешће, ради заштите незбринуте деце деликвента, не изричу увек најтежу казну за убиство, а такође преиначују временску у телесну казну. На пример, пресудом Великог суда од 3 децембра 1837 осуђује се убица Глиша Стефановић на три године робије, а по издржаној казни „да три пут на место шибан буде кроз тристо момака.”²⁸ Совјет преиначује ову пресуду узимајући обзир олакшавајуће околности, међу којима и ову: „[...] а к томе, узевши Совјет у призреније нарочито ситну дечицу Глишину, која би осуђеном на три године робијом отца свога сасвим пропала, одлакшава се исту пресуду, с тим да убица Глиша у место одређене му казни, кроз 300 момака четирипут на место само шибан буде, а потом да се слободан отпусти.”²⁹ Како се у судским пресудама водио рачуна о обезбеђењу деце убијеног изнећемо доцније.

Пример када је убица „који је своје тасту очекао главу, одпуштен кући”, тј. ослобођен кривичне одговорности за учињено дело, јер је „обешчао се добро обхождавати”,³⁰ сасвим је нетипична појава

28 ДАБ – Совјет 1837, No 662.

29 ДАБ – Совјет 1837, No 662.

30 ДАБ – Апелациони суд 1825; 22 септембар 1825.

nor could go without an appropriate punishment for the committed crime. Being exceptions, the above-mentioned judgements confirm how far Prince Miloš went – at the cost of acquittal for the crime of murder – in his dedication to his policy of supporting population growth in Serbia, which can be seen in a number of other, more efficient measures (settling of Serbs from Austria and surrounding areas by granting land with tax exemption for one year or giving a job; strict measures against the murder of an illegitimate newborn, which has already been discussed, etc.). Furthermore, these judgements could support the opinion that in Serbia of that time there was undoubtedly a process of decay, disintegration of the previously predominant joint family model and an increase in the number of smaller, independent nuclear families, a characteristic process which lasted in Serbia throughout the 19th century, as a consequence of certain economic and political conditions and factors.

These judgements show that children, in case of criminal conviction of parents, remained completely unprotected, on their own, while things were different when the joint family was common: children would be accepted and raised by close relatives with whom they lived to begin with. We have emphasised that such acquittals for the crime of murder were very rare, but in these new circumstances the courts more often chose not to impose the strictest punishment for murder, and they also chose corporal punishment over jail time in order to protect the children of perpetrators who were unprovided for. For example, by the verdict of the Grand Court of 3 December 1837, the murderer Gliša Stefanović was sentenced to three years in prison, and after serving his sentence is „to be whipped three times while running the gauntlet of three hundred men (running between two rows of men with switches)”²⁸ The Council overturned this sentence taking into account mitigating circumstances, including the following: „[...] therefore, taking pity on Gliša’s small children, who would perish if their father was sentenced to three years in prison, the original judgement has been amended, so the murderer Gliša, instead of the original punishment, is to run the gauntlet of three hundred men four times, and then to be released.”²⁹ We will later explain how the court judgements took care of the wellbeing of the children of the murder victims.

There is an example of a murderer „who cut off his father-in-law’s head, and was released home”, i.e. acquitted of criminal responsibility for the committed act because he „promised to behave well”.³⁰ This is a completely atypical phenomenon in the practice of all courts, including Prince

28 SAB – Soviet 1837, no. 662.

29 SAB – Soviet 1837, no. 662.

30 SAB – Court of Appeals 1825; 22 September 1825.

пракси свих судова, укључујући кнеза Милоша, када је у питању кажњавање убиства. Наведена пресуда и њој сличне, нису доношене ни на основу искључиво обичајног права, нити према преседанима за ово кривично дело у тадашњој судској пракси, већ по вољи кнеза Милоша, од чије је тренутне ћуди не једном зависила судбина како имовине, угледа и положаја људи, тако и њихових живота. Разне пресуде које је доносио кнез Милош биле су понекад сасвим различите, у директној супротности с „Наставленијем” или „Објавленијем” које је он сам прописао и упутио судовима и старешинама за пресуђивање одговарајућих деликата и спорова. Оваква самовоља и потпуна неодговорност кнеза Милоша свакако није доприносила правној сигурности, учвршћењу апарата власти и општој консолидацији, чему је несумњиво кнез Милош тежио и што је релативно постизавао другим својим мерама. Напротив, такви поступци кнеза Милоша само су кочили бржи развитак и омогућавали – додуше само истакнутим и код кнеза у милости – локалним старешинама да се и они тако понашају.

Разлике у тежини казни за обично убиство биле су велике, како између разних врста (телесна, временска, смртна) тако и у оквиру исте – нарочито телесне – казне. Пожаревачки суд 22 јуна 1825 обавештава Народни суд у Крагујевцу да је извршио казну, између осталих над убицом Цветком Гавриловићем који је „с награжденијем сто батина одпушчен жив и здрав к дому”.³¹ На другом примеру видимо да је телесна казна далеко оштрија. Пресудом истог суда од 2 априла 1830 кажњава се убица да „полусмртну казну” поднесе за почињено убиство.³²

Телесна казна над људима се извршује разним средствима: шибом, батином, церићем³³ и др., а над женама углавном камцијом.³⁴ Бити осуђен на казну од двестотине камција исто је што и смртна казна.³⁵ „Мртва шиба” означава посебан облик извршења смртне казне (осуђено лице трчи шест или више пута кроз у два реда постројених шетстотина момака који га шибају) и није се примењивала као казна за обично убиство. Смртна казна над убицама извршавана је стрељањем, много ређе вешањем, а најчешћа формулација Народног суда или Совјета (почев од 1835), који је достављао смрт-

31 ДАБ – Апелациони суд 1825.

32 ДАБ – КК XXII – 63.

33 Гавриловић: *op. cit.*, 325.

34 Исти: *op. cit.*, 325.

35 Исти: *op. cit.*, 325–326.

Miloš, when it comes to the punishment for murder. This judgement and similar ones were not passed exclusively on the basis of customary law, nor in accordance with precedents for this crime in the court practice of that period. They were passed according to the will of Prince Miloš, whose current mood was often crucial for making decisions on property, reputation and position of people, as well as their lives. The judgements made by Prince Miloš differed wildly from one occasion to another, and were in direct contrast to the „Instructions” or „Proclamations” which he himself prescribed and imposed on courts and elders to adjudicate certain offences and disputes. Such arbitrariness and complete irresponsibility on Prince Miloš’s part certainly did not contribute to legal certainty, the strengthening of power mechanisms nor extensive consolidation, which Prince Miloš undoubtedly strived for and which he achieved to a certain extent with his other measures. On the contrary, such actions of Prince Miloš only hindered faster development and enabled local elders – albeit only those who were prominent and who were in his favour – to behave in the same way.

The differences in the severity of the punishment for murder were vast, both between different types of punishment (corporal punishment, prison time, death) and also within the same type of punishment, especially the corporal one. On 22 June 1825, the Požarevac court informed the National Court in Kragujevac that they had sentenced, among others, the murderer Cvetko Gavrilović, and that he „was released alive and well after a hundred strokes”.³¹ In another example, it can be seen that the corporal punishment was far more severe. The same court reached a verdict on 2 April 1830, and sentenced a murderer to serve a „half-death sentence” for the murder he had committed.³²

Corporal punishment for men was carried out by various means: a switch, a cane, an oak branch,³³ etc. and corporal punishment for women was with the *kamdžija*, a three-tailed whip with a wooden handle, made of cord with knotted end.³⁴ Being sentenced to two hundred blows with a whip (*kamdžija*) was the same as the death penalty.³⁵ Lethal gauntlet (*mrtva šiba*) was a special form of punishment (a convict had to run six or more times through two rows of six hundred men with rods) and it was not used as a punishment for common murder. The death penalty for murderers was carried out by shooting, and less frequently by hanging, and the most common wording of the National Court or the Council

31 SAB – Court of Appeals 1

32 SAB – KK XXP – 63.

33 Gavrilović: or cit., P, 463.

34 Same: or. cit., 325.

35 Same: or. cit., 325–326.

не пресуде (са обавезном потврдом односно одобрењем кнеза Милоша) на извршење одговарајућим магистратима, била је да убицу „погубите и тело његово на углед народу на коло ставите, на коме до распадања да остане.”³⁶

При доношењу пресуда за кривично дело обичног убиства нису узимани у обзир сви елементи који чине биће кривичног дела, као и остале околности, који тек заједно узети одређују степен одговорности учиниоца као и врсту казне, већ се често догађало да се издвајањем појединих, као најважнијих и одлучујућих елемената, а занемаривањем осталих, такође значајних обележја, различито квалификује исти случај убиства. Илустроваћемо конкретним примером. Народни суд у пресуди од 15 септембра 1831 осуђује убицу на временску казну уз образложење „да је Милош [убица – прим. В. П.] ово убиство [...] у јарости завадивши се сирјеч с Миленком по согласном обе стране казивању због воде, коју је погибши Миленко од њега преотимао и тим самим неправду и насиље му чинио и тако повод кавги дао, не налази њега из овог призренија смртној казни бити повина, но осуђује се на десетогодишњу робију у Пореч.”³⁷ Кнез Милош разматрајући овај случај, узима друге елементе као битне, запостављајући оне наведене у пресуди Народног суда, и захтева да се поменута пресуда преиначи у смислу његове одлуке од 25 октобра 1831 која гласи: „Будући да је Милош Јовановић Миленка Јелића пушком као сваком познатим смртоносним оружјем убио, то се недвоумно види, да га је хотенијем живота лишио, и зато га поступак његов, који би иначе лакши могао бити, кад би убиство ово батином или другим каквим орудијем учињено било, које к реду смртоносних орудија не принадежи, – сасвим смрти повина чини.”³⁸

Народни суд поступа према налогу кнеза Милоша усвајајући потпуно његово образложење и, сасвим одбацујући своју претходну пресуду, доноси 27 октобра 1831 следеће: „[...] по чему и њега као самовољног убицу на смрт осуђује и решава, да се из пушака убије, [...]”³⁹

Интересантно је да није дошло до извршења ни ове преиначене пресуде Народног суда. Кнез Милош поново оснажује горње „Решение” Народног суда, из сасвим других, претежно политичких разлога, мада се са њима морало рачунати и пре покретања поступка.

36 ДАБ – Апелациони суд 1831–2; 1 април 1831.

37 ДАБ – Апелациони суд 181.

38 Исто.

39 ДАБ – Апелациони суд 1831.

(starting with 1835) which delivered the death sentence (with the mandatory confirmation or approval of Prince Miloš) to the certain magistrates, was that the murderer is to be executed and his body to be put on a wheel so that the people can see it and it is to stay there until it starts to decay.³⁶

When reaching a judgement for the crime of common murder, not all of the elements that sum up the essence of the crime were taken into account, nor was that the case with other circumstances, even though it is only when considered together that they determine the degree of responsibility of the perpetrator and the type of punishment. It can be seen that some elements were singled out and considered to be the most important, but at the same time some other very important elements were neglected. This inevitably led to differences in interpretation of the same murder case. This is to be seen from the following example. The National Court reached a verdict on 15 September 1831, and sentenced the murderer to time in prison with the explanation that „Miloš [the murderer – AN, V. P.] committed this murder [...] in rage, while arguing with Milenko about the water -- what both parties confirm. Milenko was stealing water from him and thus did him wrong and harrassed him, so provoking the dispute. Taking all these facts into account, the court does not find Miloš to be subject to death penalty, but to ten years imprisonment in Poreč.”³⁷ Prince Miloš takes other elements as important, neglecting those mentioned in the judgement of the National Court, and demands that the mentioned judgement be changed in accordance with his decision of 25 October 1831, which reads: „Since Miloš Jovanović killed Milenko Jelić with a rifle, which is a well-known deadly weapon, it is clear that he wanted to take his life, and that's why this act, which could have been less harsh if this murder had been committed with a club or any other similar weapon which does not belong to the group of deadly weapons – he is certainly subject to the death penalty.”³⁸

The National Court acted on the order of Prince Miloš, fully adopting his explanation and, completely rejecting its own previous judgement, issued the following on 27 October 1831: „[...] and sentences him to death as a wilful murderer, and he is to be executed by the firing squad [...]”³⁹

It's interesting that this modified judgement of the National Court was not executed either. Prince Miloš changed the above-mentioned „decision” of the National Court once more, considering other, mainly political circumstances, even though they should have been taken into account

36 SAB – Court of Appeals 1831—2; 1 April

37 SAB – Court of Appeals in 1831.

38 Same.

39 SAB – Court of Appeals in 1831.

Кнез Милош то објашњава актом од 22 јануара 1832: „Предстојеће решеније [...] преиначавам с тим, да му високославни Суд Народни из тога призренија, што су све у овом процесу помешане особе, из пазарске нахије која нашој јурисдикцији не подлеже, какву телесну казну одреди, и да га по одржању њеном слободна одпусти.”⁴⁰ Наравно да је суд послушао кнеза и по трећи пут донео пресуду по истој ствари којом се убица кажњава са педесет штапова и истог дана пушта на слободу.⁴¹

Без обзира на последњу извршну пресуду – мотиви због којих је она донета прелазе оквира ове теме –, преиначавање претходних двеју пресуда претставља карактеристичну несигурност, шароликост и нејединственост одлука судова и схватања судија, и то највиших, тачно изражавају њихове међусобне односе и одређују надлежност. У пресудама за кривично дело обичног убиства суд досуђује, поред осталог, неку врсту накнаде штете породици, најчешће само деци, убијеног лица. „Решеније” Народног суда од 4 августа 1832 гласи: „[...] да се Недељко Раилић због убијеног самовољном непредострожности човека кроз триста момака шест пута на место шиба, и за уживљење деце њиме убијеног Јевте да се именија седми део као на њега код 6-ро деце његове припадајући даде.”⁴² Ниједна пресуда за обично убиство није се могла извршити, а да се не достави кнезу Милошу на увид. Ову пресуду он само делимично мења: „...да Недељко место шибе једну годину месту робује”, док други део потврђује да „... дужан буде, опредељену накнаду деци убијеног Јевте платити.”⁴²

У случају да убица нема ближе родбине досуђује се читаво његово имање породици убијеног. Пресудом од 8 маја 1835 Народни суд изриче за убиство смртну казну стрељањем; исту пресуду кнез Милош потврђује 21 маја 1835 „од слова до слова, тим додатком, да се именије Макевијино [убице – прим. В. П.] у судејском претстављенију назначено Стевановој сиротној остави тој деци, на њино собствено притјаженије преда 1., што је Макевија њи оца благодетаља лишио, 2., што Макевија ни жене ни деце не има.”⁴³

Имовинско (новчано) обештећење породици убијеног за његов живот установа је патријархалне друштвене заједнице. Иако тако старог порекла, установа композиције одржала се, у пракси српских судова у току првих деценија XIX века, у одређеном, новим условима прилагођеном облику као казна за убиство.

40 Исто.

41 Исто.

42 ДАБ – Шабачки суд 1832.

43 ДАБ – Шабачки суд 1835 (1–400).

before proceedings. Prince Miloš grounds his explanation in the act passed on 22 January 1832: „I am changing the decision [...] considering the fact that all persons in this case are from the Pazar nahija which is not under our jurisdiction, I instruct the National Court to determine some kind of corporal punishment, after which he is to be released.”⁴⁰ Of course, the court obeyed the prince and for the third time passed a judgement on the same matter by which the murderer was punished with fifty cane strokes and released on the same day.⁴¹

Regardless of the last executed judgement – the motives behind it go far beyond this topic – the reversal of the previous two judgements represents the characteristic uncertainty, diversity and inconsistency of court decisions and perceptions of judges, and those of the highest order, by accurately showing their mutual relations and determining the jurisdiction. In judgements for the crime of murder, the court gives, among other things, some kind of compensation for the family, usually only for the children of the murdered person. The „Decision” of the National Court made on 4 August 1832 reads:„[...] Nedeljko Railić, who did murder a man through wilful neglect, is to walk six times through a gauntlet of three hundred men with switches, and for the wellbeing of the murdered Jevta’s children he is to pay a compensation to the six children.”⁴² No judgement for murder could be executed without being submitted to Prince Miloš for review. He only partially changed this judgement: „... Nedeljko is to serve for one year in prison instead of the gauntlet”, while the other part confirms that „... he is obliged to pay the defined compensation to the children of the murdered”⁴²

In cases where the murderer had no close relatives, his entire property was given to the family of the murdered. By a judgement made on 8 May 1835, the National Court sentenced a murderer to death by firing squad; the same judgement was confirmed by Prince Miloš on 21 May 1835 „verbatim, with the addition to the court’s decision that Makevija’s [the murderers’ – V. P.] property is to be given to Stevan’s fatherless children, to be at their disposal because 1. Makevija deprived them of their father and caretaker 2. Makevija has neither a wife nor children.”⁴³

Property (financial) compensation to the family of a murdered person is an institute of the patriarchal social community. Although of such an old origin, the rule of compensation survived in the practice of Serbian courts during the first decades of the 19th century, in a particular form adapted to new conditions, as a punishment for murder.

40 Same.

41 Same.

42 SAB – Šabac Court in 1832.

43 SAB – Šabac Court 1835 (1–400).

За обично убиство изрицала се новчана казна као посебна и једина казна, али само изузетно, док се код нехатног убиства ова казна по правилу изрицала.

Међутим, нису усамљени примери када суд пресуди да се „крвнина” исплати судској односно државној каси а не породици убијеног. У пресуди Народног суда од 13 јануара 1826 каже се: „Разсуждавајући ми о преднаведеном убиству да је Митар [убица – прим. В. П.] у воспаленој јарости, и за нанешено му безчестије учинио, судили смо њему живот опростити, обаче (по размотренију именија његовог) да плати у касу народну 700 гроша крвнине.” Идућег дана кнез Милош је потврдио ову пресуду „с тим додатком да место пресуђених 700 гроша крвнине 800 гроша каси Нар. плати.”⁴⁴

Саучесништво у виду саизвршења кривичног дела убиства кажњава се тешком телесном казном, јер се сматра да је саучесник односно саизвршилац допринео својим учествовањем остварењу кривичног дела убиства. Народни суд осуђује саучесника пресудом од 20 јануара 1834 коју кнез Милош потврђује да „кроз тристотине момака шест пута на место тј. шест пута доле и шест пута горе шибан буде.”⁴⁵

3. *Лакша убиства*. – Најопштија карактеристика привилегованих убистава је да се учиниоци ових кривичних дела благо кажњавају или ослобађају кривичне одговорности, и да се току расправе ових спорова мешају елементи кривичног и грађанског поступка.

а) Када суд утврди да је *убиство* извршено у *смању* *нужне одбране*, а поред тога и остале чињенице иду у корист нападнутог убице, увек се доноси ослобађајућа пресуда; учинилац се ослобађа кривичне одговорности, јер се убиство у нужној одбрани не сматра деликтом. То се јасно види из пресуде од 11 децембра 1833 према којој Народни суд „[...] налази да нико други није у томе крив него убијени Ђура, који је повод дао и започео бој, и за то жену Симину, која је бранећи већ обаљенога и окрвављенога мужа свога од разјаренога и насилника Ђуре, реченога Ђуру убила, ослобађава савршено што је у томе дужност добре жене извршила.”⁴⁶

Другом пресудом Народног суда од 7 маја 1835 такође се решава да се за исто дело убица „као невин кући својој одпусти.”⁴⁷ Кнез Милош потврђује ову пресуду „с додатком, да се Сима Богичевић [уби-

44 ДАБ – ЗМП XXIX, 72.

45 ДАБ – Шабачки суд 1834 (1–400).

46 ДАБ – Шабачки суд 1834 (781–1073).

47 Крагујевачки суд 1835.

For homicide, a fine was only exceptionally imposed as the single and only punishment, while in the case of manslaughter, this punishment was imposed as a rule.

However, there are a few examples in which the court decided that the „*krvnina*” (blood money – monetary compensation for crime, T/N) is to be paid to the court or state treasury and not to the family of the murdered person. In the judgement of the National Court of 13 January 1826, it is stated: „Judging on the aforementioned murder we decide that Mitar [the murderer – V. P.] committed the crime in a fit of rage and for that, we decided that his life should be pardoned (after considering his name) so he is to pay 700 groats (*groš* – coin money, T/N) as blood money to the state treasury.” The next day, Prince Miloš confirmed this judgement, with the addition that „instead of the original 700 groats, he is to pay 800 groats as the blood money to the state treasury.”⁴⁴

Complicity to murder (committing murder with an accomplice), is punishable by severe corporal punishment, for it is considered that the accomplice or co-perpetrator contributed to the crime of murder. National Court convicted an accomplice in a judgement of 20 January 1834, in which Prince Miloš confirmed that a person „is to walk six times in each direction through a gauntlet of three hundred men, to be switched.”⁴⁵

3. *Lesser forms of homicide.* – The most general characteristic of privileged murders is that the perpetrators of these crimes were lightly punished or acquitted, and that elements of criminal and civil proceedings are mixed during the proceedings of these cases.

a) When the court finds that the *murder* was committed in *self-defense*, while the other facts are also in favour of the murderer, he is always acquitted of criminal responsibility, because murder in self-defense is not considered a criminal offense. The judgement of 11 December 1833 clearly shows this, in which the National Court „[...] finds that no one is guilty except the murdered Đuro, who instigated and started the fight, so Sima’s wife, who defended her husband who had already been struck down and covered in blood, from the enraged, violent Đuro, is acquitted because she acted in accordance with the duties of a good wife.”⁴⁶

The second verdict of the National Court recorded on 7 May 1835 for the same crime stated that the murderer „is to be released to go home as an innocent man.”⁴⁷ Prince Miloš confirms this verdict „with the addition

44 SAB – ZMP XXIX, 72.

45 SAB – Šabac Court 1834 (1–400).

46 SAB – Šabac Court 1834 (781–1073).

47 Kragujevac Court in 1835.

ца – прим. В. П.] из села свога крене” и то много даље „како се неће моћи нигде ни у чаршији ни на саборима са родбином убијенога Марка састајати.” Овом казном протеривања, уклањања из села ослобођеног убице, кнез Милош жели да паралише могућност крвне освете, рачуна се још увек живим схватањима народу да се крв крвљу искупљује, а једна глава другом плаћа, и због тога допуњује пресуду Народног суда превентивном мером протеривања из села у циљу отклањања нових тешких деликата. Из наведене пресуде Народног суда такође видимо претпоставку да до крвне освете може доћи, али док кнез Милош хоће да предухитри ову латентну опасност уклањањем из села, Народни суд само упозорава какве ће се санкције применити против евентуалних учинилаца, односно да ће се кривци казнити према тежини кривичног дела, без обзира из којих су побуда деликти учињени. У пресуди опомена породици убијеног гласи: „На последак кућанима и деци Марковој да се закаже, да се не би усудили деци Симиној какова вреда учинити и набајивати их: јер се у таквом случају неће у призреније узети, што је Марко погинуо и што су деца његова за осоветити га, Симовој вред каквој нанела; него ће се преступник био он мало или пунолетан према величини своје кривице казнити.”

За кажњавање убиства из нужне одбране долазило је у случајевима прекорачења границе нужне одбране. Народни суд у пресуди од 25 августа 1825 коју истог дана потврђује кнез Милош, на основу утврђених околности оцењује: „[...] да речено убиство из својевољног његовог [убице – прим. В. П.] намеренија, докле нападнен није био, произишло није [...]”, и стога решава „[...] да се исти убилац Мијајло на 6 месеци окује, и 100 батина сад, а 100 при отпусту његовом да му се удару.”⁴⁸ Извршење ове релативно строге казне и поред стања нужне одбране суд објашњава прекорачењем нужне одбране, јер је убица нападнут батином, а бранио се и убио нападача ножем.

б) *Убиство из нехайи* – према судској пракси овог времена – сматрало се свако убиство које је извршено „неотице” или „сасвим неотице”, тј. из непажње, због које је једино учинилац и одговоран, јер није могао да предвиди, нити је био свестан какве последице може да произведе „његова непредострожност”. Штуро квалификујући нехатно убиство као деликт који је „неотице” учињен, судови ослобађају учиниоца кривичне одговорности за дело убиства, иако се пресудом не ослобађа сваке одговорности (на пример због ношења оружја или обавеза према породици убијеног, итд.).

48 ДАБ – Апелациони суд 1825.

that Sima Bogičević [murderer – AN, V. P.] is to leave his village” and go far away „so he does not come upon the relatives of the murdered Marko anywhere in the bazaar or at the council.” With this punishment of exile, meaning the removal of the acquitted murderer from the village, Prince Miloš wants to prevent the possibility of blood revenge, which still existed in people’s beliefs – „eye for an eye”; therefore he amended the judgement of the National Court with a preventive measure of exile in order to eliminate further serious crimes. From the above mentioned judgement of the National Court, we also see the assumption that blood revenge may occur, but while Prince Miloš wants to prevent this latent danger by removing the person from the village, the National Court only warns about the sanctions for possible perpetrators, i.e. that they will be punished for their acts, regardless of the motives for the offenses. The judgement warns the family of the murdered person: „Marko’s family and children are to be warned not to commit any wrongdoings to Sima’s children. The fact that Marko was killed and his children want to revenge him, will not be taken in consideration, and the perpetrators will be punished according to the committed crime, regardless of their age.”

Murder in self-defense was punishable in cases of excessive self-defense. Having taken into account all known facts and circumstances, the National Court, in the judgement reached on 25 August 1825, and confirmed on the same day by Prince Miloš, states that: „[...] he [the murderer – note by V. P.] did not commit the murder deliberately [...] therefore, the Court decides that the murderer Mijajlo is to be imprisoned for 6 months, and to receive 100 strokes with a rod now, and 100 more upon release.”⁴⁸ Although this was a case of self-defense, the court explains this relatively severe punishment by the excessive use of force, because the murderer was attacked with a club, and he defended himself and murdered the attacker with a knife.

b) *Involuntary manslaughter* – according to the court practice of that time – was considered to be any murder committed „inadvertently” or „completely inadvertently”, i.e. out of negligence, which is the only responsibility of the perpetrator, because he could not have foreseen, nor was he aware of the consequences „his carelessness” could produce. By briefly qualifying involuntary manslaughter as a crime committed „unintentionally”, the courts acquit the perpetrator of the crime of murder, although the judgement does not absolve him of all liability (for example, for carrying a weapon or fulfilling obligations towards the family of the murdered, etc.)

48 SAB – Court of Appeals in 1825.

Народни суд доставља Шабачком суду на извршење своју пресуду од 1 јуна 1833: „Будући да је [...] Петар Романдић [...] бећара Тому Стојановића неотице убио, то се он и не може као убица осудити, и због тога убиства, да није у другоме чему повинен, морао би се сасвим од казни ослободити. За непредострожност пак његову, што је носио у друштву пушку [...] без чега се та несрећа не би догодила била, осуђује га суд Народни, да са 50 штапа кажњен буде, [...]”⁴⁹ Телесна казна у висини од 25 до 50 штапова понавља се и у осталим пресудама, уз коју се обично још досуђује, на захтев странака или по нахођењу суда, новчана накнада најчешће за „трошак учињен о погребу”⁵⁰ или „за препитаније заоставше сиротне фамилије.”⁵¹

Суд и нехатног убицу кривично гони одмах по учињеном убиству, и када га ухвати ставља га затвор, где остаје све до доношења пресуде. Уколико пресуда није ослобађајућа, казне су благе, јер се „он и не може као убица сматрати”, и кажњава се за „неосторожност његову”. Ипак суд пушта на слободу нехатног убицу тек по извршењу пресуде, без обзира да ли је у питању телесна казна или новчана накнада. Пресуда Народног суда No 627 од 28 марта 1833 коју доставља на извршење Шабачком суду гласи у изводу: [...] поред апса који је досад издржао, осуђује га суд Народни да са 25 штапа кажњен буде, које над њим да извршите па слободна кући да га отпустите.”⁵² Или, друга пресуда истог суда од 29 марта 1833 No 644 „[...] и та казна која му се одређује, састоји се у томе да он према стању своме нешто на рану даде деци убијенога [...] Кад плати колико му одредите онда слободно да га пустите.”⁵³

Врло је интересантан начин расправљања овог кривичног спора на суду. Ток претреса за нехатно убиство има извесне специфичности, по којима се разликује од поступка са осталим врстама кривичног дела убиства. Суд се у овом случају у много већој мери него код других убистава руководи, при доношењу пресуде, исказима сведока, евентуалном изјавом убијеног пре смрти и захтева породице убијеног. Чим суд утврди да је убиство учињено из нехата, породица убијеног поставља захтев у погледу казне убици. Родбина

49 ДАБ – Шабачки суд 1833 (1–500).

50 ДАБ – Шабачки суд 1833 (1–500).

51 ДАБ – Шабачки суд 1832, 27 октобар 1832.

52 ДАБ – Шабачки суд 1833 (1–500).

53 Исто.

The National Court submitted the following judgement made on 1 June 1833 to the Šabac Court for execution: „Since [...] Petar Romandić inadvertently killed [...] bachelor Tomo Stojanović, he cannot be convicted as a murderer, and for this murder he would be completely acquitted, if he were not guilty of something else. For being careless and carrying a rifle in company [...] without which this accident would not have happened, the National Court sentences him to be punished with 50 strokes with a cane [...]”⁴⁹ Corporal punishment in the range of 25 to 50 strokes with a cane can be seen in other judgements as well, usually with an addition of monetary compensation for „funeral expenses”⁵⁰ or „for the needs of the poor family”⁵¹ at the request of the parties or at the discretion of the court.

The court prosecutes the negligent murderer immediately after the committed murder, and when arrested, the murderer is put in prison, where he or she stays until a judgement is made. If the judgement is not acquittal, the punishments are mild, because „he cannot be considered a murderer”, and he is punished for „his negligence”. However, the court releases the negligent murderer only after a judgement is made, regardless of whether the penalty was corporal punishment or financial compensation. Judgement of the National Court № 627 on 28 March 1833, which was submitted to the Court of Šabac for execution, reads as follows: „[...] in addition to the time spent in prison, the National Court sentences him to receive 25 strokes with a cane, and only after that is he to be released.”⁵² Or, another judgement of the same court of 29 March 1833 № 644: „[...] and the punishment that is imposed on him, is to give something to the children of the murdered person, [...] When he pays what the Court decides, feel free to let him go.”⁵³

The way this criminal matter is discussed in court is very interesting. The course of the proceedings for involuntary manslaughter has certain characteristics, which makes it different from the proceedings for other types of murder. In this case, in order to reach a verdict, the court takes into consideration the testimony of witnesses, eventually the testimony of the murdered before his death and the request of his family, to a much greater extent than in the case of other murders. As soon as the court determines that the murder was committed out of negligence, the family of the murdered person makes a request regarding the punishment for the murderer. In most cases, relatives request for the negligent murderer

49 SAB – Šabac Court 1833 (1–500).

50 SAB – Sabac Court 1833 (1–500).

51 SAB – Šabac Court 1832, 27 October 1832.

52 SAB – Šabac Court 1833 (1–500).

53 Same.

у већини случајева тражи да се нехатни убица ослободи кривичне одговорности као невин, или уз извесно материјално обештећење. Ова имовинска, углавном новчана накнада никако не претставља отштету породици за живот убијеног (композиција), већ само служи за подмирење трошкова око сахране, подизања споменика или издржавања породице. У оваквим случајевима суд увек доноси пресуду којом потврђује захтеве родбине. Значи, прихватајући ове захтеве суд не доноси одлуку једино по својој оцени, а на основу постојећег доказног материјала, већ санкционише изражену вољу странака. Овакав поступак илуструје акт „Кнезова од канцеларије народне” у Београду од 2 октобра 1822 „[...] Јучер дошло је 10 кметова из великог села и убилац и жена убијеног и овако да је било сви сведоче: такођер и жена убијеног, и овако сви кметови сведоче да је убијени за живота казао да га је неотице Мита убио и опростио Мити само да га сахрани, и жена убијеног дову начини на Миту преко аманета свога мужа убијенога: и сви сведоче да је убилац овај са убијеним увек у љубави живео, и кажу ни најмањег не има подозрења на Миту да га није неотице убио.”⁵⁴ Или пресуда Шабачког суда којом се ослобађа нехатни убица на молбу оца убијеног детета „[...] но будући да је Марко поменути отац погаженог детета дошо својевољно овде к суду и молио да се Петар од апса отпусти, не тражећи никаквог удолетворенија [...] на коју молбу Маркову отпустили смо Петра кући.”⁵⁵

И из ових докумената видимо да у расправљању кривичног дела нехатног убиства има елемената грађанског поступка, односно у кривичном спору налазимо извесне карактеристике грађанскоправног спора. Тако се породица убијеног јавља као тужилачка страна, иако суд покреће поступак против нехатног убице. На пример, „Давучија [тужилац – В. П.] Стефан, отац убијеног, говори, ја крв за крв нећу, а Господар како заправо нађе нека пресуди за мене [...]”⁵⁶ Или супротан пример: „[...] а она рођа неће да се њиме [убицом – В. П.] мире но траже крв за крв, а ми знамо какав налог од вас имамо и зашча можемо пресудити и за такве послове вама да пошљем.”⁵⁷

Суд мора да расправља и донесе своју одлуку за ово кривично дело, иако је претходно, мимо суда, дошло до измирења странака.

54 ДАБ – КК Народна Канцеларија 1816–1822.

55 ДАБ – Шабачки суд 1832; 10 август 1832.

56 ДАБ – КК Народна Канцеларија 1823–1826, 2 мај 1823.

57 ДАБ – Апелациони суд 1822, 1 јуни 1829.

to be acquitted as innocent, or with some monetary compensation. This property penalty, mostly a monetary compensation, certainly does not represent a compensation to the family for the life of the murdered person, but only serves to cover the costs of the funeral, headstone or as support to the family. In such cases, the court always makes a judgement confirming the relatives' requests. Therefore, by accepting these requests, the court does not only decide on its own assessment and on the basis of the existing evidence, but also on the expressed will of the parties. This procedure can be seen in the decision of the „National Office of Prefects” in Belgrade on 2 October 1822 „[...] Yesterday, 10 kmets and a murderer and the wife of the murdered man came from a large village, and all testified: all the kmets testify and also the wife of the murdered man, that the murdered man, while he was still alive, said that Mita had killed him by accident and that he forgave Mita, on the condition that he should bury him, and the wife of the murdered man prayed for Mita, as her husband had instructed her to do: and they all testify that the murderer lived in peace and love with the murdered man, and say that there has not been the slightest doubt that he killed him inadvertently.”⁵⁴ Or the judgement of the Šabac court by which an involuntary murderer was released at the request of the father of the murdered child „[...] because the father of the murdered child, Marko, came to court of his own will and asked for Petar to be released from prison, without asking for any compensation [...] at Marko's request we released Petar.”⁵⁵

As we see from these documents, the process of making decisions on the crime of involuntary manslaughter has the elements of a civil procedure, that is, we find certain characteristics of a civil law dispute. Thus, the family of the murdered person will appear as the prosecuting party, although the court is initiating proceedings against the negligent murderer. For example, „*Davučija* [the prosecutor – V. P.] Stefan, the father of the murdered, says, I do not want blood for blood, and let the Lord God, as he finds, make a judgement for me [...]”⁵⁶ Or the opposite example: „[...] and those cousins will not reach a settlement with him [the murderer – V. P.] but want blood for blood, and we know what orders we have from you and what we can decide, so we are sending to you [...]”⁵⁷

The court had to discuss and make its decision on this crime, although the parties have previously reached a settlement outside the court.

54 SAB – KK National Office 1816 – 1822.

55 SAB – Šabac Court 1832; 10 August 1832.

56 SAB – KK People's Office 1823—1826, 2 May 1823.

57 SAB – Court of Appeals 1822, 01 June 1829.

Кнез Јован Мићић упућујући странке кнезу Милошу да он пресуди спор, каже; „По вашој славној заповести шиљем убицу и онога погинувшега брата и кмета који је био онде на оном месту када је они погинуо, и он ће ви казати како је било, а овамо се давучије помирили са тим убицом сами међу собом, а ја опет не смем вашу заповест преступили но и шаљем вама [...]”.⁵⁸ Из овог примера јасно се види да су органи власти морали да преузимају на себе кривично гоњење и да на тај начин усађују свест народу о својој функцији власти, док су у народу постојале старе, укоренење навике међусобног решавања спорова и самовласног остваривања својих права.

II. *Телесна ѿвреда*. – У архивској грађи Милошевог доба налази се много мање докумената односно пресуда за кривично дело телесне повреде у односу на број пресуда за кривично дело убиства. Свакако то не значи да је било више а убистава мање телесних повреда, већ да су једино учиниоци кривичног дела тешке телесне повреде гоњени по званичној дужности, и то не увек. Међутим, интересантно је да су судовима подношене и приватне тужбе само за нанету тешку телесну повреду. *Лака ѿелесна ѿвреда* као кривично дело по правилу није се расправљала пред судовима, односно у прегледаној грађи нема таквих докумената, што значи да су се странке намиривале мимо и ван суда. Ово је уједно потврда и знак да је Милошево правосуђе успело да обухвати, да гони најтеже деликвенте и тиме да заштити само голе животе, а не и лична права становника. Тако је (да поменемо само узгред као прилог тврдњи о ограничениости захватања и регулисања кривичноправних а готово грађанскоправних односа) у судским архивама мали број тужби и судских пресуда за кривично дело увреде или клевете.⁵⁹ Разуме се да се овде не мисли на увреде нанете појединим претставницима или власти уопште, јер су се о тим чиниоцима ревносно старали постављени органи гоњења, а готово увек им је судио кнез Милош, и то веома строго.

Чињеница је да су, према данашњим мерилима, кривична дела *ѿешке ѿелесне ѿвреде* релативно благо кажњавана. Углавном је досуђивана телесна казна (највише до 50 штапова, и то ретко) која се могла заменити новчаном – 1 штап за 1 грош – и наплатом трошкова дангубе (неспособност за привређивање услед лечења или трајне неспособности-сакаћења, као и дангуба због доласка на суд) и лечења (видарина). Пример: Кнезови јагодинског суда у писму кнезу Мило-

58 ДАБ – КК Насија ужичка 1816–1835, 15 новембар 1821.

59 Ст. Марковић: Суђења у кнежевини Србији пре писаних законика из архиве пожаревачког магистрата, 1898, стр. 115. и 131.

County prefect (*knez*) Jovan Mičić refers the parties to Prince Miloš so that he could make the judgement: „By your glorious command, I am sending the murderer, the brother of the murdered person and a kmet who was there on the spot when he died, and he will tell you how it was, and although the prosecutors had settled with that murderer themselves, I must not disobey orders so I am sending them to you [...]”.⁵⁸ From this example it is clear that the authorities had to take over the criminal prosecution and in that way raise the people’s awareness of the government’s position, while the people still had old, ingrained habits of resolving disputes and reaching settlements on their own.

II. *Bodily harm* – In the archives of Miloš’s period, there are far fewer documents, i.e. judgements for the crime of bodily harm, compared to the number of judgements for the crime of murder. Certainly, this does not mean that there were more murders and fewer cases of bodily harm, only that the perpetrators of the crime of grievous bodily harm were prosecuted *ex officio*, and not every time. However, it is interesting that private lawsuits were submitted only in case of severe bodily harm. As a rule, light bodily harm as a criminal offense was not discussed before the courts, i.e. there are no such documents in the reviewed material, which means that the parties settled out of court. This is both a confirmation and a sign that Miloš’s judicial system managed to encompass prosecuting the most serious perpetrators and thus protecting only bare lives, but not the personal rights of citizens. Thus (shortly, in order to support the claim about the limitations of the depth and regulation of criminal law and especially civil law relations) there is a small number of lawsuits and court judgements for the crime of insult or defamation in the court archives.⁵⁹ It is clear that the insults inflicted on certain representatives or the authorities in general do not fall under this, because the perpetrators of such crimes were zealously taken care of by the appointed prosecuting authorities, and they were almost always judged by Prince Miloš, very strictly.

It is a fact that, in comparison to modern standards, the crimes of grievous bodily harm were relatively lightly punished. Generally, corporal punishment (up to 50 strokes with a cane, though rarely) was imposed and it could have been replaced by a fine – 1 stroke with a cane for 1 groat – and by collecting the expenses as reimbursement (for the inability to earn money due to treatment or permanent incapacity – mutilation, as well reimbursement for spending (wasting – *danguba*) time in court) and medical treatment (the so-called *vidarina*). Example: in a letter to Prince

58 SAB – KK Nahija Užička 1816–1835, 15 November 1821.

59 St. Maksimović: Trials in the Principality of Serbia before written laws, taken from the archives of the Požarevac magistrate, 1898, pp. 115 and 131.

шу од 8 марта 1824⁶⁰ обавештавају га да су: „дошли кметови из Мијатовца код нас и с њима посечени Стеван тражи дангубу 35 гроша, и лекар што је лечио рану Стевану 36 гроша, Панина мати што је трошила за Стевана 20 гроша, то свега сума од 90 гроша”, значи укупно 90 гроша „што је на свадбу ножем посекао човека именованог Стевана”, а кметови моле кнеза Милоша да учиниоца Пану Раденковића пусти из апса по измирењу наведене суме. Протоколи јагодинског магистрата из 1829 под No 739 од 4 јуна бележе овакав случај: „[...] баба Ивана рекла му је не дам моје волове докле моју њиву не поорете, Живан повукао силом њезине волове она му их не да, он пак разјари се нато потегне с проштацом, те бабе пребије руку за права бога; за таково покушеније Живаново, што је напаствовао сироту удовицу и пребио јој руку, решили смо да плати Живан бабе дангубу 60 гр. И трошак колико је потрошила у механи 15 гр. и лекару 20 гр., потом се казни с 25 штапа, плативши Живан ову назначену суму бабе, наплатио⁶¹ и казн своју у новцу 25 гр.”⁶²

Још један типичан пример за тешку телесну повреду објављен је пре више од пола века; „Станоје Ђоранић из Плоче у свађи са Живком Андрићем из Клубаца, удари га намерно косом по руци. Повређени је рану излечио, али је у руку остао сакат. Кривицу оптуженом опростио је, но тражио само видарину. Управитељни совет у заседању своме 4 новембра 1835 год. узевши у призрење важност преступљења његова, и урачунавши му у казну тромесечни апс који је до данас издржао осуђује Станоја да му се још 50 штапа удари, па да се слободан отпусти, но то пошто наплати Живку, колико по реченом извештају износи трошак, видарина и дангуба.”⁶³

Наведени примери долазе у број најчешћих, најбројнијих случајева кривичног дела телесне повреде како по начину средству извршења, тако и по врсти и степену одмеравања казне.

Прећи ћемо на примере који отступају од наведених и то у покретању поступка и околностима односно елементима који утичу на ублажавање или поштравање казне.

Ако учинилац кривичног дела нанесе телесну повреду ватреним оруђем – чак и нехатно – гони се по службеној дужности. Тако ка-

60 ДАБ – КК – XIII – 16 (Јагодински суд 1823–1839).

61 Глагол наплатити у документима овог периода има значење глагола исплатити, платити.

62 ДАБ – ЗМП XXXI, 315.

63 С. Р. Панић: Суђење у Србији пре писаних закона, „Бранич”, VIII, 1901, 164.

Miloš dated on 8 March 1824, the prefects of the Court of Jagodina inform him that:⁶⁰ „kmets from Mijatovac came and Stevan who had been injured came with them. He asks for *danguba* of 35 groats, and the doctor who treated Stevan's wound asks for 36 groats, and Pana's mother spent 20 groats on Stevan, which sums up to 90 groats”, so a total of 90 groats was requested „for he cut the aforementioned Stevan with a knife at the wedding”, and they (kmets) begged Prince Miloš to release Pana Radenković from prison after he had paid the stated amount of money. Jagodina's magistrate protocols № 739 from 4 June 1829 recorded the following case: „[...] the old lady Ivana told him that she 'would not give her oxen before he had finished ploughing her farm field. Živan forcibly pulled the oxen, she did not want to give them to him, he became enraged and took out a stick and for no good reason broke her arm; for such an act by Živan, who attacked the poor widow and hit her on the arm, we decided that Živan is to pay the poor widow *danguba* of 60 groats and to cover the expenses in the tavern of 15 groats, and a doctor's expenses of 20 groats and then to be punished with 25 strokes with a cane. After Živan pays this sum to the old widow, he is also to pay⁶¹ the amount of 25 groats for his punishment.”⁶²

Another typical example of a severe bodily injury was published more than half a century ago: „Stanoje Đoranić from Ploča was quarreling with Živko Andrić from Klubac, and deliberately hit him in the arm with his scythe. The injured man healed the wound, but his arm remained crippled. He forgave the accused, but only asked for *vidarina*. On 4 November 1835, the court, taking into account the severity of his crime and the fact that he has already spent three months in prison to this day, sentences Stanoje to 50 strokes with a cane, after which he is to be released, but only after he reimburses to Živko, as established by the report, the expenses, *vidarina* and *danguba*.”⁶³

These examples are the most common, most numerous cases of the criminal offenses of bodily harm, both in the manner and means of execution, and in the type and degree of sentencing.

We will move on to examples which deviate from those mentioned above in the way that the proceedings are initiated and in the circumstances or elements that affect the mitigation or aggravation of punishment.

When the perpetrator of the crime inflicts bodily harm with a fire-arm – even inadvertently – he is prosecuted *ex officio*. That was the case

60 SAB – KK – XIII – 16 (Jagodina court 1823–1839).

61 In the documents of this period, the verb „to charge” also has the meaning of the verb „to pay out, to pay”.

62 SAB – ZMP XXXI, 315.

63 S. R. Panić: Trials in Serbia before the written laws, „Branič”, VIII, 1901, 164.

петан Симо Јаковић упућује суду Милисаву Ђенића и описујући догађај каже између осталог: „[...] и почну пушке метати но Милисав неотице рани Радисава у руку јако, пак Радисав прашта Милисаву зато јербо га је неотице ранио, но ми га шаљемо по дужности нашој главном суду тамошњем.”⁶⁴

Као и код других кривичних дела (на пример, убиства) пијанство односно дело учињено у пијаном стању узимало се као олакшавајућа околност и утицало на одмеравање казне. На пример: „[...] Пеша ћерамиџија истукао Ђорђа ћерамиџију пијан, којему решили смо да се са 6 штапа казни, он Пеша сожалујући себе наплатио казн у новцу 6 гр.”⁶⁵ или: „[...] пак потегне сировицом и удари га, међутим срео и дете Мијалково, које је гледало онде и њега истукао, за које призвали смо Перишића и питали смо га зашто тако безчиније да ради као он човек; он изговара се да је био пијан, и да није знао от себе што је радио. Сврху тога решили смо, да наплати Ранчи за руку што ће дангубити 10 гр. и да се казни с 25 штапа, но он Перишић сожалујући своје тело от батина наплатио казн у новцу 25 гр.”⁶⁶

За кривично дело телесне повреде у *ћовраћу* изриче се тежа казна него када је дело први пут учињено. Када се догоди да неког насилника и убојицу ни пооштрене казне не могу да поправе, село истиче захтев да се такав преступник изопшти из заједнице и протера судском одлуком у друго место. У записнику шабачког суда од 22 маја 1825 No 1126 са испита Васи Милосављевићу „који је Саву Максимовића из дуге пушке ранио и на Симу Топаловића из истог села пишчол окресао који га је слагао,” говори се о његовим ранијим кривицама: „[...] Овај исти Васа јест досада већ трипут каштигован, и то први пут са 25 штапа – што је свога брата туко, други пут са 50 штапа – што је Панту Јадранина из истог села туко, трећи пут са 50 штапа каштиговат, што је своју снаху сикиром туко, и за другу погрешку био је недеље у гвожђу, што је прије каштиге из апса био побегао, а за трећу погрешку био је недеља у гвожђу. – Против овога Васе туже сви сељаци, да се више у селу подносити не може и моле сви за за удолетвореније.”⁶⁷

64 ДАБ – Summarium 453.

65 ДАБ – ЗМП XXXI, 315; 18 септембар 1829.

66 Исто, 9 јануар 1829.

67 ДАБ – Апелациони суд 1825. Код Ст. Максимовића, сп. дело, објављено је више примера кривичних дела телесне повреде, стр. 104 (2 мај 1827), 104–105 (3 мај 1827), 105 (28 мај 1827), 105–106 (31 мај 1827), 110 (22 август 1827), 111 (21 септембар 1827), 118 (3 октобар 1828), 119 (22 октобар 1828).

when Captain Simo Jaković sent Milisav Đenić to court and, describing the event, says: „[...] and they put down their rifles, but Milisav inadvertently wounds Radisav in the arm; Radisav forgives Milisav for inadvertently wounding him, but nevertheless we are sending him to the main competent court, as is our duty.”⁶⁴

In the same way as with other criminal offenses (for example, murder), drunkenness or committing an act while intoxicated was taken as a mitigating circumstance and influenced the punishment. For example: „[...] Brick maker Peša was drunk and beat up another brick maker, Đorđe, so he has been punished with 6 strokes with a cane, but Peša feared the beating and paid a fine of 6 groats”⁶⁵ or: „[...] he took a stick and beat him with it, but then came along Mijalko’s child, who stood and watched, and he beat him too. We asked Perišić why he had done such a horrible thing and his excuse was that he had been drunk, and that he did not know what he was doing. Considering the facts, we decided that he is to pay *danguba* of 10 groats to Ranča for injuring his arm and to be punished with 25 strokes with a cane, but fearing the pain to his body, he paid a fine of 25 groats.”⁶⁶

Imposed punishment for the repeated crime of bodily harm was heavier than in the case of first time offenders. When harsher punishments do not help to reform and improve a violent person or a murderer, the village makes a demand for the criminal to be exiled from the community and banished to another place by the court’s decision. In the record of the Šabac court from 22 May 1825, № 1126 on the hearing of Vaso Milosavljević „who wounded Sava Maksimović with a long rifle and also fired from a gun at Simo Topalović from the same village, for having lied to him”, it says about his previous crimes: „[...] The same person, Vasa, has been punished three times so far, the first time with 25 strokes with a cane – for beating his brother, the second time with 50 strokes with a cane – for beating Panta Jadranin from the same village, the third with 50 strokes with a cane for beating his daughter-in-law with an axe, and for the second offense he was chained for 3 weeks, because he had escaped from detention before facing his punishment, and for the third offense he was chained for 5 weeks. All the villagers are complaining about this Vasa, they say that the village can no longer put up with him and everyone is asking for something to be done about that.”⁶⁷

64 SAB – Summary 453.

65 SAB – ZMP XXXI, 315; 18 September 1829.

66 Same, 9 January 1829.

67 SAB – Court of Appeals 1825. Code of St. Maksimovića, fl. case, published several examples of criminal offenses of bodily harm, p. 104 (2 May 1827) 104–105 (3 May 1827), 105 (28 May 1827), 105–106 (31 May 1827), 110 (22 August 1827), 111 (21 September 1827), 118 (3 October 1828), 119 (22 October 1828).

Посебан облик овог деликта је и *тлесна повреда квалификована смрћу*. Као и код убиства из нехата и у овом случају узима се у обзир при квалификацији кривичног дела да учинилац није могао претпоставити да ће услед нанете телесне повреде наступити смрт, пре свега због неподесног оруђа којим је смрт проузрокована. Квалификацију овог кривичног дела дају пресуде Народног суда, једна од 1 августа 1831 која гласи: „[...] опоменути убица Вићентије Величковић Миладина Живића није ударно оружијем за којим је неопходимо смрт следовати морала нити га је ударно с намерењем да га убије”⁶⁸ и друга од 23 јула 1831: „да вишеименована Станка [...] кад се дрветом за покојним Вучетом бацила, није намереније имала, њега убити, нити га је таковим орудијем, којим би му смрт лако задати могла ударила”, мада је „сасвим неотице повод смрти детињој била” да „без казни не би остала, на пример и предохранение другима”, суд је кажњава телесном казном од 50 штапова.⁶⁹ Кнез Милош 26 августа 1831 поопштрава казну „да место 50 штапа са 100 камџија казњена буде што је прва подигла руку на дете Вучету.”⁷⁰

За кривично дело телесне повреде кнез Милош није доносио посебне прописе у виду „наставленија” или сличних упутстава магистратима, нити се у пракси судова за време његове прве владе могу запазити какве битније промене у схватању појма овог кривичног дела и, према томе, његовог кажњавања.

68 ДАБ – Апелациони суд 1831.

69 ДАБ – Крагујевачки суд 1826–1831.

70 ДАБ – Исто.

A special type of this crime is bodily harm with fatal consequences. As in the case of involuntary manslaughter, in order to decide on the type of criminal offense, the court takes into account that the perpetrator could not have known that death would occur due to the inflicted bodily injuries, primarily due to using tools which are not a deadly weapon. Qualification of this crime is given in the judgements of the National Court, one recorded on 1 August 1831 which reads: „[...] the murderer Vićentije Veličković did not strike Miladin Živić with a deadly weapon, nor did he strike him with the intention of taking his life”,⁶⁸ and the second judgement recorded on 23 July 1831 states: „that the already mentioned Stanka [...] did not intend to murder Vučeta when she threw a piece of wood at him, nor did she hit him with such a tool, which would easily cause his death” although „she caused the death of the child quite inadvertently” so she „cannot go without punishment, to serve as an example, and to protect others”; the court punishes her with a corporal punishment of 50 strokes with a cane.⁶⁹ On 26 August 1831, Prince Miloš increases the sentence „from 50 to 100 blows with the *kamdžija* – so she is punished for striking the child Vučeta.”⁷⁰

Prince Miloš did not make any special regulations for the crime of bodily harm in the form of „provisions” or similar instructions to the magistrates, nor can one notice any significant changes in understanding the concept of this crime and, therefore, its way of punishment, in the practice of courts during his first reign.

Рад приспео / Paper received: 23.10.2022.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 2.11.2022.

68 SAB – Court of Appeals in 1831.

69 SAB – Kragujevac Court 1826—1831.

70 SAB – Same

ПРИКАЗИ КЊИГА

UDC: 34:929 Костић Л.(049.32)
821.163.41:929 Костић Л.(049.32)

CERIF: S110, H240, H260, H300

DOI: 10.51204/HLH_22206A

Урош ДЕЛИЋ*

Жика Бујуклић, *Правнички домѐти њесника Лазе Костића*,
Правни факултет Универзитета у Београду / Службени
гласник / Досије студио, Београд 2018.

Монографија Правнички дoмети песника Лазе Костића, аутора др Жике Бујуклића, за циљ има ширење читаоачевог знања о славном српском песнику, али на један начин на који он није значајније изучаван. Наиме, у анализи Костићевих правних могућности, аутор анализира његово студирање права на Краљевском универзитету у Пешти, његов младалачки живот и однос према самим студијама, али и разрешава недоумице око Костићеве докторске дисертације. Он, затим, испитује политички контекст Костићевог ангажовања, односно покушаја стицања звања професора, испрва на Београдском универзитету, а затим и на Загребачком свеучилишту. Бујуклић га, потом, пореди са великанима онога доба, попут Јована Хаџића, Јована Стерије Поповића и Вука Стефановића Караџића. Он пред читаоца износи и Костићеве преписке са људима попут Валтазара Богишића. Неколико поглавља посвећено је и полемици о појединим делима, што Лазе Костића, што Валтазара Богишића. Поред поглавља намењеног неправницима, монографија садржи и драгоцене прилоге (углавном преведене): Костићеве Тезе, предговор из Дербургових Пандекта, али и докторску диплому, записнике са ригорозума, као и поједине молбе са конкурса на Великој школи у Београду. Аутор ове монографије је проф. др Жика Бујуклић (1952). Он је професор у пензији на Правном факултету Универзитета у Београду, а предавао

* Аутор је студент друге године основних студија на Правном факултету Универзитета у Београду, urosukidelic@gmail.com

је два правноисторијска предмета, Римско приватно право и Српску правну историју.

Што се тиче саме монографије, она је строго подељена на три целине, мада би се тематски могла поделити на основу различитих етапа Костићевог бављења правом. Када говоримо о три основне целине, прво након предговора следе Правнички домети Лазе Костића, у којима су фактички анализирани не само научни домети Костића, диплома и докторска дисертација у првом реду (који су доступни у оригиналу, али и у преводу на српски језик), већ и резултати песникових настојања да се опроба у професорској делатности у Београду, као и исцрпна ретроспектива превођења Пандекта, те сукоба са загребачком интелектуалном елитом, односно круговима који га нису прихватили. Костић није боље прошао ни претходно у Краљевини Србији, као ни у Црној Гори. У овом делу су верно приказани и Костићеви односи са хрватским баном, грофом Карољем Куеном Хедерваријем (*Khuen-Héderváry Károly*), као и министром др Исидором (Исом) Кршњавим. Дobar однос са влашћу те лош однос са интелектуалцима у Загребу не говори само о односу загребачке чаршије према Костићу – већ и о ширем сукобу, или у најмању руку анимозитету који су исти ти кругови имали према својим властодршцима. Услед свих ових околности није било много разумевања за Костићеве амбиције, нити простора да остане на Свеучилишту. У Србији, на Београдском универзитету није било простора за њега, односно за његов долазак у Велику школу, из неколико разлога. Један од могућих разлога је – како неки мисле – то што Стојан Новаковић, тадашњи председник Министарског савета Србије, напосто „није волео војвођанске кадрове”, те је преферирао „шумадијску школу”. Од тога је, пак, вероватније је објашњење које Бујуклић детаљније разрађује у потоњем делу, да је на ово питање пресудно утицао сплет околности услед којих сам Костић у првом моменту није ни хтео да конкурише. Наводећи да Статистика (за коју је касније и конкурисао) и Опште државно право никад нису били његова специјалност, Костић је истицао како би боље одговарао за Катедру опште литературе и естетике. За себе је рекао и како је за општу историју „дилетант”, мада ће доцније покушати да се оствари у домену римског права.

На више места је истицан и његов бoемски дух, који се испољавао још у Лазиним студентским данима. На основу литературе се може закључити да је управо то један од значајнијих разлога зашто није прихваћен за професора и предавача. Аутор је анализирао и Костићев допринос правној науци кроз призму речника којим се служио, и полемику да ли су правни термини које је користио анахрони, савремени, српски, хрватски... Аутор га пореди и са људима

попут Јована Хаџића (који је, по Слободану Јовановићу, најзначајнији законописац ондашње Србије), али и са Јованом Стеријом Поповићем, те са Вуком Стефановићем Караџићем и Јованом Јовановићем Змајем. Са Змајем се сукобио (представљено кроз полемику у Књизи о Змају), након чега Лаза више није перципиран као раније, као млади и амбициозни песник, већ су га људи више перципирали као пуког и безразложног критичара једног Змаја. Околности које повезују Хаџића и Костића су настојања (и претрпљене критике) да се текст правне садржине приближи широј читалачкој публици, уз ослонац на народни говор и кроз слободнију изражајну форму. Слично је и поређење са Стеријом, које се превасходно огледа у немогућности ове двојице великана српске културе да установе нову стручну терминологију, али и чињеници да су њихови литерарни домети надживели оне научне. Наводи се још да се Вук Караџић као правнички лаик није добро сналазио у правничкој терминологији. Аутор се бави и политичким контекстом рада Валтазара Богишића, његовим Закоником, те Правно-терминолошким речником словенских народа Аустријске царевине, објављеним у Бечу 1853. године. Из рада на њему се 1852. године повукао Вук Караџић, услед незадовољства радом српског представника Божидача Петрановића по питању очувања црквенословенске терминологије у службеној употреби. Управо је Вукова лексика, отеловљена у народном Рјечнику (његовом другом издању), објављена 1852. године.

У контексту анализе и поређења са знаменитим савременицима, истакнуте су пређашње грешке и нелогичности међу подацима о Костићу као правнику. Примерице, износи се заблуда да је Костић био адвокат и судија (био је једино сенатор при Варошком суду у Новом Саду). Оно што је, пак, аутор означио као значајнији пропуст јесу нетачности везане за Пандекта. Тако се наводи тврдња да је Костић превео Јустинијанова Дигеста (Пандекта), уместо Дернбургов уџбеник пандектног права из XIX века. Још се износе и нетачности да је Костићев превод остао необјављен, као и да је у питању „обимна студија о правној терминологији”, те тврдња кустоса музеја у Сомбору да је Лаза Костић „превео и објавио Пандекта у Загребу, дело Валтазара Богишића”. Са друге стране, износе се и похвале на рачун Костићевог превода, уз можда најзначајнију међу њима, ону Валтазара Богишића, да је Костићев превод „изврстан”. Још су, чини се, од великог значаја похвале Михаила Полита Десанчића (изговорене на сомборском гробљу), као и она својеврсна Станислава Винавера, који је у свом есеју посвећеном овом српском песнику један књижевни медаљон (Бујуклић) посветио преводу Дернбурговог уџбеника, насловивши га управо Пандекта.

Оно што је посебно интересантно и, да се претпоставити, значајно за велики број читалаца јесте поглавље намењено неправницима, односно лаицима за правну науку и област римског права. Овде су објашњени термини тј. институције попут Пандекта, рецепције римског права, контекстуализације развоја права на Истоку и Западу, што *via facti*, што *via lege*. Објашњене су и институционална и пандектна подела, као и пандектистика код Срба. Аутор је овде појаснио и ко је Хајнрих Дернбург (*Heinrich Dernburg*), чије је Пандекта и превео Лаза Костић. Речју, у овом делу се појашњавају поједини значајни термини и личности из света права (превасходно правне историје), које аутор сматра општепознатим правницима, али који су од значаја за разумевање свим читаоцима овакве ускостручне књиге који немају нарочито предзнање у домену права.

Напоследку, аутор нам у прилозима даје текстове, што у оригиналу што преводу, о којима је говорио у књизи. Овде је у првом реду значајно истаћи Костићеве Тезе, записнике са ригорозума, докторску диплому, али и Костићев предговор из Дернбургових Пандекта. Дате су и молбе које је Лаза Костић упућивао Великој школи у Београду, односно молбе на конкурс за професора на предметима Опште државно право и Статистика, на Катедри за општу историју, као и на предмету Римско право. Поред тога, изложене су и фотографије Костића, Богишића, Хедерварија, Кршњавог, али и места попут Цетиња, Крушедола, куће Паланачких у Сомбору, као и многе друге.

Ова монографија је од великог значаја управо из разлога што се о Лази Костићу, посебно ван оквира његовог песничтва, зна веома мало. Колективно сећање на Лазу Костића углавном се своди на његов (немали) песнички опус. У складу са тим, културне манифестације углавном се концентришу на полемике око најлепше српске љубавне песме, па је тако један од сомборских позоришних маратона понео име Међу јавом и мед сном, управо у част Костића и његовог знаменитог дела. О естетским, књижевним, филозофским и новинским расправама се мало говори, а правнички домети Лазе Костића пре ове монографије готово да ни нису дубље анализирани. Баш из тог разлога је једна оваква књига од великог значаја. Премда не до краја остварен на пољу права, Лаза Костић је, поред времена, уложио и значајну количину енергије у бављење правом, те је свакако од велике важности испитати који су били његови домети на том пољу. Управо у томе је и највећа вредност књиге коју сам настојао укратко да представим.

Рад приспео / Paper received: 15.9.2022.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 20.10.2022.

Ђорђе STEPIĆ, MA*

INTERVIEW WITH EMERITUS PROFESSOR
DR E. WILLIAM MONTER

Emeritus Professor E. William Monter was born on 22 September 1936 in Cincinnati. He earned his bachelor's degree at Wabash College, Crawfordsville, Indiana in 1958 and his Doctorate of Philosophy at Princeton University in 1963.

He worked as a professor of history at Northwestern University, Evanston, Illinois from 1972 until his retirement. Most of his research concerns events recorded in 16th and 17th century Western Europe. He is an internationally renowned early-modern social historian who has worked on a wide variety of subjects, including witchcraft, the Inquisition, women's history, and perceived deviance, with special reference to France, Switzerland, and Spain.

His most notable works are: *Calvin's Geneva* (1967); *European Witchcraft* (1969); *Witchcraft in Geneva, 1537–1662* (1971); *Witchcraft in France and Switzerland: The Borderlands during the Reformation* (1976); *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe* (1983); *Frontiers of Heresy: The Spanish Inquisition from the Basque Lands to Sicily (Cambridge Studies in Early Modern History)* (1990); *Judging the French Reformation: Heresy Trials by Sixteenth-Century Parlements* (1999); *The Rise of Female Kings in Europe, 1300–1800* (2012).

* The interviewer is a doctoral student and a teaching assistant at the University of Belgrade, Faculty of Law, djordje.stepic@ius.bg.ac.rs The video recording of the interview can be watched on the Herald's YouTube channel, <https://www.youtube.com/@heraldoflegalhistory5384>

His most recent publications investigate early-modern European numismatics. His works saw numerous editions in several languages. Given that he was present for this year's International conference „Unfit to rule”, we had the unique opportunity to interview Emeritus Professor E. William Monter on various topics from his life and scholarly work.

The interview was conducted by Dorđe Stepić, on 28 October 2022.

Dorđe Stepić: *So, first of all, good day, Professor Monter, and on behalf of the students and readers of the „Herald of Legal History” and the viewers of our YouTube channel, it will be a pleasure doing this short interview with you and abusing the privileges of being the Secretary of the conference (because of which) you are just here and which is the reason for your stay in Belgrade.*

Emeritus Professor E. William Monter: All right, I'm ready to go, lead off with your first question, please, Mr Stepić.

D. S.: *Thank you very much. Well, starting from the beginning, can you tell us something about your early years and education in general?*

E. W. M.: I pose as an ordinary American. I was born in the middle of the Great Depression in the 1930s and have had a fortunate childhood... well, looking back at this time in my life I can say the whole of my life has been relatively fortunate – I have escaped all the wars that America has fought in my lifetime for various reasons and I've been able to benefit from different advantages that come from the time and place of my birth and the circumstances under which I lived...

My life is basically very unexceptional in most ways: I found out early that I had enough curiosity about history and read through a gigantic history of the world as a child in primary school... and then got scholarships to colleges and a scholarship to graduate school. I'm actually one of two graduates of Princeton University history department in the PhD, the other one is, of course Zach(ary) Chitwood, who is of course, considerably younger than I...

I went to an actually very mediocre secondary school that did not offer a foreign language until I was in my third year of high school and therefore I have had to scramble in some ways to keep up with the very bright people whom I encountered, particularly once I was in postgraduate study. So I learned an awful lot, in other words, after I had a bachelor's degree and I've been fortunate in being able to find employment when I was in my mid-20s, then swam happily through it. As my dearest friend and relative in the States says: „Bill Monter is a square peg in a square hole”, and this is what I claim anyway or am willing to admit.

Đ. S.: *Speaking with you before the interview, you mentioned that you already visited this part of Europe in the 60s (EWM laughs) – so, before going into your career and achievements, can you tell us something more of your impressions of the country and of the time, its people and culture?*

E. W. M.: Well – it wasn't that long, it was a week in Marshal Tito's Yugoslavia... well, President Tito's Yugoslavia. Summer of 1967 – that was my first marriage – I've had two marriages. The man who is with me here [at the conference] is the son of my second wife and I have been with him since he was about 14 and in school. But we were there because my first wife was a student of Russian literature and they required a second Slavic language at the University of Chicago and the languages of the question, the ones on offer were: Polish, Czech and Serbo-Croatian, and she voted for Serbo-Croatian.

So when we were on leave and she was working on her thesis we spent a week in Tito's land, which was a functioning, to some extent, multicultural country; definitely ruled from Belgrade, but Belgrade was not a place we visited. We entered from Greece, taking a train from Salonika to Skopje and my wife then proceeded to negotiate a bus ticket to Montenegro, I can't remember– was it, Titograd? (laughs) I can't remember the capital in 1967...

Đ. S.: *(laughs) Yes, it was Titograd, back then.*

E. W. M.: OK, it is no longer, but it was then (laughs). Generally, this experience is so far in the past that it is like – the land no longer politically exists. Much of the time we did go to Montenegro, but in order to get to Montenegro from Skopje on bus, you had to go through the deepest part of the Balkans and that meant spending a night on Lake Ohrid, on the border with Albania. But back then, in 1967, Yugoslavia was a non-aligned country and Albania was an aligned country, aligned with China mostly, but to some extent with Russia. So the experience that I cited to you, it was hearing – on the shores of Lake Ohrid – blaring on the loudspeakers of the Yugoslav army [that was] bored to tears, with nothing particular to do, towards their equally bored opponents on the other side, the aligned opponents on the other side of Lake Ohrid; and what they chose to serenade the Albanians with was American rock music, which astounded me at the time, it is still very vivid as a memorable experience, the single most memorable experience of that long ago brief visit to... Yes, I have to say Yugoslavia.

I saw a working country that seemed to be functioning more than satisfactorily, with a unified currency and a basically national language, which was often a second language in some – many – parts of the country,

like the Dalmatian coast... so it's just one of those other experiences. This is my first time in Belgrade and therefore in the heart of contemporary Serbia, and once again I have the impression of a country – much smaller than the one that was there in 1967 – but it also looks like it's functioning. The things that you ask it to do as a tourist and a guest – it delivers, and sometimes things you didn't even ask for – like this interview, it delivers!

So I'm very grateful to the experience, maybe I'm a minority of all American citizens and not necessarily a random American but it is a place that I am delighted to experience in the capacity of a member of the Republic of Letters, which is by definition an irrational phenomenon – old, venerable, has its own rules and customs and its languages occasionally change. Is that too much? (chuckles)

Đ. S.: *No, it's rather well said. So, thank you for the answer – we often say that a content visitor is the best ambassador into the world...*

E. W. M.: I have no failed career as a diplomat! (both laugh)

Đ. S.: *We'll take notice of that. Returning to your work, in the '60s and the '70s you mostly worked on witchcraft in Western Europe. How did the significance of rituals and superstitions give rise to such a violent reaction from the church and state authorities?*

E. W. M.: I'm going to back off and rephrase that to say that I actually began as an expert in the history of Geneva, which is a small place but from the 16th century onwards has consistently been more important than its size would suggest; and the witchcraft came through Geneva. Also in the same year, 1967 I think, it is the first time that I really began to decide that the study of European witchcraft was a subject that would hold my attention and pique my curiosity for a long period, which indeed it has; but I don't claim to have necessarily understood it that much better than when I began in the 1960s.

In the meantime I've been able to do things like teach university students about European witchcraft from the point of view of a professional historian and as such it is a subject that is difficult to seize, because you don't have what we call „the voices of the accused”, reported in ways that satisfy the average curiosity of people in our age. So the voices of the accused are the missing crucial ingredient: what did they think they were doing, as opposed to what the authorities that investigated them, usually by arresting them and putting them into prison, think they were doing. And there is a sort of this huge gap that is almost impossible to resolve because of the nature of the sources that... the only ones that are left are mostly written. I had a good piece of fortune – and this squeezes me into one of the other more appropriate contexts for this interview – which is

the role of law in judging, in social repression of phenomena, [that was] sometimes – often – dissident.

The Genevan case was really interesting because when I began my work – therefore with the witchcraft trials of Geneva, and I was doing that by 1967 – and in Geneva the legal records are very well [preserved]... Geneva was spared all the world wars of the 20th century, so its records are unusually well preserved – nobody ever dropped a bomb on them, not even the Americans, who did, by the way, once bomb Switzerland slightly to the north, since they didn't have very good maps. Anyway, back to Geneva and its witches. The trials that were preserved contained interrogations of the accused, as they generally do, and the deliberations of the judges who are not professional trained lawyers at all. So, witchcraft being a difficult matter for the amateur – officially unskilled, untrained judges – the Genevans called on the one really well-trained lawyer they had, who wasn't a local man at all: he was a Frenchman who emigrated to the city because he was a Calvinist and that was prohibited – public worship was prohibited in France – Germain Colladon¹ was the man's name.

The legal trials for witchcraft almost invariably included something called an *avis de droit*, a legal opinion... an *avis de droit* of Germain Colladon summarising his opinion of what evidence the judges actually possessed and, on the basis of that evidence, how the prisoners should be treated; what seemed an appropriate level of sentencing. So, he basically told them what to do with the evidence they've managed to acquire – and this is relatively rare in the records... I think in the records I've looked at elsewhere: the interrogations, everywhere... the judgements are frequently also located, but not the legal opinions, and to find them, it was – and I can see now in hindsight – an unexpected benefit of the first time I really began looking at it, like „OK, in a concrete situation, this place, this time: how was witchcraft, *sorcellerie* in French, treated” and it was actually treated far less severely than I had imagined when I began looking! Because I have read a lot of instructions, how-to-do-it books on witch trials and they were all in favour of maximum severity. Well, in real life, the judges also could exercise a certain amount of leniency – there were mitigating circumstances in all kinds of ways that „creep” into the written record and, therefore, enable the judges to make what they hope is a more merciful (sentence): about one suspect in five is actually condemned to death under Colladon.

1 Germain Colladon (1510–1594) was a French and Swiss university professor, jurist, politician, and diplomat. He is remembered as the great legislator of Geneva, and the author of many legal opinions of the Small Council of Geneva in the second half of the 16th century.

So, this is where I started and I then proceeded to try to track records elsewhere; seldom have I been quite as lucky as I was in Geneva, but it's the stories of prisoners being interrogated for a crime that has been defined by mostly ecclesiastical authorities: the Dominicans bear a heavy responsibility for the formation of the doctrine of witchcraft as *lèse-majesté divine*.² Basically, the problem is the repudiation of your baptism and being marked by the devil and things like that... So the implications of the official jurisdictional literature are all weighted heavily towards severity – the actual behavior of the judges is usually considerably milder than the letter of the canon law would expect. So that's been one of my big stories and I was able to start teaching it also. Again, 1967 must have been a richer year than I imagined it in retrospect...

Đ. S.: *So, these were your first courses, actually, that you taught...*

E..W..M.: Among my first courses. I actually began teaching in '63, I did something like Italian Renaissance and Protestant reformation – that was my main field, Genevan Calvinism being my main specialty, so, yeah, this kind of courses... but, yes, witchcraft interested me as a problem. Because, how do you try to get at what actually happened when you really don't have the voices of the people who were being accused, and if they don't get accused – we don't even know what their names were in most cases – so there's this problem.

So when I began to teach the subject of European witchcraft, I said to the students: it's really the study of witchcraft prosecutions and the problems of understanding the motives of the accused and the prisoners is almost impossible to really decode. You get a few clues, and there have been some other people who had really bright things to say about it. My original excuse for the students on a course on European witchcraft is that... you know, you do not study law in the States until after you've got a bachelor's degree. But, there were a lot of people in my classes every year who were planning on getting a bachelor's degree and going to a school of law and I told them this: „Well, my promise, if you take my course, is that you will learn about a crime that caused an awful lot of death sentences, but was ultimately decided to be imaginary” – which is pretty embarrassing, if you think about it, from a legal point of view.

So it's a cautionary tale for students who want to acquire formal legal training, and I was the devil's advocate, if you will, in that sense, on how

2 *Lèse-majesté* (in French) or *lese-majesty* (in English) is a crime against the dignity of a head of state or the state itself. It originated in Roman law (*crimen laese maiestatis*) and is still a category of positive law in several modern Eurasian countries. *Lèse-majesté divine* replaces the protected figure with that of a deity.

to read legal documents as historical sources. Legal guidebooks are quite different from legal practice in a lot of ways: there's always, in the period I'm familiar with, in most parts of Western Europe, a considerable scope for mitigation, for circumstances that allow people to finally make milder judgements than the letter of law would stipulate.

Đ. S.: *You know, based on your last answer, I think it's much more comfortable being the devil's advocate in the question of witchcraft now, than it was being the devil's advocate back then.*

E. W. M.: Well, I've encountered... There are plenty of witches! Once upon a time in a city you probably never heard of, Muncie, Indiana, I attended – this is 1973 – I attended a conference which was held as a public debate between witches and scholars. You're smiling, but that actually happened – I was, of course, on the side of the scholars and I guess I was already notorious enough that I was invited to debate the witches. The witches in the States are people who call themselves Wiccans and they're good witches, they deny doing any kind of malevolent deeds, whereas the legal charges against witches are almost always *maleficium* – evil deeds, and the question is how ordinary people would do such supernaturally caused evil deeds. So, anyway, the witches in Indiana, therefore, were people who had no possibility of being indicted for *maleficium*, which is not a crime in Indiana, anyway. (laughs)

Đ. S.: *Thankfully.* (laughs)

E. W. M.: It was one of those classical cases of what we call „the dialogues of the deaf” – I didn't really understand where they were coming from, and they had trouble being told that all this had, by the time of the 18th century Enlightenment, for most parts of Europe been declared nonsense. So this is 1973, that's still quite a while ago, I'm not sure how much has changed, in all the years since. It's been quite a chase.

I've been publishing stuff about witchcraft on and off because I have some pretty good mastery of the subject in more than one European country; more than one court system. This is actually a lot of fun, the two court systems; in fact, this will get us in some of the other stuff later on. The greatest court systems in Europe in the times that I mostly investigated – my stuff, basically, is the 16th century and a lot of the 17th – the outstanding court systems in Europe, I believe at the time, would be in terms of the canon law, the church laws of Europe, would be the Spanish Inquisition. Because all the inquisitors, although they were supposed to be theologians, they're actually all trained in law – that's the one thing when

you study their biographies – the one thing that they all share. So, they're all really good crackerjack lawyers.

Canon law has some stipulations that are missing from Roman law: it is no matter if a criminal is arrested, convicted of a crime that deserves the death penalty under canon law, like witchcraft, they cannot be executed if they repent – at least on the first conviction. If you relapse, then you're possibly subject to execution – but first offenders, no matter how thoroughly convicted, if they are able to demonstrate repentance, are exempt from death penalty. So, the Spanish Inquisition has its own records on witchcraft and on some other interesting crimes, and these are great records, maybe not the kind of thing I was describing from Geneva, about the detailed legal guides to amateur judges by professional jurists. In the case of the Spanish Inquisition, you're dealing with really trained canon law experts, dealing with something that they're not sure really happened, and as a result the Spaniards end up... for a long time they are very hesitant about accepting the reality of witchcraft.

Somehow, temporarily, at the turn of the 16th and 17th centuries, it flips for a while and people are clearly arrested, tried and actually convicted and executed, even without the opportunity to recant. No, what happens – only the people who refused to recant – because they refuse to admit guilt in the first place; they persisted in declaring themselves innocent after they've been convicted by the cannon law – they are the only ones who are executed. Anybody who was convicted and then declared repentance is pardoned, but punished. So, the canon law version ends up with some odd policies to us, about conviction and then repentance, how persevering in asserting your innocence can get you killed, whereas accepting the verdict and claiming repentance avoids that punishment.

Đ. S.: It's actually a vicious circle with witchcraft and heresy: if you don't confess to it, then people would say: „Well, so many others have confessed to it, thus it must be true; so why are you maintaining your innocence?“

E. W. M.: No, the Inquisition has already found out, to its own satisfaction, that there is sufficient testimony against you: that whatever you say doesn't matter. Two credible witnesses, persistent behaviour over a certain period of time – for heresy, that suffices. And if you protest your innocence, that means you're stubborn in your heresy, so it guarantees you can get... and this is the way that it flips over when you're dealing with witchcraft – you wind up only with the people who protest their innocence being ultimately executed.

That's the canon law system and then the Roman law system – well, it's only partially Roman law, there's also some customs, but the French Parlement of Paris (*Parlement de Paris*) is, I think, the greatest, most prestigious secular appellate court in Europe in the 16th and 17th centuries. That's a pretty bold statement: there is, for example, in Germany the *Reichskammergericht*,³ which has many Roman law jurists, and has a pretty distinguished record of its own, but the Parlement of Paris is, after all, much older, the *Reichskammergericht* is founded at the end of the 15th century; the Parlement of Paris goes back to the 13th century. So, it has got venerability and prestige, its members are privileged and so on... And the treatment of witchcraft by the French Parlement of Paris is actually oddly chronologically comparable to the Spanish Inquisition. In both cases, you really have a decriminalisation of the crime of witchcraft in the early... between 1620 and 1640 – slightly different variants: two countries in two times and two principle law codes, but it's nonetheless, curiously, almost simultaneous in terms of long-term chronology.

D. S.: *That can also be a part of my next question.*

E. W. M.: Well, yes! Tie them together!

D. S.: OK (chuckles). *So, the next question would be: can you name some other similarities between these great legal systems? So, you mentioned the Genevan trials, the French trials and the Spanish ones, and even the German system. Was there any greater common ground, or are there any other examples of common ground between all these systems and perhaps the witch trials we later saw in England and even the US?*

E. W. M.: Here you stop me, Mr. Stepić! Because I'm not trained in law and I don't automatically, or even quickly think hard about this. And it's hard for me to think hard about this, because I don't have formal training: I am the Genevan justice, if you will, (laughs) who is listening to someone who is trained in this: „tell me how to interpret the evidence in front of me and what kind of punishment I should make after interrogating the prisoner and what you hope...”, all the relevant questions that you think of to ask. So, that's where incompetence takes over: I've just stumbled into this, in retrospect, in old age, after a long time of mucking around with the subject in more than one country. This is another advantage, a benefit I've had of being the age I am at the time I am, and finally having to learn

3 The *Reichskammergericht*, The Imperial Chamber Court, founded in 1495, by the Imperial Diet in Worms, is one of the two highest judicial institutions in the Holy Roman Empire, the other being the Aulic Council (*Reichshofrat*).

some other languages and therefore being able to operate in more than one Western European country. So, circling back towards my argument of being a pretty privileged person... and all the times... well, I guess it started off with the Protestant Reformation – in fact... Well, go ahead. You're the interrogator here, I suppose! (laughs)

Đ. S.: *You're not the accused here, you're just being interviewed for...*

E. W. M.: I'm accused of being in Belgrade, given too many privileges. (laughs)

Đ. S.: *No, not at all – it's a privilege having you here...*

E. W. M.: Thank you very much. I'm not pushing for compliments.

Đ. S.: *What you've told us by this point is that no segment of social and cultural history stands on its own. So, for instance, the trials of heretics and witch trials and other issues, cannot be understood without legal history and legal historiography.*

E. W. M.: Because, after all, there were court systems – and these court systems provide the records and often, almost always, the most abundant records about the phenomenon. What we know about [it] is what we know after people get arrested for witchcraft, and that's not true for heresy, however. In heresy, one of the other differences – I think it's a shorthand for separating them – is that with heresy I think it's quite easy for us to accept in the 20th century and 21st century now: that secret conventicles, clandestine gatherings to read the Bible and comment on it in the 16th century – invention of printing makes it possible – there were secret, private, illegal, technically illegal religious assemblies.

With witchcraft, it's a diabolical assembly and that's where a lot of the authorities and judges investigating the matter began to doubt that it really existed: how do you really fly around on a broomstick? (laughs) Can't do it! You know, it can't be repeated. So that's one significant difference for us in trying to interpret the legal papers that have been left to us. When a heretic is being prosecuted for having attended some illegal assemblies – probably did! When an old woman is being prosecuted for flying around on a broomstick and worshipping the devil: well, maybe she wanted to do it, at least a little bit, but she couldn't do that with a broomstick. Except, the people – and the people in Indiana didn't use broomsticks, by the way, going back to 1970s.⁴

4 The previously mentioned dialogue that the professor and other scholars had with modern-day witches.

Đ. S.: *So that's the focal point... Because we talked previously that the guys who keep the best records are the judges, the tax collectors and the monks...*

E. W. M.: Yeah.

Đ. S.: *...so here we have the judges and, possibly, the monks having a say in what happened and how you should interpret it.*

E. W. M.: Well, they tell us how to interpret it, but we don't necessarily want to buy some of that, because there is too much supernatural. The powers of the devil, which – the old formal Christian devil... in fact, I would turn one question back in other way at you on this point and say that, insofar, Christianity has been split for well over 1000 years now, between Eastern and Western, between Orthodox Greek and Latin Roman forms of Christianity: different calendars for a long time, different Easters, a whole bunch of things like that... The devil should have an equal authority on both sides of the Orthodox/Latin divide: but I don't see the legal records... Of course, the Serbs have a great excuse, by the time the trials become numerous in the late 15th century, there is no Serbian state, so of course there is nobody making legal records, but that's not true of the Poles or the Czechs or Bulgarians, for example... and I'm not aware that in places... I'm especially not aware that in Orthodox Europe there were ever any prosecutions: were there any prosecutions of these kinds?

Đ. S.: *As far as I know, there were singular cases, and there's even a norm in Serbian Dušan's Code incriminating the „mađinik”, the magician...⁵*

E. W. M.: Ah!

Đ. S.: *... for a kind of witchcraft; or an instance where the people try to raise their dead from the graves, and that even some priests take part in it, so they would be stripped of all their honours and be forced to pay a huge indemnity to the state if they persist. So, it's much more of a question of superstition and isolated cases rather than this huge organised endeavour...*

E. W. M.: Ok, there are no organised witch assemblies...

Đ. S.: *Not to my knowledge.*

E. W. M.: Alright, well, we are groping towards one of the cultural differences between Eastern and Western Christianity, and how it plays out and how come I can riffle through all my records in Geneva, and the Spanish Inquisition in Madrid, and the Parlement of Paris. And there's no analogy in Ivan the Terrible's Russia.

5 The article in question, 109, speaks of the magician and the poisoner.

Đ. S.: *I don't think so.*

E. W. M.: So, you know, in other words, East and West Europe have some pretty large cultural differences, and this is one of them, and it is persistent. I don't think that you'd be able to debate an assembly of witches as I did in Indiana in 1973.

Đ. S.: *No covenant of witches here, neither good nor bad, but we do have some interesting oral traditions about some kind of mythological creatures like vampires and werewolves...*

E. W. M.: Yes, yes, yes!

Đ. S.:... *and the whole shebang, but I think we kind of stuck more to that primordial hearsay and oral tradition and superstition rather than, you know „it's a significant cultural phenomenon and it needs to be fought off and...*

E. W. M.: ...and wind up in the hands of lawyers and judges.” (chuckles)

Đ. S.: *If you'd ask modern lawyers, they would kill for some more work, but I don't think it would be interesting enough for our sphere.*

E. W. M.: Did you use the word „kill” knowingly in that sentence? (both laugh) Because that's what's going to get me into one of the questions I know you want to ask.

Đ. S.: *I can ask them, but it's still interesting to hear your „hot takes” on some of these kinds of issues. We can return, of course if you wish, to heresy and other phenomena, but I would like to ask you...*

E. W. M.: Oh, I was going to say: I do have one piece in my bibliography: a conference in England in the early 1990s, where I tried to compare heresy – executions for heresy with executions for witchcraft, which I can link to some of the remarks I made pretty recently here, alright. Simple, stupid, original historical questions: when did it happen? And the answer is that I was going to come up with, when I wrote the paper, and made my presentation in England in '92, was the chronology of prosecutions and executions for witchcraft and prosecutions and executions for heresy and the curiosity chronologically is that there is a very great wave of trials for witchcraft in the late 15th century, the time of the notorious *Malleus maleficarum*, „the Hammer of witches” by Dominican monks⁶ and it spins over in a lot of French speaking areas as well: there is a whole cottage in-

6 *Malleus maleficarum*, „the Hammer of witches”, is a treatise on witches and witchcraft, written in the late 15th century, and was influential on the growing prosecution of witches in the 16th and 17th century.

dustry of early witchcraft trials – late mediaeval, which go between 1480 and 1520. There's a large cycle in places in different parts of Europe, where we really do know that a lot of people are executed for *maleficium* – for heretical magic, and exactly what the details are varies a lot. But this stops almost completely – it drops off. If we could graph for executions for heresy – it goes zooming up around 1490 or so and stays pretty high, and in the 1520s it drops and is very... there is a 40-year span between the mid-1520s and mid-1560s, when there are almost no recorded prosecutions for witchcraft. On the other hand, between the mid-1520s and the mid-1560s, there are enormous numbers of recorded prosecutions for heresy. The most important victims were people known as Anabaptists⁷ – I don't know if you are familiar with them, have you heard of them?

Đ. S.: *Yeah, I've heard of them...*

E. W. M.: Alright. They still exist, which is nice, because it means they have their own historical journals and stuff like that, and college faculties and, you know, it's different from the debate with the witches.

E. W. M.: This guy (shows one of his papers) is an attempt to – see the title – it starts as a parody of Martin Luther's 95 theses, except I only have about 10 of them (both chuckle). This was actually delivered in that form and was edited by the authorities.

Đ. S.: *So, there was a nice reception of it...*

E. W. M.: Yes... Anyway, so, I don't know how to explain this, or rather – I can explain it: the Protestant reformation really begins in 1520 and the Wars of religion arrive in the 1560s.

Đ. S.: *So, instead of fighting these internal issues, like with witchcraft and with the superstition or whatever... Here we have the „elephant in the room”. We have this huge new church – well, from the position of the Catholics, a heretical movement, the Protestants, that are gaining ground and gaining ground fast.*

E. W. M.: They were so numerous, in fact. The authorities do attempt to stamp out heresy in different places – particularly the Habsburg lands in German-speaking Europe, but a lot of them also in France, and few in Spain and Italy, few in the Mediterranean area, who are mostly on the

7 Anabaptists are a Protestant Christian group, formed in the first half of the 16th century. They were considered to be amongst radical reformers, negating the value of infant baptism, believing that a person can only be baptized as a Christian after a period of learning about the faith, which gave them their name.

more radical side of Protestantism. The Protestants composed a martyrology and the Anabaptists have at least two different martyrologies, which don't overlap – and there's a couple of minor ones, but the point is that you have historical sources written by the victims, which will never be the case with witchcraft. So, the heresy trials therefore operate in a different way and that was why I was really interested in the Parlement of Paris, where you have the best trained jurists in Roman law, probably, in Western Europe, confronting an heretical movement; but they don't have canon law training. They are, in fact, getting a lot of their business by having cases evoked to them from ecclesiastical courts. The ultimate word in France is „Justice is in the hands of the King and not the church”, and so in France you wind up... Therefore in Spain, you have the problem of really astute theologians – they at least have a bachelor's degree in theology and the advanced degrees in in law. In Paris you have people with advanced degrees in law, but almost never a bachelor's in theology (chuckles). So they are reversing each other.

Đ. S.: *So, you have these kind of „secular”, let's call them, „jurists” having to face kind of religious matters because the King of France is „Le Roi très chrétien” – „the most Christian king”.*⁸

E. W. M.: Yes, he's required to repress heresy, but they become so damn numerous that they literally exceed the capacities of the jails in which they were. The Parlement of Paris' jail – one of the things I discovered, with some help from a few other experts, while I was playing around with this subject, is that the reason why these trials suddenly start drying up, in the preserved records of the Parlement of Paris, is because there are too many different kinds of crimes they really have to try and there is so many heretics around there that they can't begin to reach them – reach whole communities, because it's very easy to appeal a decision to the Parlement of Paris, and they simply get overrun. I have described it as a meeting between the immovable object and the irresistible force and actually, what matters is that the irresistible force in this case knocks the immovable object sideways. So, heresy becomes decriminalised in France in 1560, precisely because it had outgrown the legal mechanism by which it could be repressed, although they tried, they tried very hard for a while and they always, you know... you have theologically competent legal advice available, but they really don't use it. It's not in their custom and tradition and

8 A translation of the Latin „*christianissimus*” („the most Christian”) it is a part of the official title of French kings, mentioned since the time of the Merovingians, becoming a staple in later centuries, and used until the end of the Bourbon dynasty. It was used to distinguish French monarchs from other kings in Western Christendom.

the way they operate. So, I've backed around legal sources in a lot of ways but I always remain legally untrained, legally naïve, if you will, and on that part juridically naïve, I guess I can honestly say. And yet, at the same hand, I'm an expert on the preserved records that deal with all of these things. And yes, even the financial records, those are the most trustworthy of all. The local officials never lie to central treasury about these things – and the expenses involved with arresting and prosecuting a witch are still public expense, even if you don't convict the person. So, a lot of times you find, you know, records of arrest that don't lead to executions; you also find records of executions, which are usually more costly, because you have a public execution that costs a lot of money, you want to have as many people as possible, [you want it to be] as public as possible, because the idea of punishment is to deter crime by making the punishment severe and humiliating and public.

Đ. S.: *So, the public gets to know the crime and gets to know the offender – it serves the purpose of general prevention in a sense.*

E. W. M.: Yes, that's the theory and was for a very, very long time and this is, at least, how I am able to make some sense, as I can, out of the records with which I have worked.

Đ. S.: *And some sources even in early modern Serbia actually prescribe that the punishment needs to be dealt out during the market day, because most of the people will be at the town square and observing it as a means of, if not passing the time, then just seeing what happens to those that break the law.*

E. W. M.: Yes, and also the French Parlement of Paris places a lot of weight on something – I don't know if you studied this – called the *amende honorable*,⁹ which is a very public ceremony: this is the marketplace thing. The *amende honorable* has the convicted penitent – again, repentance is, also even in the civil law, in force here – and the punishment is „*semper mortem*”, but you are given maximum humiliation. You're on your knees, holding a taper, preferably; if you have offended a particular clan or person, you are in front of their main dwelling, or, better yet, they are in the presence of the leaders of the clan. The idea is, exactly the same as Serbian... the marketplace custom – the more people you have gathered together at one spot at one time... coming out of a church service – another

9 *Amende honorable*, „the honorable amend” is a form of punishment, prevalent in medieval/early modern France, that requires the offender to enter a church or an auditory, to confess his crimes and beg forgiveness from God, the king and country. He would be usually stripped from the waist up and forced to carry a noose around his neck.

great way to do the *amende honorable*, so the church is still there in small ways, even in the Parisian system. So, the intersection of ecclesiastical and secular justice in the early modern period is more intricate maybe than I usually bothered to admit in my head, in my writings.

Đ. S.: *Going on to the most recent of your interests, and your last book, if I'm not mistaken, which concerns women in power, or, to be more precise, as you call them „female kings in late Medieval and Early Modern Europe”. The period you've chosen to cover is between 1328 and 1800. Can you tell us, is there any specific reason for the greatest number of female monarchs and women in power [in this period]? You've actually said that between Catherine the Great and Margaret Thatcher, in Great Britain, in the period of 180 years, there was no female holding executive power in Western and Central Europe.*

E. W. M.: I think my exact phrase was „no female head of government” that means: to back up... Catherine II of Russia was an autocrat. Margaret Thatcher was, technically, a subject of the recently deceased Queen Elizabeth II, but nonetheless, the recently deceased Queen Elizabeth II was not – she had 15 prime ministers – but she was never the head of the British government. Margaret Thatcher was, for ten years: matched now, I think, overmatched slightly by Angela Merkel. But there's a big fall off after those two, even today. So what happens, I think we can say, is – or what I would like to propose – I mean, this is again a guess; I began with that simple bald fact, which is pretty striking, I think: how come it was possible to have a female autocrat or in any way an unchallengeable monarch?

Maria Teresa, who is simply, what, the only excess there, I was going to say, she's twice Ursula von der Leyen¹⁰ in terms of offspring, 7 versus 15. So, anyway, why is there this gap? Well, I think the answer is the desecularisation of monarchical power. And that's a rather elaborate way of saying „look, there's the French Revolution, there's the Napoleonic period, and by the time the dust settles, we have something called the rise of liberalism and representative government that finally filters out of all that”. Well, yes, we do. And we have more participation by more ordinary people. That's fine.

Đ. S.: *And more ordinary women?*

E. W. M.: No, not ordinary women! When do women get the vote? The answer is, in continental Europe, almost never until for at least a century after the French Revolution. And France itself, it's really very late.

10 Ursula von der Leyen is a German politician who has been the president of the European Commission since 2019.

Đ. S.: *I think Switzerland was the latest in the seventies?*

E. W. M.: Switzerland is an extreme case. First of all, Switzerland has never been a monarchy. It's been around since 1291, as a confederation and it has more than one religion in it. It has upwards of four languages. My son is really impressed: we fly Swiss, and there are actually four greetings on the front – none of them in English.

Anyway, Switzerland has had democracy for centuries and centuries and centuries. It is in fact – Americans like to believe we are... we do have one of the oldest, actually working constitutions, maybe the oldest right now. But in terms of overall venerability, the Swiss beat everybody by hundreds of years. Except no Swiss woman voted in any of these elections for all these hundreds of years until 1971. I still have somewhere, in some corner, a ballot for the rise of women to voting status, because I think I was in Switzerland at the time that it was actually passed. So, yeah, losing my track here. I am very old... The failure of... the liberal democratic movement, the French Revolution and Napoleon... Actually, we can make it more vivid and personal than that. One of the things I left out of the speech I intended to say (at this conference) was that Maria Teresa, the woman ruler of Austria with all those children, had actually she had eleven daughters, but a lot of them didn't make it through and so on. But of those eleven daughters, there's at least a couple of them who were married to kings, and they are among the younger ones. The most famous one is married to the king of France: what happens to her? The guillotine!¹¹

Đ. S.: *Another one is married to the king of Naples...*¹²

E. W. M.: Well, she is buried today, with her head still on her body, in Vienna, in the *Kaisergruft* of the Habsburgs,¹³ but that's because that was where she was exiled by Napoleon and his was the second French government to overthrow her: she was overthrown by the Republicans in the 1790s and then comes back at the end of the Directorate, and then is booted out a second time by Napoleon. So she's deposed twice, which is probably one of the more dubious records for all the women in my list; but she is not a ruler. She is a *de-facto* ruler because she's married to a man who doesn't care too much about ordinary business and his wife cares a great deal.

Đ. S.: *Broadly speaking, how would you say that such female rulership shaped the political history of Europe? Has it helped to normalise females in power?*

11 Maria Antonia / Marie Antoinette (1755–1793), the wife of Louis XVI of France.

12 Maria Carolina (1752–1814), the wife of Ferdinand IV and III of Two Sicilies.

13 *Kaisergruft*, or *Kapuzinergruft* (Imperial or Capuchin Crypt) is a burial site for most of the Habsburgs since 1618.

E. W. M.: It did, to some extent, back in the day. Because if a woman – and we’ve experienced this now – by saying, look, in England this was a woman who was on the throne for 70 years! If you stay around for a while – yes, most of the people who are there when you’re in your old age have known no other ruler and it’s normal to have a woman as the supreme governor of a monarchy. But that’s the only way I can see it happening. Of course, women are ordinarily followed by their sons. So things flip back to the default choice of a successor that is a man. You know, in 18th century Russia there were four female autocrats; and three of them – no, all of them, choose men as their successors. The men just don’t last very long; until Catherine the Great, who has three sons with three different fathers – the one who’s legitimate officially becomes her successor.

Oh, this is what I was going to say: actually maybe this is an important point that I did have I believe in the lecture, but I’m not sure. Anyway, Catherine, who is, of all these 30 women, the one with the most elaborate plans to reform the legal system of her state – the Russian Empire, and this is the *Nakaz* of 1760... when is it – late 1760s.¹⁴ She’s, at the time, she’s working very hard on the constitution for the Russian Empire and she has read Montesquieu, and Montesquieu says the most important rule of any particular state is the rule of succession. And so Catherine was, therefore, trying to apply this and design a rule of succession for the Russian Empire.

And she left an enormous amount of papers; but you read the biography on Catherine in English and probably the best in any language – Isabel de Madariaga¹⁵ – [and it] gave me a picture of Catherine struggling with the insoluble problem of explaining why she was in charge. Because she had absolutely no hereditary claims. She was not even Russian by birth, of course, nor royal by birth, so there is no way in which it was [possible to explain]... and she’s extremely clever and she was very good at work and all these other things... She’d love to scribble and she wrote sarcastic plays about... including her fellow female autocrat Maria Teresa – they overlapped – and yet, Catherine made two or three stabs at it, and said: „Well, my son will succeed me”, but then she could not actually create a legal formula that would justify her own position on the throne. (chuckles) I mean, if she couldn’t do it...

14 The *Nakaz* or Instruction of Catherine II (Наказ Екатерины II Комиссии о составлении проекта нового Уложения) was a voluminous manifesto analysing the state of the Russian Empire and its existing law codes, containing the Empress’ guidelines for a new, modern code of laws.

15 Isabel Margaret de Madariaga (27 August 1919 – 16 June 2014) was a British historian, an expert on the Russian Empire in the 18th century and Catherine the Great.

Đ. S.: *Then who could?*

E. W. M.: Right. So, in other words, it's possible... And it helps explain why „*Après moi, le deluge*” I think actually applies to Catherine the Great, in terms of women rulership, more than it does to the French king, Louis the XV, who is responsible for it.

Đ. S.: *So, do you think that traces of old beliefs, concerning females in power, still mark the political landscape of Europe?*

E. W. M.: No, I think that the 180 year gap was long enough to say that it has to be reinvented; but, that's a guess. I'm not here... you may be here long enough to see it reinvented (both chuckle), but I will not... fully; certainly not in my own country.

Đ. S.: *Well, you see in Britain, the last two, or the second and third female prime ministers weren't really lucky, when it came to the infighting and the entire political debate whether or not they are fit, not as women, but as leaders of their party and their government to just persist...*

E. W. M.: The British have a more arcane political system, in terms of the current rules. Because they were a solid majority of one party in government, and therefore that party picks the leaders, but the system by which they pick them turns out to be very unrepresentative. We all read the headlines, you know: England has risked a lot of erosion of its reputation as a really well-governed rule of law... (chuckles) Sorry about that – but after all, I don't do English history and I never... and, of course, English law is the foundation of American law and I am one of those people who really... are kind of anti-British Americans, you know, I'm more comfortable, in some ways, on the continent...

Đ. S.: *Lastly, what occupies you – I mean, professionally or otherwise, these days: are there plans for some future revisits of topics you've already covered, some new research, or...*

E. W. M.: Not really. I don't think I have enough done on numismatics to make a mini book, and I don't think I have the energy left anymore, and the concentration... Old age is there, as I said: I am easily flattered by saying I'm older than I look – my body knows better and it tells me it's time to quit. So this is a farewell address, or awfully close to it.

Đ. S.: *Then, I'm very honoured... You'd say „quit while you're ahead”, I think is [appropriate]...*

E. W. M.: (Laughs) Yes, thank you! If you're going to go out, it's really lovely to be treated this way, thank you.

Đ. S.: *One Serbian actor actually said, quitting his career, when he was, you know, relatively young in these terms – he was in his 70s, he said: „Well, it’s better to get people used to not seeing me where they saw me earlier, than to see me as someone who is inadequate to be there where he currently is”.*¹⁶

E. W. M.: This is why my stepson is with me. Exactly why. (chuckles)

Đ. S.: *Thank you for this interview, and I hope you have a pleasant stay [in Belgrade]!*

E. W. M.: Thank you, thank you, Đorđe!

Рад приспео / Paper received: 2.11.2022.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 4.11.2022.

16 This is a paraphrase from an interview of actor Zoran Rankić.

Đorđe GOJKOVIĆ*

INTERVIEW:
EMERITA PROF. DR KALLIOPI (KELLY) BOURDARA

Emerita professor Kalliopi (Kelly) Bourdara is a renowned professor in the field of history of law. The main field of her research is Byzantine law.

She was born in Athens in 1948. She graduated from the University of Athens Faculty of Law, and she also holds a degree in history from the Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne. She has done postgraduate research at Dumbarton Oaks, Washington DC.

She is now professor emerita, earning the title by teaching legal history to students at the Faculty of Law in Athens.

She has written numerous books and articles on legal history. She participated in many scientific conferences all over the world. She has especially worked on and written many books concerning the political crime in Byzantium, i.e. *crimen laesae maiestatis*.

The interview was led by Đorđe Gojković, on 27 October 2022, during the scientific conference „(Un)fit to rule – acceptance and rejeztance of rulers throughout history”, held at the University of Belgrade Faculty of Law.

Đorđe Gojković: *Dear professor Bourdara, let me first thank you on behalf of the editorial board of the Herald of Legal History for kindly accepting the invitation to this interview. I have to thank you on my behalf as well, for doing me an honour to talk with you on various topics that I'm sure our readers and listeners will find useful. As a professor emerita, you have achieved the highest of academic heights, but let us start from the very beginning. It*

* The interviewer is a fourth-year student of the University of Belgrade Faculty of Law, djolegojkovic00@gmail.com The video recording of the interview can be watched on the Herald's YouTube channel, <https://www.youtube.com/@heraldoflegalhistory5384>

was a long journey in three different countries. Since you were born in Athens, could you tell us what was it like growing up and studying in the cradle of Western civilisation?

Emerita professor dr Kaliopi Bourdara: First of all, I would like to thank you because you invited me here to talk with you for your periodical for the students, and for everybody that will read or listen to what we shall speak about. I am very fond of your country, I am very fond of your city, Belgrade. I have visited the city many times, and I always come back and I like it more and more. Now, to your first question: yes, I had the chance to study in three different countries, in Athens, of course, in my country, in Law School of Athens, then I had postgraduate studies in France, Paris, where I had postgraduate studies in law and history, then I proceeded to Washington DC where I had the work on research on the dissertation. I studied in Athens, first of all. I must tell you that the studies were very good. I can say that the feeling for me and for other students was that we were free! What do I mean we were free? We were free to choose what we wanted to study. We were free to choose what to do with our lives and our studies. I can tell you an example from my own life. My uncle, brother of my mother, was a pharmacist. He had a big pharmacy in Athens. He had no children, so he wanted me to study and become a pharmacist. I did not like it at all, I must confess. I saw him all day long being in his pharmacy, working all day long with drugs, clients and so on. I did not like it and I said: no, I cannot do this job! And what will you do? I chose what I liked to do. I wanted to become either a lawyer or a judge. So I said: I should go to the Faculty of Law. I was free. I chose freely what I wanted to do. I knew that, after that, I had the ways to do something that fits me after my studies. Become a lawyer, become a judge, or something else, or even become a civil servant. Everything was open. So, that was what I had in my first years of my studies, in my country and in my city Athens.

Đ. G.: *So it was a matter of your free choice. But was there any crucial moment that made you choose to be a legal historian, to be exact?*

K. B.: Ah, it was very simple for me! I liked history very much, it was one of my favorite lessons in school. I studied history very hard. I have read many, many books on history. And on the other hand, I liked law. Between the two, I chose to study law. From the first year, when we had the [first] lessons in legal history – that is Roman law, Byzantine and post-Byzantine law and ancient law, I said: I am here! I will choose this because it combines two of my loves – history and law. This was the crucial point.

Đ. G.: *And after so much experience with teaching students, I have to ask you this: how do you recognise students who are eager to learn about legal*

history? Some law students have a hard time understanding the purpose of learning legal history. So, what good will it bring them in various possible careers or in their lives in general?

K. B.: First of all, I can tell you that it's very difficult to recognise whether students are eager to learn about legal history or not. Yes, there are some students from the first lesson that come and say: yes, we like this subject, we want it and we want to continue [studying], please give us a bibliography, and so on. But, they are not many. We must teach the students and tell them what they can do afterwards if they specialise in legal history. It's a matter of what they will do, what their work will be. First of all, they can become good lawyers, because if they know legal history, they know the basis of law. In our countries – Southeastern [European] countries – there are many cases even today that end up in courts, and they have a special background, because they are cases from some works that were done many years ago, even many centuries ago. There were other laws – there was Ottoman law, there was local law – Greek, Serbian... In Greece, Byzantine law was applied for many centuries. And in the courts, they need to have someone who knows legal history, someone who can find a case and solve the case. So, lawyers and judges can be legal historians. There are many think-tanks where legal historians can work very well. They can also become civil servants. If they know the roots of law, they can serve better and they can understand many things better in real life. And, of course, they can do politics. I am, I must confess this, very furious, very angry when I see that there are plans from some powers who do not know, not [only] the law, but the roots, the history, the institutions of a people. They plan for their sake, without knowing how this society is built, what are the roots of this society, what were their institutions – not every people have the same institutions. There is historical background; there are purposes and other things that are special for different countries. Those who have the chances of the people in their hands must know all this. They must know the history of institutions, especially of institutions of public law. After that, they can plan and they can collaborate, because if they don't collaborate with local people, with local authorities, they will not have good chances and good decisions. So, legal historians can work in many, many fields.

Đ. G.: *So, there's plenty of reasons to learn legal history. And it's great that you mentioned the connection between legal history and politics, we will come to that later, I have some special questions on that topic for you. However, the Byzantine Empire has a major position in your work. We Serbs were both part of and neighbours to it for a great period of time. What do*

you consider to be the most important influence of the Byzantine Empire on its neighbouring countries during the medieval period?

K. P.: The Byzantine period is a historical period that I adore. That's why I have studied it – its history, its institutions, and its law. Greeks and Serbs are very near. They were under the same authorities for many centuries – Byzantine first, Ottoman afterwards. The Byzantine Empire has given many, many things to the inhabitants of the empire and to their neighbours. Sometimes they were neighbours, sometimes they were in the frontiers of the Empire. But, now we speak about the neighbours – Serbian neighbours – and the Byzantine Empire. First of all, I must tell you that the Byzantine Empire gave many things to Serbs in culture. First of all – the way of life. Religion, books, translations... Many, many things. So, in the field of civilisation, there are many things that were done together between Byzantines and Serbs. Because, ancient Serbs had different traditions from their neighbours. Little by little, they became Christians, they had the culture and so on. Also, the Byzantine Empire gave many things to the Serbian state in institutions. Many institutions – good institutions – in the Byzantine Empire were a model for the Serbian state. And, of course, they had all this organisation of the state, and there was collaboration between the two neighbours. So, I think in that in public law, the government and civilisation, the Byzantine empire and Serbia worked together and there was an influence from the Byzantine empire to the Serbian state.

Đ. G.: *I chose some of the topics from Byzantine history since you covered pretty much... the whole Byzantine period, so it was really hard for me to choose one topic, so I chose one topic that I indeed do personally like, but I also find it important because of something we can learn from it. I am talking about the Iconoclastic period. What can we learn from the church – state relations from the Byzantines, and how do we make the best of that knowledge in the era of secularisation? We know, for example, that it was certainly good for the Orthodox Church that the iconoclasm hasn't prevailed, that it „lost” in the historical sense – but was it also good for the Byzantine state? What were the relations between church and state like? What are the similarities in, let's say, today's Christian countries?*

K. B.: Big question! (Laughs) I have many, many things to say. Iconoclasm is a very difficult, but very interesting area of Byzantine history. The main thing is that the state interfered in the church. This was the policy of the state of that time – to change the worship of the icons, and this was not something that belonged to the state, this was church policy. But, the state wanted to impose its policy on the church. The church reacted, and finally

we know that in 842 AD we had the restoration of the icons, that is the church had won this war. And I think that from that time on, this was a good lesson that the state must not interfere with the ecclesiastical cases. This, I think, must exist even today. They are separate – state and the church. They were [separate] in Byzantium, also. Today, of course, church is an organisation, an institution of a state, and it works according to the laws of the state based upon which they work. They cannot be outside of these laws. The Serbian Church or the Greek Church cannot do things that are different from what the laws of a country say. Of course they have ecclesiastical law, but it's for the internal life of the church – the relations between the clergymen, believers and clergymen, and it's their internal way of life, their canons. But since they live in the state, they have to live, to apply the law of the state. This is what we know from Byzantium, and that was passed to other countries little by little, and now countries and churches are organised like that.

Đ. G.: Being interviewed during a conference on acceptance and rejection of rulers throughout history, could you point out Byzantine emperors that were the least fit to rule the Empire?

K. B.: There were many. Some were insane. Some others were bad rulers, they didn't have the qualities that a ruler should have. For instance, Phocas in the beginning of the 7th century or Andronikos Komnenos in the 12th century. Both of them were killed. The first one in the hippodrome, if I remember well, the other one was lynched in the streets of Constantinople. So, these, of course are only two examples, but there are also others where we see some of them were not kings anymore when people decided to change the officials and so on.

Đ. G.: In modern countries, where rule of law is widely accepted, is there any room for even talking about our legally elected representatives being fit or unfit to govern, not to say rule?

K. B.: My opinion is that we can say if someone is fit or unfit to rule. Of course, they are elected, and they are elected by the people. But, many times people haven't understood that the person is not able to be a governor. Many times we hear after the elections: „oh, if I knew, I wouldn't have voted for him or for her”... But this is after the election. Of course, people, the voters can say their critiques, and of course as it is in, I think, every country, they have elections every four or five years, so they will not vote for him and for her and they cannot be elected anymore. People can understand if someone is fit or unfit to rule, but afterwards. In Byzantium, it was also afterwards. The king was the king, then they saw he was not

capable of being the king. Now it is easier to stop somebody who is not a good politician or a good ruler. Because there is voting. There is voting every few years. In Byzantium there was not. The rule was for perpetual, life long. So, we can – in democracy – say if someone is fit or unfit, and then change the situation.

Đ. G.: That's a great point. And now we can make a link to your work, that you presented at this conference on crimen laesae majestatis. One of the key points was that a ruler was to be obeyed, but only if they had the qualities that were needed to be a ruler in the Byzantine Empire. But, what we are talking about is that we have so many examples of justifications of wrongful rulers by some, let's say, Christian quotes, including the famous one that says that „all authority comes from God”. And many Christians even today do not question the authority of the government because of that. That, of course, should not be the scenario. What can we learn from the Byzantines in terms of reconciling the obedience towards the government, that is, the state, with the need to maintain the control over it? What are the red lines? Because, as we know, what the Byzantines really had in mind whether someone was ruling by the will of God and if it was according to, let's say, the God's laws.

K. B.: Listen, of course there were some red lines. The emperor in Byzantium was the person that God liked and protected. But if he did things that were not according to what God wanted, according to the political theory of the Byzantines, God was not on his side. And as the Byzantine say: the *ikonomia* (*οικονομία*), not the economy as we know it today, but the way of working, God himself had altered his choice and he could overthrow the person he chose. This way of overthrowing somebody was a kind of disorder, because God, with some people, had said that this is not good to continue and when they left Him, they made a disorder. This disorder was the reason to overthrow the bad ruler and beg for the next one. So these were the red lines. If, sometimes, the qualities of a ruler stopped existing – for example, if he changed his character during his rule, the support of God stopped, and it was legal to overthrow him.

Đ. G.: Just as we overthrow the governments that are not ruling by the laws of state today. Today, it is enough for a ruler to break the state's laws for us to think that it is right to overthrow them in order to maintain the control over their behavior, right?

K. B.: Yes, and nowadays we have the courts, special courts – constitutional courts that can control rulers: if a law is against a constitution, or if a decree, or something else of a governing party is not according to the laws. So there are other options in democracy to overthrow the acts and

sometimes even persons who do not act according to the laws – because if they do not work according to the law, they are not rulers, they are tyrants. So, they are overthrown by the courts and by the people.

Đ. G.: An interesting activity in your rich biography is the collaboration with the radio station of the Church of Greece in a [weekly] hour-long show entitled „Byzantine dialogues” for over a decade. Radio, is of course, meant to be listened by a broad audience, not only by jurists or historians and so, can you tell me, where is Byzantium in our lives today?

K. B.: Oh, it's not in our lives today, I must tell you! But, if there are such radio hours that are dedicated to the history, local history, Byzantine history, ancient history, it is very good because many people learn things here, like these things and want to learn more and more. So, they cultivate themselves and learn things they have never heard of. I think this is a very good thing with radios, TVs etc. that have this kind of activity. They have an educational aim, to educate people in many ways – if it is history, it is either Byzantium history or local history, because a radio station or TV station is not only to have entertainment, it is also to have educational aims and to combine both – education and news – to teach people what happens in the world and, of course, to entertain people. All this must come together. So, education can be like that and people who hear, who see, understand, learn and want to learn more about that. And they like it! You know, I had many, many people who called on the phone after the „Dialogues”, and asked many things. If I was not in the radio station, they left their questions to the secretary and then next week I would answer it.

Đ. G.: Your career as a professor is, although magnificent, not the only major achievement in your life. You were an active politician, fighting for the ideas you believe in for almost two decades. It seems to me as if we forgot the original meaning of the term politics „politika (Πολιτικά)” – being an active citizen, Greek and a professor emerita, you sure can tell us something about politics. How did your education and your career as a professor impact your understanding of your duties towards society?

K. B.: Listen, when you are educated, you want to give things of your education to society – to apply it. So, you can combine the action with the knowledge. To say that now I must give the things I have learned to the people, the society, I can apply and do something different, something for others, to be useful to the society, to my family and so on. So, if you combine all this, you can make things.

Đ. G.: *What do you think are the virtues that should be common to both politicians and scholars? And do politicians and scholars share some flaws as well?*

K. B.: They should have some common virtues. I think that a good scholar can become a politician, to apply his knowledge and, you know, if he knows more things, he can also do more things. He will be very useful, that's my opinion.

Đ. G.: *What do we have to focus on the most in our educational systems in the 21st century? We were talking about education, the recognition of the students who are eager to know, but do we learn enough of the classics today? Or, is it 'outdated', as some say?*

K. B.: I must tell you, in the 21st century classic education is not as it was some years ago. Technology is the top. Everybody wants to learn about technology. But, they learn and they are not cultivated. Their real personality must be also cultivated, to have classic paideia (παιδεία), as we call it, classic education. Otherwise they become bad. [Paideia] teaches values, virtues, many things from philosophy, letters, texts and so on. So, we must have classical education. I'm sure that for many years we shall have the technology on top. But little by little, people will understand what they want from themselves, and not to be mechanisms, mechanic persons, and then we will return to this kind of study. But, it will have its way. And it is a long way, perhaps.

Đ. G.: *You have mentioned the relations of Greeks and Serbs. Greeks and Serbs, of course, widely see each other as very close and friendly nations. In your opinion, which historical events contributed to such relations the most?*

K. B.: Oh, there are many events that contributed to these relations! For many centuries, both people were together, had good relations, had the same religion, had many elements of their civilisation that were common. And in many bad, difficult times, Serbs and Greeks liked to be together, liked to help each other and we have seen it many times. In the 20th century for instance, I think that we had two great events. It was in the first decades of the 20th century, when Venizelos was in the government in Greece and had many good relations with politicians in Serbia, they worked together during the First World War and so on. Then, we had very good relations and we showed it when Serbia had difficulties in the end of the 20th century. I think that Greeks helped Serbs very much, and Serbs also loved having Greeks collaborate with them in many fields.

Đ. G.: What do you consider the most important for the future of relations between Greece and Serbia?

K. B.: First of all, good neighbourhood relations. Very good relations. Exchanges between Serbs and Greeks in many fields, for instance, technology. Or what we do right now in University – scientific exchanges, exchanges of students. Erasmus program, it is a very good way to continue with good relations, for two peoples to get to know each other better – especially the young persons. I also know that our Churches have very good relations and good collaboration. They can have even better collaboration, because we share the same values and we believe in same values. So, these are things that we can share, we can be together, we can love each other and collaborate in many, many fields. Of course, in economical way also and many other things.

Đ. G.: Just as you said, you were in Serbia numerous times, and what's the place you like to visit every time you come to Serbia? And, is there some place that you would like to visit but you didn't have the chance to?

K. B.: I like the center of Belgrade very, very much! All these buildings, all this history that these buildings hide. I like to visit it again and again, drink some coffee near the Square, near the Museum or the Parliament – they are wonderful places that I would like to come to again and again. I have not visited, and I think that I shall not have time to visit it now, the Nebojša tower. It was the tower where Rigas Feraios was imprisoned and then drowned in the Danube by the Turks. It is restored and it was a very good cooperation between the two countries – here, another great cooperation I think it is a very nice monument, as I have heard. Unfortunately, I think I won't have time to visit it, so hopefully I will the next time when I visit Belgrade. And, you know, Rigas Feraios was one of the key persons for Greece to become free from the Ottoman Empire, but not only that – Rigas Feraios is a symbol of the Balkans, because he had the idea in that time – 18th century – to have a coalition, a union of so-called Balkan states, which were at the time under Ottoman occupation. That is, he had the idea of a European Union in the Balkan area. I think it is something formidable. That's why I would like to see where and how in this building he passed his last days before he was executed.

Đ. G.: We have one street in the center of the city of Belgrade that's named after him – Rigas Feraios – in the very center of Belgrade! And Athens has a street devoted to Karadorđe, Karagiorgi as well.

K. B.: My office is at Constitution square, address: Karadorđe of Serbia (*Καραγιώργης της Σερβίας*), number 2.

Đ. G.: *That's a great thing to hear! As we are moving towards the end of the interview, could you point out a work in your professional career that you are proud of the most?*

K. B.: Oh, there are moments that everybody is proud of! First of all, I am very proud of my career at the University. For the students I had, dissertations with some students that were very, very good works – it's a prize for the teacher, for the professor. And I must tell you that a very good moment in my political career was the law that I passed in the Greek parliament, which was for the archives. There was a law in Greece from 1932 about the organisation and using of archives, and so on. In the 90s, I changed it – how long after that... And we have made an internet website of all the archives that are in the Greek state, in every city, cities in small areas, and they are a national internet work now. This is a very good moment in my career because it still exists, and all those who work in these services say that it did something very, very good and for the national history of Greece, because as you know the archives in every country are of national importance. In it you have the big things and the everyday things of people.

Đ. G.: *I'm sure that it was difficult at the times, and in those difficult times, where did you get your inspiration from? Both for your professional and your private life.*

K. B.: In both! Both in my professional and my private life. Because you know, you have learnt many things in your family, by your friends. You have inspirations from dialogues, from virtues you have in your family or your friends, so I would say that both professional and private life were the sections I found my inspirations for many things.

Đ. G.: *Lastly, could you give an advice or two to our listeners and readers?*

K. B.: Oh, I don't have advice to give... I have only to say that my experience is – and I can tell my experience to listeners and readers – first of all, we must become people, persons who study. To cultivate ourselves. To have activities, many activities, not only one. Not only job, many activities. And, I think the most important is to have love for each other. Love for the human being. If we have love for the human being, we can do many things. We can work for the future and good things for society, for persons, for friends, for members of the family. Because, not everybody has a big connection with the society, but he lives, he works and he has activities in a small circle of friends, of family etc. They must love these persons, work with them for their better future. Better future of themselves and of their families and of their friends. I think this is the experience of life.

Đ. G.: *Dear professor, thank you for these wise words and thank you once again for this interview, we hope seeing you in Serbia again soon as it's just a huge pleasure and honor to welcome such a great scholar.*

K. B.: Thank you very much, it was a pleasure to speak with you, to speak for your journal, for our students and for everybody who will read or see this interview. And, I must tell you that we Greeks like and love Serbia and Serbs, and I hope this is mutual.

Đ. G.: *Believe me, it's mutual!*

Рад приспео / Paper received: 20.11.2022.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 21.11.2022.

Стефан Мијовић*

Ђорђе Гојковић**

ИЗВЕШТАЈ СА КОНФЕРЕНЦИЈЕ „(UN)FIT TO RULE: THEMES OF ACCEPTANCE AND REJECTION OF RULERS THROUGHOUT HISTORY”

Конференција „(Un)fit to rule: themes of acceptance and rejection of rulers throughout history” одржана је у организацији Правног факултета Универзитета у Београду, 26–28. октобра 2022. године, поводом навршења седамсто година од крунисања краља Стефана Уроша III Дечанског. Конференција је одржана у хибридном формату (уживо, у конференцијској сали Правног факултета и преко онлајн платформе Webex).

Она се састојала од свечаног отварања, девет сесија подељених на три дана, као и затварања. Скуп су свечано отворили председник организационог одбора, проф. емеритус Сима Аврамовић, декан Правног факултета Универзитета у Београду проф. др Зоран Мирковић, и шеф Катедре за правну историју, проф. др Милена Полојац. Прва сесија била је посвећена питању квалитета доброг владоаца, друга сесија религији, трећа правној и политичкој култури. Четврта сесија, одржана идућег дана, била је посвећена женама владарима, пета једнакости полова у владању, шеста физичким и психичким недостацима. Трећег, последњег дана конференције, седма сесија

* Аутор је студент четврте године основних академских студија Правног факултета Универзитета у Београду, stefan_mijovic@yahoo.com

** Аутор је студент четврте године основних академских студија Правног факултета Универзитета у Београду, djolegojkovic00@gmail.com

била је посвећена политици и моћи, осма легитимитету и последња, девета сесија, била је посвећена наслеђивању. На конференцији су у својству излагача учествовали професори и стручњаци из различитих области, како из Србије, тако и других земаља света. Било је доста живе дискусије, која је неретко била корисна колико и сама излагања. Конференција је одржана на енглеском језику.

СВЕЧАНО ОТВАРАЊЕ

Свечано отварање скупа започето је обраћањем председника организационог одбора конференције, проф. емеритуса Симе Аврамовића. Аврамовић је присутнима пожелео добродошлицу, исказујући велику радост због сјајног одзива на конференцију. Иако је конференција била мултидисциплинарна, Аврамовић је истакао значај изучавања правне историје на факултетима, уз велики оптимизам према напретку правне историје на београдском Правном факултету. У том смислу се захвалио и београдским професорима и организаторима конференције, а свим учесницима, чије је апстракте изузетно похвалио, пожелео је успешну конференцију.

Потом се присутнима обратио проф. др Зоран Мирковић, декан Правног факултета Универзитета у Београду. Он је изразио захвалност за велики одзив на конференцију, истакавши да је врло ретка прилика видети толико добрих правних историчара и теоретичара права на истом месту. Присутнима, а нарочито гостима из других држава, пожелео је угодан боравак на Правном факултету и у Београду, уз жеље да конференција буде корисна и успешна.

Уследило је треће и последње обраћање на отварању, од стране проф. др Милене Полојац, шефа правноисторијске катедре Правног факултета Универзитета у Београду. Изразила је велику захвалност за прилику да отвори ову, по њеним речима, врло значајну конференцију. Такође се захвалила на вредном раду како нашег, тако и међународног организационог одбора за допринос што бољој реализацији конференције. Полојац је скренула пажњу на значај велике разноврсности тема које се тичу најразличитијих периода и култура – од старог Египта, преко средњовековне Грузије, па све до савременог Јапана. Нарочиту добродошлицу у Београд пожелела је колегама из иностранства, подсетивши их да је историја ове престонице и те како релевантна за неке од тема о којима ће бити говора. Свим присутнима је пожелела успешну конференцију.

Прво *Keunote* предавање:

*Contesting a “divine” king’s status: a perspective from Ancient Egypt*¹

Проф. емеритус др Џон Бејнс (*John Baines*)

Професор емеритус др Џон Бејнс, са Краљичиног колеџа Универзитета у Оксфорду, указује на парадигматичан статус старог Египта када је реч о владару као „богу на земљи”. По њему, овакав приступ је недопустив, и сматра га резултатом неправилног схватања античког језика и иконографије.

У прилог својој основној тези – да не можемо са сигурношћу категорички тврдити да су владари просто били отеловљени богови – Бејнс истиче низ уверљивих и лепо изведених аргумената. Није спорно да су краљеви сматрани, у извесном смислу, над-људима. Но да краљеви сами по себи нису сматрани божанствима види се из различитих археолошких открића. На пример, детаљ на ножу који је један египатски аристократа на поклон добио од краља симболизује ред. Дакле, краљ је, на неки начин, могао делегирати сопствену моћ на аристократију. Даље, Бејнс указује на пример Хијераконполиса – места првих гробница које су припадале краљевима на основу кога се обично тврди да је постојао култ краљева. Симптоматично је, пак, што су поједине статуе краљева сломљене, за разлику од неких, много већих, које су остале очуване.

Бејнс се дотакао и правила наслеђивања, тврдећи да их је дефинитивно било, али нам она нису до краја јасна. У Хијераконполису, у једној гробници мушкарца млађег од 20 година, пронађени су симболи краљевске власти. Но исти такви симболи пронађени су у неким другим гробницама, где леже остаци људи који сасвим сигурно нису били краљевског порекла. Да ствар буде компликованија, на једној гранитној стели написано је да је „син само онај који се понаша како треба”, што је прилично контрадикторно природи наслеђивања круне.

Несумњиво је да је краљ у Египту сматран владарем људи и природе. Краљев значај можемо видети и у једном рељефу који приказује краља у лову, и који изражава завођење реда међу животињама. Описујући функције краља, према тексту с једног камена који датира из 14. века п. н. е., краљ је назван „савршеним богом” чије су функције да суди, да заводи ред и да уништава неред. Краљ, ипак, тврди Бејнс, није изједначаван са богом – са једног другог рељефа се види

1 Објављену књигу апстраката видети на линку: <http://wp2008.ius.bg.ac.rs/un-fit-to-rule/category/book-of-abstracts/>

да краљ своје прерогативе добија од бога и да је њему подређен. У неким храмовима су нађени текстови који донекле критикују краља, где је краљ назван „само човеком”, спремним да жртвује друге људе да не би страдао и сам.

После детаљног елабората о различитим погледима на староегипатске краљеве, Бејнс закључује да несумњиво можемо говорити о томе које су краљевске особине биле пожељне или непожељне, али и закључује да је давање јединствене дефиниције онога што је краљ у Египту био, по свему судећи, немогуће.

Прва сесија – Квалитети владара/ Шта чини доброг владара

(Председавао: емеритус проф. др Џон Бејнс)

1.1. Др Зоја Бојић – *Philostrati on the values of good governance*

Зоја Бојић, доктор историје уметности са института за књижевност и уметност у Београду, уводи нас у животе Филострата Старијег (2. век н. е.) и Филострата Млађег, који су у својим књигама (ове две на које проф. Бојић скреће пажњу назване су „Слике”) обрадили кроз слике тога доба битност доброг владања. У времену њиховог писања су у уметничком свету доминантни били мурали, мозаици... Филострат Старији, филозоф, описује приватну галерију у напуљској кући где се налазило око 54 слике, од којих је описао и оне сликане на дрвеној подлози, као и на вазама. Он преко ученика којем приповеда о сликама користи митолошке, херојске, историјске композиције као алат за едукацију како замишљеног ученика, тако и шире публике која и нема могућност да посети ове приватне галерије. Он га даље, кроз слике, учи о битним особинама доброг владара, о власти, етици, политици, естетици, те уметности.

Филострат Млађи одаје пошту своме деди настављајући ово дело, он описује слике Хесиона, и преко описа Ахиловог штита дочава политичке прилике тога доба.

Филострат Старији наводи између осталог о сликама на којима су приказани: пророчица Касандра (око 430 година п. н. е.), Пантеа, Ава Евагрије Понтски, Персеј и Андромеда – слика младе принцезе која бива спасена, али се највише издваја слика Темистоклеа који се представља персијском краљу, преко кога Филострат приповеда о разликама персијског и грчког демократског начина владања.

1.2. Петар Нуркић, МА – *Greek paideia as a prerequisite for a good ruler: the image of Constantine the Great and Julian the Apostate through early christian panegyrics*

Петар Нуркић, мастер сарадник Института за филозофију Филозофског факултета Универзитета у Београду, говори о класичном грчком васпитању – *paideia*, за који у српском немамо еквивалентну реч, у контексту оцене владавине Константина Великог и Јулијана Отпадника кроз ранохришћанске панегирике.

Paideia је, врло поједностављено, класично грчко образовање и васпитање савршеног члана полиса. Премда је изузетно тешко дефинисати овај појам, *paideia* је била кључни елемент грчке културе у Римском царству. Нуркић је истакао да су стари Грци имали сасвим особено схватање доброг владара. То је онај који влада примером, краљ-филозоф, као врло стара идеја. Он такође мора бити умерен, свестран, отворен за савете и мишљења других људи.

Доба Константина Великог, једне од најзначајнијих личности Римског царства, по некима се сматра временом раскида са класичном грчком културом. Јулијан Отпадник се често истиче као последњи римски владар подизан на класичном грчком васпитању и образовању. Нуркић истиче да не треба пренебрећи чињеницу да је Константин био човек сличне културе и образовања, о чему сазнајемо примарно од Темиста Еуфрада, говорника из његовог времена. Из записа Дионисија Нилуса и Либанија, сазнајемо да је грчка култура била жива не само у школама, него и уопште у животу. Нуркић закључује да римски владари нису могли бити добри без *paideie*, али и да без ње филозофи и говорници нису могли говорити нити писати панегирике.

1.3. Проф. др Драгана Димитријевић – *Too wise to be an emperor? Self-image and otherness in the emperor Julian's 'Misopogon'*

Драгана Димитријевић почиње своје излагање општим представљањем цара Јулијана, који је добио име Филозоф (због свог потенцирања на филозофији) или Отпадник (зато што се вратио паганizmu у хришћанском царству). Позадина њеног рада је сагледање Мисопогона кроз призму психологије и социологије.

Наиме, Мисопогон је Јулијанова сатира на самога себе, настаје као реакција на исмевање од стране његовог народа. Пратећи концептуално самоатрибуцију у социо-психолошком смислу, сагледамо његову слику о себи кроз: 1) опис физичког изгледа – где кроз иронију показује неслагање са народом и о свом изгледу прича у сатиричном тону, кроз иронију исказујући емоције; 2) набрајање карактеристика лично-

сти – нпр. умереност у храни, ригидност, скромност, итд. 3) екстерне/социолошке карактеристике – приказује социјални идентитет персоне.

Себе је установио као строгог стоика, не као блажу или модификовану верзију, угледајући се највише на Марка Аурелија. Кроз ово журно написано дело видимо унутрашње стање које је Јулијана учинило уникатним владаром.

1.4. Др Закари Читвуд (*Zachary Chitwood*) – *King of the mountain? Medieval Hagiorite perspectives on ideal rulership*

После општих опаски о Светој Гори, др Закари Читвуд са Универзитета Јохан Гутенберг у Мајнцу, изложио је своје налазе о истраживању светогорских мишљења о владарима. О томе које би врлине требало да красе владаре, а које би га мане, према монасима, дисквалификовале, Читвуд сазнаје из житија, типика и повеља.

Везе владара и монаха су биле живе већ у време Јустинијана. За потребе излагања, Читвуд истиче однос Атанасија Светогорца из династије Фока са својим рођаком, владарем Нићифором Фоком. Још као обичан генерал, Нићифор је Атанасију обећавао новац за одређене манастире, као и то да ће и сам постати монах по окончању похода. Ипак, убрзо постаје цар и каје се пред Атанасијем, који му опрашта и даје му драгоцене савете како да свето живи у свету.

Други парадигматичан пример који Читвуд излаже је из 14. века, када Палеолози посећују Свету Гору, као први византијски владари који ће то урадити. Према ономе што је о њиховим посетама записано, као и савета које су добили Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин, сазнајемо да су Светогорци код владара ценили мање-више све што Нови Завет свакоме заповеда: милосрђе, трпљење, праведност, ревност. Разуме се, гнев, среброљубље, властољубље и упуштање у дворске сплетке (којих у Византији није мањкало), сматране су недостојним једног православног хришћанског владара.

Друга сесија – Религија

(Председавао: др Закари Читвуд)

2.1. Др Ливиу Маријус Илије (*Liviu Marius Ilie*) – *“Sinners” who were fit to rule – the throne succession in 15th century Wallachia: from diplomatics to history*

Ливиу Маријус Илије са Универзитета у Крајови представио је четири влашка владара који су успели да владају иако су означени као очигледни грешници. Помиње и концепт одређеног „божанског проклетства”. Било је историјских тренутака у којима је непоста-

вљање наследника доводило до проблема, јер иза владара остају писмена у којима стоји „кога год божанско постави за мог наследника”.

Михаил I – похотљив, грешник због чијих греха настају последице, како грчки епископ тога времена говори, које кулминирају земљотресом и напредовањем Турака до Влашке.

Влад Цепеш – његов отац помиње три своја сина као могуће наследнике (чинећи наследство компликованијим), он се појављује у историји као „перфектан грешник” („Крвави владар”).

Раду Згодни – који је поменут у „Историјама” Лаоника Халкондила као љубавник султана Османског царства.

Раду Велики – којег помиње Гаврило, монах са Свете Горе, грдивши га због супротстављања ставовима тадашњег патријарха Влашке.

2.2. Ванр. проф. др Фатма Ђул Карађоз (*Fatma Gül Karagöz*) –
*How to dethrone an Ottoman sultan: the evolution of legal discourse
in fetva between the 17th and 20th century*

Др Фатма Ђул Карађоз, ванредни професор Правног факултета Универзитета Галатасарај, излагала је на тему збацивања османских султана с престола, виђене кроз призму текстова фетви. Фетва је, истиче професорка, одговор на религијско или правно питање дат са становишта шеријата.

У фетви која се тиче збацивања султана Абдул Азиза (1876), султан се назива генеричним именом Зајд (еквивалент америчком *John Doe*), те се тиме овом владару верника спочитава склизивање са правог пута исламске вере. О томе да су и физички недостаци били разлог за збацивање сведочи једна друга, ранија фетва о Мустафи I (1623.) у којој се тврди да владар мора бити (ментално) здрав да би бранио земљу.

Погубљење Ибрахима I Лудог (1648.) утемељено је на фетви којом му се спочитава што није водио рачуна о реду ствари у свету, што је главна дужност султана. Фетвом се одобрава збацивање и у случају да владар разреже превелике порезе (Мустафа II), ако је владар превелики хедониста који владање препушта људима око себе (Селим III), те све до 20. века када се фетвом истиче да владар не сме владати као деспот (Абдулхамид II).

Професорка закључује да се може говорити о утицају конституционализма на збацивање султана кроз фетве, нарочито у 20. веку. Истовремено, скреће пажњу проф. Карађоз, терминологија шеријата се значајно преплиће са конституционализмом, нарочито у новијој историји.

2.3. Ванр. проф. др Марек Стари (*Marek Stary*) – *Wallenstein's disposition about the succession in the Dutchy of Frydlant*

Марек Стари, ванредни професор Правног факултета Карловог универзитета у Прагу, прво приповеда о почетку Валенштајна, Тридесетогодишњем рату у коме се Албрехт вон Валенштајн истиче по организационом таленту у тадашњој Чешкој краљевини.

Диспозиција из 1628. представља други документ те врсте, који се састоји од 51 савршено очуване стране, и садржи 44 одредбе (2 су раније избрисане). У документу се види подела на секције: 1) подршка католичкој вери (одредбе 3–6); 2) начин владања (одр. 7–19); 3) наслеђивање по линијама (26–41) – као прве ставља мушке наследнике, па онда браћу и рођаке, следећи су чланови породице католичке вероисповести, на крају су сродници из побочне линије његовога оца; 4) општа правила наслеђивања (26–41) – забрањује усвојенике, прописује старатељство; 5) завршне одредбе (42–46). Нису прописане санкције за непридржавање ових правила, а такође је очигледно и искључење жена из наследних редова.

Нацрт нове Диспозиције из 1633. остаје само као нацрт, јер је Валенштајн убијен 1634. године, са одобрењем цара Фердинанда II.

Друго *Keynote* предавање:

Eupatridae vs. Kapatridae in Alceus' poetry: pedigree and bodily (im)perfection in the power struggle in archaic Lesbos

Ванр. проф. Атина Димополу (*Athina A. Dimopoulou*)

Атина Димополу, ванредни професор Правног факултета Националног универзитета у Атини, започиње своје предавање упознавши окупљене са Лезбосом: прво историјско помињање Лезбоса, налазиште првих трагова микенског присуства... Говори потом о краљу Маркару („од кога само краљ Пријам беше већи”), те о граду Митилени и чињеници да је то био најистакнутији културни и музички полис Грчке. Поштовали су и волели лепоту зарад лепоте и одржавали разне феште њој посвећене. Симпозијум се на Лезбосу јавља као нека врста античког књижевног клуба, где су се размењивале песме, политичке идеје и сл. Након приче о превратима, доласку демократије и грађанским ратовима улазимо у причу о Алкеју. Он као припадник аристократије (еупатрид) у грађанском рату због својих политичких ставова бива истеран из државе, и постаје познати песник, страствено пишући о грађанском рату.

Питакас из Митилене (640–568. п. н. е.) био је политичка опозиција песнику, и успиње се као изабрани диктатор њихове земље. О

њему Алкеј пише у својој песми „Држава” где га описује као некога ко има казан за стомак и прождире Лезбос. По многим прозивкама, песмама и сасвим отвореним врећањима Питакоса, видимо да је у тој тиранији постојала потпуна слобода израза коју Питакос није ограничавао. Прозива га Какопаридом, што значи „рођен од стране лошег оца, ниског социјалног сталежа”. Питакос је ипак изашао на крај са својим ниским сталешким статусом успостављајући значајне социјалне конекције и уз помоћ своје мудрости. Његова харизма, потпомогнута и браком са аристократкињом, доводи га до врха друштвене лествице, где су га чак еупатриди сматрали за еупатрида, иако то није био.

У рату који је повео против Атињана побеђује уз помоћ својих стратешких способности, а Алкеј, пак, показује да није дорастао херојима о којима пише – храбрим аристократама доброг држања и изузетне лепоте, јер кукавички баца штит током битке и бежи.

Питакос на крају бива запамћен као један од седам мудраца античке Грчке, пример мудрог човека који води битке умом, човека који је за собом оставио „мудре законе”, променивши дотадашњу историју острва, и силази са позиције моћи након десет година владавине.

Трећа сесија – (Правна и) политичка култура

(Председавала: ванр. проф. Атина А. Димопопу)

3.1. Марион Ровекамп (*Marion Rowekamp*) – *When women rule. Female parliamentarians in the Weimar Republic (1918–1933)*

Професорка историје са Мексичког колеџа Марион Ровекамп започела је своје излагање инспиративним цитатом једне немачке посланице: „Женама је коначно дато оно што им је неправедно ускраћено!”. Право гласа о ком је реч, за жене у Вајмарској републици било је новина. Постери по граду су анимирали жене да гласају, политичке партије убрзано уче жене о правима која им припадају. Свечана атмосфера и величанствен тренутак након миленијумске борбе за право гласа.

Тема излагања професорке Ровекамп била је, међутим, ближи поглед на то како су жене гласале и колику су реалну моћ имале. Партије центра углавном су сачињавале католикиње. Социјалдемократска партија мобилисала је жене склоније левичарским идејама. Укупно гледано, жене су претежно гласале конзервативно (под утицајем цркве и традиционалних модела мушких посланика).

Жене су углавном потенцирале теме дискриминације – слободу избора одеће, образовања и рада. Многе посланице улагале су додатни труд сматрајући да су изабране не само због идеологије, већ и због свог пола – то је главни подстрек за потенцирање тзв. женског

питања у парламенту. Ипак, жене су, каже Ровекамп, имале контрадикторан положај – уколико су биле успешне у својој професији, завређивале су поштовање зато што су „попут мушкараца”.

Како је време одмицало, женама је давано све мање значаја у политичком животу. Озлоглашена нацистичка партија уопште не кандидује жене. За потпуну еманципацију, жене ће морати да сачекају крај Другог светског рата и цивилизованији приступ људским правима и демократији.

3.2. Др Зафирис Никитас (*Zafiris Nikitas*) – *Trials on the stage: the German documentary theatre of the 1960s*

Зафирис Никитас, доктор позоришних студија на Аристотеловом универзитету у Солуну, причао је о утицају позоришта и сценског извођења одређених комада заснованих на суђењима за нацистичке злочине. Ови комади се појављују као један вид документарне позоришне режије која широј публици представља и случајеве и њихова судска решења на сцени. Наводи два најбитнија суђења: 1) Ајхманово у Јерусалиму (1961.); и 2) франкфуртско суђење за злочине у Аушвицу (1963–1965).

Наводи изузетан пример Хајнара Кипхарта који је режирао представу о Ј. Роберту Опенхајмеру 1964, базирану на Опенхајмеровим саслушањима из 1954; даље говори о представама Мартина Валзера, Ролфа Шнајдера, Ханса М. Ензенбергера, чувеног Питера Вајса и другима. Ови су се људи служили директним изворним материјалима којима су успели да спроведу метаморфозу сцене у одређене суднице, чиме су поспешили дискусију јавности о питањима правде и њеним последицама. Исправно је назвати овакву радикалну сцену домом за поетичну и драматизовану правду, истичући њену корелацију са не само немачким, већ и америчким правним системом.

3.3. Проф. др Јасна Бачовска Недић и проф. др Огњен Вангелов – *Утицај јравне културе на ауторитарности владавине у јоси-социјалистичким земљама са осврћом на Републику Северну Македонију*

Професорка Јасна Бачовска Недић са Факултета „Јустинијан Први” Универзитета Св. Кирила и Методија, због оправданог одсуства свог колеге коаутора, сама је изложила виђење (врло актуелног) проблема односа правне културе и ауторитарне владавине у пост-социјалистичким земљама југоисточне Европе.

Излагање је започело детаљном расправом о самом појму правне културе. Као релативно нов појам у социологији права, правна култу-

ра обично подразумева разматрање броја и улоге правника у институцијама, положај судија и правосуђа уопште, став не-правника према праву и очекивања од правосудног система. Утицај правне културе на владавину права је несумњив, али није лако одредити тачну меру.

Према речима професорке Недић, један од главних проблема са ауторитаризмом у пост-социјалистичким државама је назадовање у владавини права, а са чим је директно повезан ниво правне културе. Премда је рад базиран на случају Северне Македоније за време владе Николе Груевског, Недићева истиче да проблем са ауторитаризмом немају само државе ван Европске Уније, већ и неке државе чланице (Мађарска, Пољска) које су прошле транзициони период.

3.4. Проф. др Даниела Блажевска – *Public speaking skills of a candidate*

Даниела Блажевска, професорка Правног факултета Универзитета Св. Кирила и Методија, изнела је тезу о „добрим” владарима као добрим говорницима, премда та корелација не важи и у обрнутом случају, тј. не стоји увек да су „лоши” владари лоши говорници. Проф. Блажевска износи идеју промене која настаје само у једној особи, која онда на себе преузима мисију да своју идеју спроведе до адекватне реализације, чак и када насупрот те особе стоји добар део света. Референце које иду у прилог дефинисању добрих владара, и владара уопште обично у себи садрже и битан елемент способности аргументисања и лепог излагања, изношења оних идеја које одређени народ треба да погурају ка напретку, наравно, на челу са владаром који би морао да стоји иза својих речи и покаже како оне изгледају на делу. Чак и данас, избор народних представника и даље се умногоме темељи на одређеним говорничким вештинама. Изложене су основе дикције, говора тела, искуства и самог знања које је потребно да се ти говори адекватно одрже, а ове вештине се подробније изучавају у самом раду.

Треће *Keunote* предавање:

How women became fit to rule

Проф. емеритус Вилијам Е. Монтер (*William E. Monter*)

Треће велико предавање, свакако једне од „звезда” конференције – проф. емеритуса Вилијама Монтера са Одсека за историју Колеца у Вајнбергу – имало је за циљ да публици приближи прихватање жене као владара у средњем веку.

Као кључни концепт за разумевање увођења жена у владавину, проф. Монтер истиче институт заједничког владања. Од позног

средњег века у Европи, са првим примером забележеним у Навари 1329. године, наследнице престола су се крунисале заједно са својим мужевима. Заједничко владање је, дакле, архаичан институт, са заједничким крунисањем у својој суштини. Аналогно венчању које је сматрано светом тајном, крунисање је био неопходан чин „формализације” заједничке владавине у којој ће и жена моћи да има удела на, начелно, равноправним основама.

Разлоге за овакво резонување у средњем веку проф. Монтер налази у томе да је брига за опстанак династије била увек актуелна – не удати се, значило би не наставити династију. У средњем веку, тек спорадично се срећу самосталне владарке – попут Јоване I Напуљске, о којој је било доста речи.

За разлику од мушких владара, жене су врло ретко имале више бракова. Као значајан изузетак Монтер истиче Марију Стјуарт, краљицу Шкотске, која је имала чак три брака. Идући у новију историју, публика је о владаркама слушала шетњом кроз Сицилију, Португал, Кипар, Навару, Белгију, Мађарску и Пољску.

Све до 18. века мужевима владарки су имали значајну улогу у владању. Инспиративно предавање закључено је разматрањем нововековног односа према владаркама, где либерално-демократске државе нису биле нарочито наклоњене привилегијама владара, тим пре ако би ти владари биле жене, до чије политичке еманципације још задуго неће доћи.

Четврта сесија – жене као владарке

(Председавао: проф. емеритус Вилијам Е. Монтер)

4.1. Др Данијела Стефановић – *Sobekneferu (c. 1760–c.1755 BCE), first female ruler in ancient Egypt – an overview of legitimacy of her rule*

Др Данијела Стефановић, професорка историје на београдском Филозофском факултету, говорила је о Собекнеферу – првој владарки старог Египта. Она је била једна од четири владарке Египта (поред Хатшепсут, Таусрет и Клеопатре VII). Са сигурношћу се може рећи да је владала нешто више од десет месеци, но свакако је уврштена у најзначајније спискове краљева старог Египта. Собекнеферу није владала уместо (преминулог) мужа, нити заједно са њим; она је прва и једина египатска владарка која је наследила престо самостално.

Значајне контроверзе ствара питање пола Собекнеферу. Према визуалним приказима, могло би се посумњати у њен пол. На статуи која представља њен торзо у природној величини (налази се у Лу-

вру), комбинују се и мушки и женски елементи. У различитим изворима, о њој се говори и у мушком и у женском роду.

Професорка Стефановић објашњава да другачије и није могло бити – иако несумњиво жена по рођењу, она је у политичком и идеолошком контексту посматрана као мушко. Таква је била владајућа догма о владарима, ради чијег поштовања и, следствено, легитимације власти Собекнеферу, ова владарка се морала приказивати са елементима мушког пола.

4.2. Проф. Мирјана Мишкић – *Agrippina the Younger: empress that never ruled*

Проф. др Мирјана Мишкић са Правног факултета Универзитета у Бањој Луци говорила је о једној од најконтроверзнијих личности Римског царства. О Агрипини, жени која је уједно Неронова мајка, Клаудијева жена, Калигулина сестра и Германикова ћерка, сазнајемо најпре од Тацита. Биографски подаци о њој говоре да је то свакако била жена изузетних способности, са огромном жељом за влашћу.

Будући да је тадашњи Рим спречавао жене да наследе престо, Агрипина је морала тражити алтернативни начин да управља царством. Разуме се, тај начин је подразумевао мушкарца као формалног владара. Њено „мешање” у сфере јавног живота где женама према праву и обичајима није било места, оцењено је од историчара врло негативно. Тацит каже да је њена удаја за Клаудија била скандал, те да је до ње дошло прорачунато, будући да је Агрипина схватала да титула „августе” не може доћи сама од себе. Иако сама није могла да влада, на „избор” владара је и те како могла утицати – отровавши Клаудија, довела је Нерона на власт.

Иако ни изблиза није без мана, њене способности засигурно су је квалификовале да влада боље него Калигула или Нерон – но од тога ју је делила само чињеница да је женско.

4.3. Др Мелина Рокаи – „*La Reine Manquant*” и „*Le Roi*”: *Margaret Beaufort (1441/3–1509) и Anne of France (1461–1552)*

Др Мелина Рокаи са Одсека за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду истраживала је пол као препреку доласка на престо кроз примере Маргарет Бофорт и Ане Француске.

Публику је увела у историјски контекст времена живота ове две жене. Маргарет Бофорт живела је у времену Ратова ружа, када у Енглеској нису постојала јасна правила наслеђивања престола. У време када се Маргарет одрекла свог места у наслеђивању престола у име свог сина Хенрија Тудора, није било закона који уређивао такву си-

туаџију. У принципу, примењивало се правило примогенитуре. Супротно би се помислило по оспоравању права на престо Матилде (12. век), мада се то, сматра Рокаи, може гледати пре као изолован случај.

С друге стране, у слично време је у Француској оспорено право на престо Ани Француској, путем законске дисквалификације која је налагала да жене не могу бити владари. Упркос закону и обичајном праву, Ана је ипак владала Француском више година, за време малолетства Шарла VIII (њеног брата), али у сваком случају нити она, нити њена ћерка није могла наследити престо по смрти свог брата, који за собом није оставио наследнике.

4.4. Проф. др Игор Милинковић –

A shift toward equality in royal succession in European monarchies

Проф. др Игор Милинковић са Правног факултета Универзитета у Бања Луци започиње своје излагање са општим информацијама о монархији и изузетком изборне монархије, ширећи даље идеју о избегавању правних и политичких одговорности монарха.

Професор се онда дотиче концепта демократског легитимитета монархије, где влада принцип по коме краљ не може да дела на своју руку („*the King cannot act alone*”).

Прошао је кроз моделе краљевског наследства: 1) Салијско право; 2) Низоземско-Аустријски модел (где ћерке могу добити титулу у одсуству мушких наследица); 3) Кастиљски модел.

У модерном свету: представљен нам је Закон о наслеђивању из 1980, док Законом о наслеђивању Круне УК-а (2013) пол и католичка вера губе на значају у стављању одређеног наследника/це у предности у односу на другог/у. У Шпанији, Монаку, Лихтенштајну важи начело мушке примогенитуре. У Јапану, пак, по старом империјском закону из 1947. у наследству учествују само мушкарци.

На крају је професор Милинковић истакао како је прилагодљивост у ствари кључ преживљавања европских монархија.

Пета сесија – Родна једнакост у управљању

(председавала: доц. др Нина Кршљанин)

5.1. Пантелис Халкијас, МА (*Pantelis Chalkias*) – *Women fit to rule in Aristophanes “Lysistrata”*

Излагање Пантелиса Халкијаса са Правног факултета Аристотеловог Универзитета у Солуну започето је пре свега увођењем у свет античког грчког доба, у историју Пелопонеског рата, у годину 410.

када је Аристофан представио свој нови комад. Овај комад, „Лисистрата”, представљен је у току фестивала посвећеног богу Дионису.

Поставља се питање о подобности жена Атине класичног доба да управљају. Помињу се као кућепазитељке (*ikos*), помиње се такође и њихово управљање кућним приходима. На то се надовезује прича о Лисистрати, која једне вечери скупља друге жене и са њима се свечано заклиње да ће заједно изнаћи начин да заврше Пелопонески рат. Кроз на први поглед мизогино представљање жена, Аристофан је у ствари представио главне слабости тадашње демократије, које су заправо слабости самих грађана.

Аристофан вешто кроз слику потлачених, обесправљених жена тога доба, показује њихову храброст и интегритет; иако ниског друштвеног положаја, те жене преузимају на себе одговорности вођства, мотивисане не експлоатацијом моћи, већ племенитим циљем спасења Грчке. Аристофан овим делом шаље занимљиву поруку у којој слободу представља преузимање одговорности.

5.2. Ванр. проф. др Фјодор Веселов (*Fedor Veselov*) –
Alexander the Great, Ivan the Terrible and the gynarchy:
towards the sources of the first letter of tsar Ivan IV to Andrei Kurbskii

Професор са Државног универзитета у Санкт Петербургу, др Фјодор Веселов, своје излагање у коме ће спојити врло удаљене епохе почиње цитатом из Првог писма цара Ивана IV Андреју Курбском: „Пророк је рекао: авај човеку којим управља жена, авај граду којим владају многи владари.”

Читаво излагање, заправо, трага за извором ове „пророчке” изреке. Неки истраживачи су дошли до недовољно убедљивих закључака да је цитат компилација више изрека из Старог Завета. Уверљивија верзија приче каже да цитат потиче из српске верзије Александриде. Само у српској верзији овог текста налази се следећа епизода: жена која моли Александра да казни њеног мужа смрћу, од Александра добија одговор: „Авај човеку којим управља жена, авај земљи којом управља жена, о! авај граду којим жена управља!”

Честа тема средњовековне уметности је женска злоба. Нису реткост извори који жену окривљују за пропаст великих личности – Соломона или Александровог оца Филипа, или пак градова попут Троје. Ту је, наравно, и Евина „непослушност”.

Веселов закључује да, иако се у средњовековној уметности види снажан осећај отпора према владавини жена, цитат који користи Иван Грозни има искључиво реторичну функцију.

5.3. Др Ки Вон Хонг (*Ki-Won Hong*) –
*Paradox of Deborah in the protestant opposition
to gynecocracy in sixteenth century France*

У онлајн форми нас је др Ки Вон Хонг, предавач на Корејском универзитету у Сеџонгу, прво упознао са судијом Дебором, представљајући њено место у Светом Писму. Помиње је као „судију и повратитељку Израела” смештајући је изнад Елизабете I. Главни део излагања односио се на Франсоа Отмана (1524–1590) као једног од најутицајнијих протестантских теоретичара и теолога 16. века; његова становишта о Дебори су изузетно занимљива, јер га убацују у парадоксално размишљање о Божијој вољи да се изабере жена за судију, повезујући целу ситуацију Француске тога доба – гинеократијом. Строго се противио уделу жена у власти, политици, највише због догађаја који су резултирали Вартоломејском ноћи, иза које је стајала Катарина ди Медичи. Отманов закључак је био да је била Божија воља да Дебора заузме место ослободитељке Јевреја, и да није владано том земљом од стране ње, нити разума, нити вољом људи, већ чисто и једино Божијом вољом. Кроз доктрину Филипа де Монреја (1549–1623) који признаје Дебору, Калвиново интерпретативно решење и, са друге стране, апсолутно противљење гинеократији Џона Нокса, Ки-Вон Хонг је довео до бољег разумевања протестантске мисли у Француској тога доба на тему односа мушкараца и жена у политичкој сфери.

5.4. Ванр. проф. др Христина Рунчева Тасев и
ванр. проф. др Катарина Шапкова Коцевска –
*Electoral representation of women on national and local level:
are women fit to govern in the Republic of North Macedonia?*

Две професорке са Правног факултета Универзитета Св. Ђирила и Методија, Христина Рунчева Тасев и Катарина Шапкова Коцевска, изложиле су македонски случај доношења одлука у Парламенту и на локалном нивоу, и указале на и даље велики недостатак жена на тим позицијама власти.

Показале су да иако постоје одређени закони који захтевају нпр. да жене чине 30% кандидата партијске листе (по закону из 2002) ипак те жене заврше на дну листе, те тако и без места у законодавном телу. Надају се даљем кретању ка циљу који подразумева равноправну заступљеност (50–50%) представника и представница у телима која доносе одлуке у држави. Потпора овој причи је учвршћена статистиком, кроз коју се провлаче чињенице да су током година у 81

општини градоначелници били: '05. год. 2 жене; '09. године су били све мушкарци; '16. год. достиже се највиши број од 6 градоначелница (што чини 2–6%). Такође, пре увођења законских квота, од 1994. до 2002. број жена се у изборним циклусима кретао од 4 до максималних 20, да би 2016. достигао максималан број – 45 од 120 мандатара. Једино локалне скупштине прате минималне законске квоте од најмање 30% представница у локалној самоуправи. Закључујући своје излагање, наводе да није непознато да веће присуство жена у представничким телима даје женама могућност да се даље боре за своја права и унапређење социјалних политика, здравства, просвете...

Четврто *Keynote* предавање:

Medicine in the service of political calculation in Byzantium

Проф. др Петер Шрајнер (*Peter Schreiner*) и
проф. др Изабел Грим-Штаделман (*Isabel Grimm-Stadelmann*)

Петер Шрајнер и Изабел Грим-Штаделман су своје врло интересно излагање медицинских утицаја у Византији поделили у пар секција.

У првом делу су говорили о Јустинијану II и његовом повратку на власт уз помоћ својих лекара, постављајући тезу да питање владаревог физичког изгледа није стање *sine qua non* већ је свакако субјект политичких калкулација. Даље је било речи о византијском поимању физичких недостатака владара као препреци у очима јавности, поготову на примеру недостатка носа као највидљивијег симбола „обожавања”. Било је говора и о моћи којом су располагали медицинари царава, који су имали прилике да отрују или онеспособе владаре који су сматрани неподобнима.

У другом делу је било говора о карактеру и статусу византијских царава. Јован II Комнин умире од ране задобијене у сумњивој незгоди током лова, где бива погођен отрованом стрелом (што је поткрепљено конкретним датумима забележеним за овај догађај), а наслеђује га Манојло I Комнин. Вилијам од Тира бележи могућност ампутације царева руке, што је цар одбио уз речи како је недостојно да Римско царство буде вођено једном руком.

У трећем делу је било приче о царском здравству, где су се професори наравно окренули Алексију I Комнину и његовој ћерки Ани, која је у невероватном обиму допринела описивању и изучавању тадашњих бољки и техника, поготово гихта.

У четвртном делу су побројана разна обољења и последице тих обољења на византијске царе. Нека од њих су: старост и деменција која је прати; психичке болести као што су депресија и манија; епилепсија као неуролошка болест; разне инфекције, ратне озледе, итд. Забележено је оно што је данас познато као Паркинсонова болест код царице Зоје.

У петом делу су обрадили свргавања и физичке казне, међу којима су најизраженије биле разне врсте сакаћења, којим су обележавани свргнути цареви и они који су починили неке тешке преступе. Набројали су такође више релевантних извора који нам служе за описе метода и начина ослепљења, као што су и навели цареви који су били ослепљени.

У шестом делу је било речи о годинама владара и њиховим крунисањима, где је најбитнији био елемент зрелости. Веровало се да девојчице sazревају са 12, а дечаки са 14 година; само је пар пута био случај када су деца млађег узраста морала да преузму круну, а некада чак и да се боре против својих старатеља као својеврсних узурпатора.

Шеста сесија – Инвалидитети и слабости

(председавао: проф. др Петер Шрајнер)

6.1. Ванр. проф. др Јоанис Ксидопулос (*Ioannis Xydopoulos*) – *Philip III Arrhidaios, king of Macedonia. A puppet king?*

Јоанис Ксидопулос, професор на Аристотеловом универзитету у Солуну, на Факултету за историју и археологију, већ у самом почетку свог излагања доноси једну измену у свом наслову. Он уклања знак питања, дајући јасан закључак још у уводу да је Филип био неподобан владар, и краљ марионета. Знамо да је син Филипа II, не знамо ништа о његовом детињству. Након Александрове смрти у Вавилону, проглашен је за краља уз његовог сина, који је био беба. Полусестра Александра Великог је ускоро након проглашења понудила своју ћерку Еуридику као адекватну жену за Филипа III, и тај брак је имао подршку македонских трупа. Убрзо након венчања у Азији, главни камп се са краљем и свитом враћа у домовину; не зна се колико је у Македонији Филип стварно деловао као владар. Због краљеве болести, како кажу извори, поставили су Александровог генрала Полиперхона за старатеља Александровог сина. Еуридика преузима контролу над краљевством, а након неког времена су порасле тензије између два Александрова наследника тј. између Александрове мајке Олимпије која је владала као регент свом унуку, и Еуридике која

је управљала стварима уместо свог неспособног мужа. Македонска војска прелази на страну Александрове мајке, а Филип III и Еуридика бивају заточени. Олимпија 317. године п. н. е. даје наређење да се Филип III убије, а Еуридику терају на самоубиство.

Сви извори указују на то да је Филип III био ометен у развоју, Плутарх говори о детињастом понашању, ниској интелигенцији, али ипак има говора и о његовој благости, и могућности да обавља једноставне јавне церемонијалне дужности. Увек је имао некога као старатеља, и у својим акцијама је увек наводно делао по наговору других, и под њиховим вођством. Закључак је да Филип није био ништа друго до марионета људи који су га користили за остварење сопствених циљева.

6.2. Ванр. проф. др Милош Станковић – *Baldwin IV the Lepper – fit to rule, but unfit to live long enough*

Милош Станковић, професор правне историје на Правном факултету Универзитета у Београду, отвара своје предавање општим детаљима из живота Балдуина IV и његовог одрастања у Јерусалему.

Још од детињства, када је као дете приликом игре био озлеђен, Балдуин није осећао бол, што је указало на његову издржљивост али и на касније установљену утрнутост руке и немогућност осећаја у тој руци. Ово је сам почетак његове сумње на оно што ће се касније испоставити као губавост. Ову је болест открио његов учитељ Вилијам од Тира, који бележи своје чуђење због проглашења младог принца за краља након очеве смрти, баш због чињенице да је његова болест била свима позната. Разлог томе би могла бити немогућност потврђивања дијагнозе. Али ипак је као командант повео своју војску на Саладинове трупе и однео победу иако је имао само једну руку. Оснажио је и положај својег краљевства у спољној политици, вешто се борећи против свега, а уједно полако губећи битку у своме телу; био је краљ који је имао несрећу да буде губавац, и губавац који је имао срећу да буде краљ. Његова је заоставштина краљевство које је ојачало економски и задржало територију, а лично је виђен као неко ко колико год физички неподобан, психички је био и више него подобан да успешно влада.

6.3. Константинос Дијадос, МА (*Konstantinos Diados*) – *Deformity as a qualification: the case of Byzantine court Eunuchs*

Константинос Дијадос, мастер студент Факултета историје и археологије Аристотеловог универзитета у Солуну, говори у уводу о трансформацији евнуха у моћну политичку елиту Византије, али

ипак неподобних да буду нешто више од саветника цара. Закон Константина Великог из 337. забрањивао је кастрацију и одузимао роба и власништво онога ко почини овај криминални акт, а ако се зна особа која је кастрацију физички спровела у дело, следила јој је смртна казна. Јустинијанова Новела 142 из 558. године је прописивала кастрацију као могућу санкцију за починитеље, Лав VI Мудри је прописивао смртну казну за илегалну кастрацију, итд.

Кастрација је била изузетно исплатива за оне који су је спроводили (у злату), иако је подлегала кривичном гоњењу. Кастрација је прописивана и спровођена од стране државе као казна за кривична дела: 1) кастрације; 2) бестијалности; 3) педофилије; 4) хомосексуалности. Разлози су могли бити и медицинске природе, као и политичке.

У једном моменту је почео да расте број евнуха у царству јер је било очигледно да се евнусима пружају боље могућности за социополитичко напредовање. У византијском Тактикону наводи се да су евнуси имали почасне титуле, резервисане специјално за њих. Али у касном византијском периоду њихова моћ слаби, иако су и даље присутни на двору Комнина. Њихове тежње ка стицању све веће моћи, поготово при крају 11. века, на крају доводе до њиховог пада.

Пето *Keynote* предавање:

Crimen laesae majestatis: fit or unfit to rule?

Емерита проф. др Калиопи Бурдара (*Kalliopi Bourdara*)

Калиопи Бурдара, емерита професорка Правног факултета Универзитета у Атини, направила је мали преглед ове, како каже, огромне теме – *crimen laesae majestatis*. Трон у Византији није био наследан, што је значило да је свако могао да влада, без обзира на пол (нпр. Ирина Атињанка, постала је царица 802. године, након ослепљења њеног сина) или порекло (нпр. цар Василије Први Македонац, који је до царске титуле стигао од обичног кмета). Примери Зоје и Теодоре у 11. веку, које су биле подобне да владају као последње у лози Македонске династије, показују нам да су жене имале једнаку могућност за успон на трон уколико испуњавају критеријуме који су потребни и цару, али је царица била ипак изузетак, а не правило.

У облику који нам је познат данас, устав није постојао у Византији; уместо устава имамо легислативни текст из 9. века – Епанагогу (885–886), која детерминише одговорности световне власти и одвојене одговорности духовних достојанственика. Садржи и клаузуле које регулишу администрацију. Други део се бави карактерис-

тикама, квалитетима које неко треба да има да би био цар: 1) добар према свим својим подређенима, не кажњава водећи се својим осећањима већ објективно; 2) да надгледа и поврати све изгубљено; 3) мора да се носи и дела мудро; 4) да буде православне вере, да се придржава свих закона светих списа; 5) мора да има на уму законе града када прави своје интерпретације, тумачења закона, када је у сумњи мора да искористи оно тумачење које је у корист народа; 6) ако нема закона мора да поступа по обичајима, а ако нема њих, онда најближе по захтевима случаја и да не нуди интерпретације које се противе већ писаним законима, итд. Има дужност да се понаша као отац земље, да је штити и поврати изгубљену земљу. Ако се цар носи по свим горе наведеним и другим правилима прописаним у Епанагоги, онда је подобан да буде и остане владар, сигуран на трону и чуван од стране Бога.

Сваки акт против цара је био акт против Бога, јер се тиме вређао избор Божији. Овај злочин је *crimen laesae majestatis* и постојао је посебан закон за овај акт, прописан у Пандектама 48.4.3 и 49.16, Еклоги 17.3, Василикама 60.51.34 – санкција је била смрт или тешко прогнанство. У пракси су санкције биле блаже, није било смртне казне, већ је главна била ослепљење или сакаћење. Али ослепљење ипак доминира за злочине светогрђа, а по интерпретацији Василика (60.36.1 – секција која прописује ослепљење) због повезаности са Богом акт против цара је био сматран за злочин светогрђа. У Византији се неформално подразумевало да ослепљена особа постаје неподобна да влада, и тако бива уклоњена као потенцијални будући цар. Након ослепљења је обично и конфискована имовина. За ову казну има много примера; Константин V је почетком своје владавине (743) ослепио свог највећег противника, његову децу, и командира који је стао против њега, са намером да се обезбеди од покушаја да му се претолме престо. Василије I након доласка на престо, користећи се многим легалним и нелегалним радњама, ослепљује свог противника, а постојала је могућност да то уради и сопственом сину, Лаву, којег ипак спашава патријарх. Константин VIII у својим касним годинама, након смрти савладара и брата Василија II, параноично ослепљује све за које је сумњао да су били против њега, тако је онеспособио већину великих и моћних породица.

Још једна казна је била кастрација, која такође оставља санкционисане без могућности присвајања царског звања, углавном је извршавана над збаченим царским породицама чинећи их безопасним. Такође је практикована и „казна” замонашења свргнутих царских породица.

Седма сесија – Политика и моћ

(Председавала: емерита проф. др Калиопи Бурдара)

7.1. Александар Симић, МА – *Athenian tyrants in Hellenistic and Roman periods: challenges to power*

Александар Симић са Одсека за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду бавио се питањем изазова с којима су се сусретала три тиранина хеленистичког и римског периода.

Симић је проучавао случајеве Деметрија Фалеронског (317–307 п. н. е.), владара Атине под окупацијом Македонаца, те Аристиона, кога неки извори називају Атинионом (88–86 п. х. е.), тиранина блиског понтском краљу Митридату VI. Трећи случај бавио се Иродом Атиком (101–177 н.е.), познатим атинским тиранином, који је био учитељ и пријатељ Марка Аурелија.

Свој четворици тирана заједничка је била зависност од неког, по рангу вишег владара. Такође, сви они су се суочавали са унутрашњим проблемима – оптужени од стране својих суграђана да су тирани, бранили су се на различите начине. Њихов положај био је нестабилан не само због унутрашње опозиције, већ и због спољашњих претњи по, пре свега, њихове „покровитеље”. Уз детаљну анализу политичких околности владавине сваког од ових тирана, Симић долази до закључка да је сваки тиранин почев од Александра Великог морао рачунати са неком „вишом” инстанцом да би дошао на власт и на њој опстао – појава која је непозната класичном периоду грчке историје.

7.2. Томас А. Компос, МА – *The legal system of classical Athens as a catalyst for political persecution: the impeachment of Alcibiades*

Томас Компос, мастер са Демокритовог универзитета Тракије, публици је говорио о славном атинском војсковођи Алкибијаду. Објашњавајући јавну функцију у Атини, на самом почетку је истакао врло важну поенту – положај генерала је у себи садржао комбиновану војну и политичку контролу. Грци су за генерале бирали харизматичне политичке личности, али не науштрб квалитетног управљања војском.

Правни систем Атине је предвиђао многе процедуре зарад провере подобности за обављање функције генерала. Ти поступци су подразумевали испитивање прошлости кандидата, као и његовог морала и карактера. Крајња демократичност атинских избора контролисала је вршиоца јавне функције пре избора, за време мандата, али и након истека мандата.

Из добро познате приче о Алкибијадовом животу, Компос сматра, треба извући важан закључак о атинској демократији: премда несумњиво демократски механизам, контрола над јавним функцијама имала је и своју врло негативну страну – уз мало (више) злонамерности, лако је доводила до неправде – сасвим супротно атинским идеалима.

7.3. Др Милан С. Димитријевић – *Didius Julianus, the Roman emperor who assumed the purple by giving the best offer on the auction for the throne*

Да су за конференцију заинтересовани историчари и стручњаци из сродних области није било изненађење, али др Милан С. Димитријевић из Астрономске опсерваторије Београда својим присуством показао је да љубав према историји не познаје границе струке.

Димитријевић је говорио о једном врло необичном случају. Од свих начина да се дође на престо, Марко Дидије Север Јулијан одабрао је један од најоригиналнијих. Кратка владавина овог чудног човека, од свега 66 дана, започела је оног дана када је успео да придобије подршку преторијанске гарде. Наиме, након што је његов претходник Пертинакс убијен од тих истих преторијанаца, престо је остао упражњен. Два богата човека, Сулпиције и Дидије Јулијан постали су претенденти. Преторијанци, у жељи да добију што више новца, направили су по Димитријевићу, неку врсту аукције. Разуме се, победио је Дидије Јулијан – наводно је сваком војнику понудио по 25.000 сестерција.

Засигурно не без контроверзи, историјско сведочење о овом догађају о коме пишу Касије Дио, Елије Спартијанус и Иродијан, било је предмет тумачења др Димитријевића.

7.4. Проф. др Маријам Кхартишвили (*Mariam Chkhartishvili*) – *The “unfit” royal heirs in ancient and medieval Georgia*

О теми која је већини присутних била готово непозната, а уједно врло занимљива, говорила је професорка др Маријам Кхартишвили са Факултета друштвених наука Државног универзитета у Тбилисију.

Професорка је слушаоце упознала са самим настанком политичке историје ове земље. У време Александра Великог, један његов војсковођа, Азон, прогласио се краљем једне грузијске државе (Картли) по праву наследства које своје крајње исходиште има у Богу Сунца. Међутим, владар који ће га збацити са трона, Фарнаваз, тврдиће да је збацивање успело управо зато што је миљеник – Бога Сунца. Да би учврстио свој положај, он ће увести нову религију у којој је он Бог лично.

Наслеђивање се вршило по правилу примогенитуре, а жене су такође наслеђивале трон у случају да нема мушких потомака. Упркос божанском праву на власт и јасним правилима наслеђивања, поједини легитимни наследници су се сматрали неподобним – често са аргументацијом сличном оној коју је користио Фарнаваз када је збацио претходног краља. Судбине наследника неправедно збачених због „неподобности” обележиће многа историографска дела Грузије.

Осма сесија – Легитимитет и правне тврдње

(Председавала: проф. др Маријам Чкартишвили)

8.1. Др Срђан Пириватрић – *Acceptance and rejection of emperors in the Byzantine civil war of 1341–1354*

На још једну тему из неисцрпне византијске историје говорио је др Срђан Пириватрић са Византолошког института Српске академије наука и уметности. Реч је била о турбулентном периоду Византије који је уследио након смрти Андроника III Палеолога.

У борбе око престола била је укључена, посредно или непосредно, свака значајнија личност тадашњег доба. Трагични грађански рат водио се између присталица Андрониковог малолетног наследника Јована, у чије име би требало да влада царица Ана и васељенски патријарх Јован XIV Калекас као епитроп, уз подршку Алексија Апокавка – и Јована Кантакузина, самозванца који се издавао за заштитника легитимних наследника од претензија Алексија Апокавка.

Пириватрић је образложио различите политичко-филозофске и теолошке погледе на легитимитет и легалитет владавине. Тема је блиско везана за нашу историју, будући да је и Стефан Душан био укључен у конфликт. Уз то, разуме се, владајуће становиште византијских ауторитета било је релевантно за сваку државу која је са Византијом долазила у контакт.

8.2. Сопио Кадагишвили, МА (*Sopio Kadagishvili*) – *Prince Demetre (Demna) in Georgian historiography*

Сопио Кадагишвили, мастер студент на Институту за историју и етнологију „Иван Јавакхишвили”, отвара своје излагање уз средњовековне грузијске изворе и даје општу слику Грузије у средњем веку. Колико год грузијски краљеви прихватили одговорност да испуне духовне атрибуте, буду јаки ратници који не поистовећују себе са божијом светлошћу већ пред њом клече, ипак је било момената када су и они подлежали борби око престола. У златном добу Грузије (11. век) када краљ Дмитар и његов син, краљ

Давит, умиру, Дмитров млађи син Гиорги III ступа на престо, док иза Давита остаје веома млади принц Дмитар (Демна). Демна ипак диже војску да свргне свог стрица са престола, али тај отпор бива сломљен, а Демна заточен, мучен и ослепљен.

Главни проблеми историографије се појављују након тога, зато што у наредних 700 година имамо само једностране податке о овом догађају, где је Демна представљан у лошем светлу, а тек 1892. се поставља питање о његовој легитимности. Сматран је нелегитимним због тога што су неки сматрали да је његов деда, стари краљ Дмитар, желео да Гиорги наследи престо, а уз то се на Демну гледало као неподобног владара и због тога што је за жену узео жену из народа, а не племићку крв. И даље о овом случају има дебата, али би требало преиспитати гледиште по коме је Демна био неподобан да буде владар, а не слепо га прихватати из извора који су настали у време владавине Гиоргија и касније његове кћери краљице Тамаре.

8.3. Др Насер Микаелен-Габријел (*Nasser Michaëlene-Gabryel*) –
*Comparative study of political history and cultural anthropology
on royal authority and monarchical power*

Насер Микаелен-Габријел, доктор романистике на Универзитету Ла Рошел, прави компарацију између више монархијских наратива у Европи средњег века. Између осталог, дотиче се хришћанских монархијских моћи и, насупрот њима, муслиманских царстава. Унутар самог вођења царства у исламским земљама дотиче се теоријских концепата нормативног реда и политичког реда, као и њиховог међусобног конфликта и надограђивања.

Неопходно је спровести компаративну анализу нашег знања о политичком реду и повезаности са политичком културом. Укрштајући улоге религије и националности, која тада игра мању улогу, добијамо монарха који мора бити у прихваћеној вери земље којом управља, уз то се краљ мора у својој побожности придржавати стриктних стандарда које диктирају Држава и Црква. Арапски владари, посматрајући утицај, харизму и ауторитет владара Кастиље и Француске долазе и до своје фигуре „Мудрог краља”, на коју се у том добу већина краљева Запада угледа (по даљем угледу на Соломона).

8.4. Др Наталија Туригина (*Natalia Turygina*) –
*“Knight-king”: king Aleksandar I Karađorđević on the protection
of Russian emigration in the 1920s and 1930s*

О интензивним историјским везама Русије и Србије говорила је др Наталија Туригина са Државног универзитета у Санкт Петербургу. Њено излагање бавило се односом краља Александра I Ка-

рађорђевића према руским емигрантима у Краљевини СХС, односно Југославији двадесетих и тридесетих година прошлог века.

Уточниште у нашој држави нашло је око 40.000 руских (углавном политичких) емиграната. Туригина је детаљно образложила благонаклоност политике краља Александра према руским досељеницима. Обезбеђени су адекватни економски, образовни и културни услови за њихов живот. Иако Србима добро познато, подсетила је на значајне доприносе руских досељеника нашој држави.

Након смрти краља Александра, Руси су непрестано повлачили паралеле са убиством Романових, те су и југословенског краља сматрали мучеником. За многе нов податак био је да су руски емигранти у Кини саградили капелу у спомен краљу Александру и цару Николају II у Харбину. Нажалост, није сачувана до данашњих дана.

Шесто Keynote предавање:

Biblical hermeneutics of disruption: the dissonance between political power and divine grace in the order of succession as a moral warning for the rulers

Проф. др Јоанис Пападопулос (Ioannis Papadopoulos)

Још један грчки излагач, проф. др Јоанис Пападопулос са Македонског универзитета у Солуну, говорио је на врло комплексну тему коју је обрадио мултидисциплинарно.

Пападопулос добро уочава да је проблем (на први поглед) „неправилне” смене владара у Библији живо заступљен. Како Стари, тако и Нови завет обилује примерима преузимања власти од стране оних који прекидају дотадашњи континуитет. Понекад се крши правило примогенитуре међу самим наследницима, а понекад престо преузима неко ко није ни улазио у разматрање. Пападопулос истиче да је оваква могућност створена управо због Божијег благослова. Континуитет и сигурност најчешће заиста јесу по Божијој вољи, али исто тако по Његовој вољи (односно допуштењу) може доћи и до „нелегитимне” промене власти.

Моменат нестабилности који овакав, за човеков разум несхватљив поредак ствари носи, према Пападопулосу, могао је служити као упозорење владарима. Уздајући се у Божију вољу, владар је над собом имао неку врсту Дамокловог мача, који може пасти кад год владавина престане бити Богу угодна. У оваквом стању, владари ће се придржавати Божијег закона: милосрђа, љубави, умерености и уздржања. Пападопулос истиче понашање владара као још један парадокс – углавном плашећи се да не остану без власти, они чине добро

људима, додатно легитимишући своју власт пред тим истим људима. Ипак, владари морају бити трезвени, јер је Божија воља у Библији често недокучива, а за владаре сасвим сигурно непредвидива.

Користећи херменеутику и врло убедљиве теолошке, али и филозофске аргументе, Пападопулос је слушаоце подстакао на размишљање о овој теми која помера границе познавања Библије и поклекла власти.

Девета сесија – Наслеђивање

(Председавао: проф. др Јоанис Пападопулос)

9.1. Др Зураб Таргамадзе – *Controversy in the Georgian royal family in 11th–12th centuries and the false testament of David the Builder*

Грузија као тема је већ са првим предавачем заинтересовала слушаоце, а о средњем веку ове старе државе говорио је др Зураб Таргамадзе са Института за историју и етнологију „Иван Јавакхшвили”.

Тема овог предавања смештена је у златно доба грузијске историје – дванаести век. Прва контроверза тиче се доласка на престо Давида Градитеља (Давида Грузијског). Не слажући се са политиком свог оца према Селџуцима, Давид преузима ствар (престо) у своје руке. Међутим, права контроверза везана за овог, по многим најславнијег владара Грузије је тек уследила. Грузинима врло добро познат документ, назван Тестамент Давида Градитеља, предмет је озбиљних контроверзи. Њиме је, наводно, предвиђено да престо наследи не само прворођени, већ и другорођени Давидов син. Научници се углавном слажу да је тестамент настао након Давидове смрти.

Излагач у свом раду трага за одговором на питање ко је, када и зашто кривотворио тестамент Давида Градитеља.

9.2. Проф. др Маријана Цибранска-Костова и

Проф. др Иван Билиарски – *Усвојење и њодобносѝ за владање: ѝравне и линѝвисѝичке ѝерсѝекѝиве у средњовековној Буѝарској*

Професор са Бугарске академије наука, Иван Билиарски, започиње своје излагање са појмовима усвајања у Риму (примери Октавијана, који је био усвојен, и који је усвајао, све до Диоклецијана), па касније у Византији, и са њиховим правилима укратко. Скренувши пажњу на Јустинијанову Новелу 24. прешао је на генерални циљ усвајања, и на духовни садржај самог усвајања, као и на даљи религиозни карактер наставка линије у хришћанству. Поставља питање о наслеђу династија у Источном царству, и прелази на Бугарску у 13. веку.

Редак случај у бугарској историји чини усвајање Јакова Светислава од стране царице Марије Палеологине Кантакузине, што је директно везано за појам наслеђа моћи. Намера царице је, додуше, била не да обезбеди престо Јакову, већ своме младом сину Михаилу Асену. Јаков је усвојен од стране царице, али не и од стране цара, који је тада био хендикепиран; тај инвалидитет га није спречавао да влада, иако је представљао могући проблем темељима царске моћи и потенцијалну неподобност. У Бугарској историји је Јаковљево име повезано са чињеницом да је Номоканон Св. Саве копиран у Бугарској и послат даље у Кијев.

9.3. Доц. др Нина Кршљанин – *Fit for a regent?*
Princess Milica as a ruler during her son's reign

Професорка Нина Кршљанин са Правног факултета Универзитета у Београду отвара своје предавање кратким историјским уводом у касни 14. век у Србији, Косовску битку, и смрт цара Уроша који умире без наследника. Након свега, Србији по први пут остаје малолетни владар (највероватније око 12 година стар); по свим изворима не видимо дилему око тога да млади Деспот Стефан треба да буде наследник, док његова мајка није формално нигде наведена као регент, али Константин Филозоф је као такву бележи. Константин о Милици пише (око 1431) као вештој, мудрој, побожној, и изузетно храброј.

Њене политичке квалитете и спремност да доноси тешке одлуке можемо видети из тога што, заједно са Сабором, одлучује да руку своје кћери да Османском султану Бајазиту. Чак и након што је Милица, након пунолетства свога сина, постала монахиња, и даље је остала активна у политичком животу земље.

9.4. Ђорђе Степић, МА – *The succession crisis in the Serbian Despotate (1458–1459) and the prerequisites for a ruler: none fit to rule!*

Публици се последњи обратио сарадник у настави на београдском Правном факултету, Ђорђе Степић, али не у својству домаћина већ излагача на још једну тему из српске историје.

Упознајући страну публику са основама свог рада, Степић је истакао да српска држава у средњем веку није познавала стриктна правила о томе које би квалитете владар требало да поседује да би владао. Међутим, о квалитетима који су и те како били пожељни, може се сазнати из повеља које су владари издавали.

Користећи термин „криза” да окарактерише стање у ком се деспотовина налазила непосредно пред пад под османску власт, Степић истиче да је тешко не приметити иронију у борби за престо

који само што није нестао. Излагач је детаљно поткрепио своје тврдње трагичним сплетом околности везаних за наслеђивање престола Бранковића.

ЗАТВАРАЊЕ СКУПА

Конференција је завршена обраћањем проф. др Нине Кршљанин, у коме се захвалила излагачима и публици на успешној конференцији. Радови учесника конференције „*(Un)fit to rule: themes of acceptance and rejection of rulers throughout history*” биће, у догледно време, објављени у истоименом зборнику.

Рад приспео / Paper received: 10.11.2022.

Прихваћен за објављивање / Accepted for publication: 15.11.2022.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

1. Профил часописа и врсте радова које се објављују

Весник љравне историје / Herald of Legal History је међународни академски студентски часопис, посвећен проучавању правне историје свих земаља и свих раздобља. Издавач часописа је Правни факултет Универзитета у Београду. Часопис излази два пута годишње, у ограниченом штампаном тиражу и електронски у отвореном приступу.

Радове могу подносити како студенти основних и постдипломских студија права, тако и студенти других друштвено-хуманистичких наука. Прихватају се и радови аутора којима је престао статус студента, уколико су га имали у време истраживања, односно писања рада.

Текстови могу бити на српском или енглеском језику.

Прихватамо следеће врсте радова:

1. Студентске академске чланке; у случају коауторских радова, сви аутори морају да имају статус студента у високошколској установи. Радо примамо како радове који се тичу појединачних правног система, тако и оне који примењују упоредни приступ.
2. Приказе књига; предмет рада могу бити како скорашње, тако и давно објављене књиге, али приступ се мора прилагодити сходно томе. Уколико се ради о приказу старије књиге која је у међувремену доживела поновно издање, аутор прегледа мора дати пуне библиографске податке како о првом издању књиге, тако и о оном које је коришћено при писању приказа.
3. Студентске преводе академских чланака и изворних текстова са српског на енглески и обрнуто, или са било ког другог језика на један од два претходно поменута. Ако је текст већ преводен на дотични језик, мора се радити о приметно бољем и/или савременијем преводу. Преводац је у обавези да, упоредо с преводом, поднесе сагласност аутора или другог носиоца ауторских права (или доказ да је текст у јавном домену, тј. слободан за коришћење), као и оригинални текст. Када год је могуће, оригинал и превод биће упоредо објављени.
4. Интервјуе значајних научника из области правне историје, које спроводе студенти, на академске теме. Упоредо са текстом интервјуа, интервјуиста има обавезу да поднесе доказ о дозволи и сагласности интервјуисаног (лица) да интервју буде објављен (нпр. електронска преписка или копија потписане изјаве о сагласности).
5. Пригодне текстове – извештаје с конференција, некрологе и сл.

AUTHOR GUIDELINES

1. Journal Profile and Types of Submissions

Весник љравне историје / Herald of Legal History is an international academic student journal dedicated to the study of legal history of all countries and periods. The journal is published by the University of Belgrade Faculty of Law. It has two issues per year, in a limited number of physical copies and as an open access e-journal

Both graduate and postgraduate students of law, as well as of other social sciences and humanities, are eligible to submit papers for the journal. Submissions by authors who no longer have student status are also acceptable, as long as they possessed it during their research or writing.

Submissions are accepted in Serbian and English.

We accept the following types of submissions:

1. Academic articles written by students; in case of co-authored papers, all authors must have student status at an institution of higher education. We encourage both papers dealing with individual legal systems and those taking a comparative approach.
2. Book reviews written by students; both recent and older works can be reviewed, but the approach must be adjusted accordingly. If an older book that was later re-issued is reviewed, the reviewer must submit full bibliographical information regarding both the first edition of the work and the one that was used for the review.
3. Translations of academic articles or primary sources from Serbian to English or vice versa, or from any other language to either of these two, done by students. If a translation of the text into the language in question already exists, the translation has to be significantly better and/or more modern. Along with the translation, the translator must also submit the author's or another copyright holder's consent (or proof that the text is in public domain, i.e. free to use), as well as the original text. Whenever possible, the original and the translation will be published side by side.
4. Interviews with renowned scholars in the field of legal history, conducted by students, on academic subjects. Along with the text of the interview, the interviewer must submit proof of the interviewee's authorization and consent to the publication of the interview (e.g. email communication or a scan of a signed statement of consent).
5. Event-related texts – conference reports, necrologues etc.

Пожељно је да студенти који намеравају да поднесу преводе или интервјуе о томе унапред обавесте Уредништво, те да питају да ли текст који ће бити преведен или научник који ће бити интервјуисан одговарају профили часописа. Може се послати и узорак преведеног текста (1–2 странице), како би се унапред проверио општи квалитет превода.

Радови који су већ објављени на другом месту не могу се предавати за објављивање. Ако је радна верзија неког рада учињена доступном на интернету, по објављивању рада је треба уклонити или заменити линком за рад на сајту *Весника*.

Радови предати за објављивање подлежу обавезној анонимној рецензији два рецензента којима није познат идентитет аутора, као што ни аутору није познат идентитет рецензента. Чланке и приказе књига ће рецензирати стручњаци из одговарајућег поља правне историје, док ће преводе прегледати стручњак у чију специјализацију потпада тема на коју се рад односи и филолог специјализован за језик на коме је текст написан. Интервјуи, као и други слични текстови (нпр. некролози) не подлежу анонимној рецензији, али редакција може сугерисати примерене измене.

Радови се шаљу у *Microsoft Word* формату на адресу vesnik@ius.bg.ac.rs или предају онлајн преко сајта часописа: <http://ojsnovi.ius.bg.ac.rs/index.php/Vesnik/index>. Уколико аутор сматра потребним илустрације, табеле или неубичајене фонтове, потребно је да их достави у виду засебних датотека. Оригинали превођених текстова се такође могу послати у PDF-у.

Видео апстракти за радове или уживо снимљени интервјуи су такође прихватљиви и биће објављени на профилима часописа на друштвеним мрежама (YouTube, Facebook, Instagram, итд.) упоредо с електронском објавом радова на које се односе. Слање видео апстракта или интервјуа не ослобађа аутора обавезе да пошаље писани апстракт с кључним речима, или транскрипт интервјуа. (Уколико интервју није вођен на српском или енглеском језику, превод транскрипта на један од та два језика је неопходан.) Видео снимци и друге крупне датотеке могу се слати преко бесплатних сервиса за дељење датотека (попут *WeTransfer*, *FileMail*) истовремено с подношењем рада или недуго након.

Рокови за подношење радова су: 30. април за први број, и 31. октобар за други. Аутори ће бити обавештени чим њихови радови буду примљени.

Аутори су дужни да се при писању радова придржавају међународних академских и етичких стандарда. Чином предавања рада за објављивање сваки аутор гарантује да рад не садржи никакво кршење ауторских права, плагијат или етички преступ, као и да рад није раније био објављен, није прихваћен за објављивање нити у поступку разматрања за објављивање на другом месту, те да ће евентуалне радне верзије уклонити или заменити линком за верзију објављену у *Веснику* ако рад буде прихваћен за објављивање.

We encourage students intending to submit translations or interviews to inform the Editorial Board of their intentions in advance, and to inquire whether the text to be translated or the scholar to be interviewed fit in with the journal's profile. An example of the translation (1–2 pages long) can also be provided, in order for the overall quality of the translation to be assessed in advance.

Papers that were already published elsewhere cannot be submitted. If a work in progress version has been made available online, once the paper has been published, it should be removed or replaced with a link to the paper on the *HLH* website.

All submissions will be evaluated by two external reviewers. The peer review is double blind. Articles and book reviews will be evaluated by experts in the relevant field of legal history, while translations will be reviewed by one expert in the field of the translated text, and one philologist specializing in the language in question. Interviews, as well as other similar texts (e.g. necrologies) are not subject to anonymous reviews, but the Editorial Board may still suggest appropriate changes.

All submissions should be sent in Microsoft Word format to **vesnik@ius.bg.ac.rs**, or submitted online through our website: <http://ojsnovi.ius.bg.ac.rs/index.php/Vesnik/index>. If illustrations, tables or non-standard fonts are needed, they should be included as separate files. Originals of translated texts can also be sent as PDFs.

Video abstracts for papers or recorded live interviews are also acceptable and will be published on the journal's social media profiles (YouTube, Facebook, Instagram etc.) once the issue they are related to is published online. Sending a video abstract or interview does not eliminate the author's obligation to send a written abstract and keywords, or the transcript of the interview. (If the interview is conducted in a language other than English or Serbian, a translation of the transcript to either of those languages is also required.) Videos and other large files can be sent over free file-sharing services (e.g. WeTransfer, FileMail) together with, or soon after the textual submission.

Deadlines for submissions are the 30th of April for the first issue and the 31st of October for the second. Authors will be notified when their submission is received.

Authors are obliged to follow international academic and ethical standards in the writing of their papers. By submitting a paper for publication, every author guarantees that the paper contains no copyright infringement, plagiarism or ethical misconduct, as well as that the paper has not been previously published, accepted for publication nor is under consideration for publication elsewhere, and that any work in progress versions will be removed or replaced with a link to the version published in the *HLH* if the paper is accepted for publication.

Аутори задржавају ауторско право на своме делу. Међутим, услов за објављивање у *Веснику њравне историје* јесте да аутори издавачу дозволе да објави дело, да гарантују право да ће *Весник* бити наведен као изворни издавач у случају поновног објављивања и да неискључиво уступе овлашћење на умножавање, те овлашћење да се текст учини доступним јавности и да се дистрибуира у свим облицима и медијима. Објављени текстови се дистрибуирају под условима лиценце „*Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)*”.

2. Форматирање и стил писања

Радови се пишу у фонту Times New Roman, величина 12. Текстови на српском се пишу ћириличним писмом. Текстови на енглеском могу да користе било британски или амерички варијетет енглеског језика, под условом да се један користи континуирано кроз цео рад.

Латинске и друге стране речи и изрази, као и интернет адресе, пишу се курзивом (*italic*), уколико је то могуће за писмо које се користи. За језике који не користе латинично или ћирилично писмо (нпр. грчки), молимо вас да користите фонт сличне величине и да фонт доставите уз свој рад.

Страна имена која се помињу у тексту, а која користе другачије писмо или транскрипцију од онога у тексту, треба да се при првом спомињању напишу у оригиналу у загради, курзивом. У даљим наводима користе се само транскрибована имена.

Пример: Као што истиче Игор Медведев (*Игорь Медведев*)...

Кад је цитат преведен с другог језика, треба навести и изворни текст уколико је могуће, било у главном тексту или у фусноти, у зависности од важности цитата. И обрнуто – за све цитате на било ком језику осим оног на коме је рад написан, морају се дати и преводи. Изузетак овоме су опште познате латинске речи и изрази, као што су *mutatis mutandis, de iure, a fortiori, et cetera*.

Не постоји минимална или максимална дужина рада, али рецензенти могу да сугеришу проширивање или скраћивање појединих целина у оквиру рада у зависности од важности за тему.

Ауторима је дозвољено да пишу у првом лицу једнине, првом лицу множине, или неутралним стилем, али би требало да кроз рад континуирано користе стил који су одабрали.

Ауторово име и презиме, са средњим словом, и академска титула се уписују у горњи леви угао. Презиме се пише великим словима – верзалом; може се користити редослед уобичајен у ауторовом матерњем језику. Установа на којој аутор студира или је запослен, ниво студија или друге афилијације и позиције, као и адреса електронске поште аутора, треба да буду написане у фусноти означеној звездом. У истој фусноти аутор може, ако жели, додати и линкове за своје профиле на академским

Authors will retain the copyright in their work. It is, however, a condition of publication that authors transfer to the *Herald of Legal History* the non-exclusive right to publish the paper, to be cited as its original publisher in case of reuse, to reproduce, to make available to the public, and to distribute it in all forms and media. The published papers will be distributed under the „Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)“ license.

2. Formatting and Writing Style

Papers should be written using the Times New Roman font, size 12. Texts in Serbian should be written in the Cyrillic alphabet. Texts in English can use either British or American English, but one must be used consistently throughout the paper.

Latin and other foreign words and phrases, as well as internet addresses should be written in verso (italic), if available for the script in question. For languages that do not use the Latin or Cyrillic alphabet (e.g. Greek), please use a font of a similar size and include the font with your paper.

Foreign names mentioned in the text that use a script or transliteration different than the one the paper is written in should be given in the original in parentheses (and in verso) when they first appear in the text. In subsequent mentions, only the transliterated name should be used.

Example: As Igor Medvedev (*Игорь Медведев*) points out...

When quotations translated from other languages are given, the original should also be provided if possible, either in the main text or in a footnote, depending on the quotation's importance. And vice versa – translations should be provided for all quotations given in any language other than the one the paper is written in. An exception to this are widely known Latin words and phrases, such as *mutatis mutandis*, *de iure*, *a fortiori*, *et cetera*.

There is no minimum or maximum length for submissions, but the reviewers may still suggest expanding or shortening a section of the paper based on its relevance for the subject.

Authors are free to write either in first person singular, first person plural or in a completely neutral style, but the same style should be used consistently throughout the paper.

The author's first and last name, initials of the middle name(s), and academic title should be placed in the upper left corner. The last name should be capitalized; the order common in the author's native language can be used. The institution of study and/or employment, study level, or other affiliation and position, as well as the author's email address should be given in a footnote indicated by an asterisk. The authors may also include, in the same footnote, links to their profiles on academic websites – the site of the institution

сајтовима – сајту институције где је запослен, некој академској мрежи попут *ResearchGate*, *Orcid*, *Academia.edu* и сл.

Како би се обезбедила анонимност рада, молимо вас да не уписујете своје име нигде осим на страни на којој је наслов. Ако се позивате на неке од својих других објављених радова, молимо вас да приликом навођења поступате са њима као са радовима других аутора, а да их притом не истичете као своје.

Уколико рад представља део семинарског рада, мастер или докторске тезе, ако је резултат истраживања у оквиру неког научног пројекта, или је излаган на некој конференцији, ове податке треба што детаљније навести у истој фусноти у којој је ауторова афилијација, у засебном пасусу.

Уз чланке (за разлику од других врста радова) треба доставити и апстракт, дужине 100–150 речи, са 3–5 кључних речи подесних за потребе онлајн претраживања и индексирања.

У интересу аутора је да наслов и кључне речи што верније и концизније одражавају садржај рада. Цео рад, укључујући и резиме на страном језику, подлежу стручној лектури и анонимним рецензијама. Уредништво задржава право да прилагоди текст стилу и формату часописа.

На крају рада, после библиографије, наводе се на другом језику часописа (на енглеском ако је рад на српском и обрнуто) име аутора са фуснотом, наслов рада, сажетак (који може бити до 500 речи) и кључне речи. Ако нисте у могућности да их преведете самостално, молимо вас да то назначите како бисмо обезбедили превод.

Наслов треба да буде центриран, откуцан великим словима – верзалом, величина фонта 14. Поднаслови би такође требало да буду центрирани и откуцани верзалом, величина фонта 12, и нумерисани консекутивно арапским бројевима.

Уколико поднаслов има више целина, оне такође треба да буду обележене арапским бројевима, и то: 1.1 – малим обичним словима (фонт 12), 1.1.1 – малим словима у курсиву (фонт 11), итд. са мањим фонтом.

Аутори чланака (и приказа, ако имају друге референце осим књиге коју приказују) су у обавези да поднесу библиографију цитираних дела, фонт 11, на крају чланка. Листа треба да буде подељена на изворе (историјске и правне, тзв. примарне изворе) и литературу (тзв. секундарне изворе), по азбучном реду презимена аутора. Извори без (познатих) аутора треба да буду наведени пре оних с ауторима, у азбучном реду по наслову.

Уз преводе треба доставити кратак увод у којем ће се у основним цртама изложити, за изворе, природа, значај и контекст настанка преведеног текста, а за научне чланке основни подаци о аутору и значај преведеног текста. Увод треба да буде на језику на који се текст преводи, и по правилу не треба да буде дужи од једне странице.

where they are employed, an academic network such as ResearchGate, Orcid, Academia.edu, etc.

In order to ensure your paper's anonymity, please do not include your name anywhere except the title page. If you are referring to your other published works, please treat them as you would any other author's, without singling them out as your own.

If the article is a part of a seminary paper, master or doctoral thesis, if it is the result of research within a scientific project, or it has been presented at a conference, this information should be indicated with as much detail as possible in the same footnote with the author's affiliation, in the next paragraph.

For articles (unlike other types of submissions), an abstract 100–150 words long should be included, together with 3–5 keywords suitable for indexing and online search purposes.

It is in the author's interest that the title and key words reflect the content of the article as closely as possible. The entire paper, including the abstracts, shall be subjected to proofreading and peer review. The Editorial Board reserves the right to adapt texts to the journal's style and format.

At the end of the paper, after the bibliography, the author's name with the footnote, title of the paper, abstract (this time up to 500 words) and key words are submitted in the other language of the journal (Serbian if the paper is in English and vice versa). If you are unable to translate them yourself, please indicate so, and we will provide the translation.

The title should be centred, typed in capital letters, font size 14. The subtitles should also be centred, typed in capital letters, font size 12 and numbered consecutively by Arabic numbers.

If the subtitle contains more than one part, they should also be designated with Arabic numbers, as follows: 1.1. – with lowercase letters in recto, font 12, 1.1.1. – with lowercase letters in verso, font 12, etc.

Authors of articles (and book reviews, if sources other than the reviewed book are quoted) are obliged to submit a bibliography of cited references, font 11, at the end of the article. The list should be divided into primary sources (historical and legal sources) and secondary sources (literature), both listed in alphabetic order by the authors' last names. Sources without (known) authors should be listed before those with authors, in alphabetic order by title.

Translations should include a short introduction which should outline in basic terms, for primary sources, the nature, significance and the context in which the translated text was created, and, for scholarly articles, the basic information about the author and the significance of the translated text. The introduction should be in the language into which the text was translated, and, as a rule, should not exceed one page in length.

У интервјуима, пре прве реплике сваког појединачног учесника, треба да буду наведена пуна имена како интервјуисте, тако и интервјуисаног, а потом само у иницијалима. Интервјуи би требало да садрже кратак увод са биографским детаљима о интервјуисаном.

За навођење цитата у чланцима и приказима књига, молимо вас да пређете на упутство за стил навођења литературе који се налази у наставку. Референце у превођеним чланцима треба да остану у стилу који је коришћен у изворном тексту.

3. Стил навођења литературе

1. Књиге: пуно име и презиме аутора (с другим иницијалима, уколико их има) – курентом, наслов – курзивом, издавач (ако је познат) и место издавања – курентом, година издавања.

Ако је број страна назначен, треба га написати без додатака (попут стр., р., рр., ff., dd. и слично).

После места издавања не ставља се зарез.

Пример: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (нпр. 1993²), ако се аутору та чињеница чини битном.

Упућивање на фусноту треба да буде скраћено и нумерисано након броја стране.

Пример: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26, фн. 15.

Уколико се у књизи наводи више места издања, максимално се наводе три и раздвајају се цртом.

Пример: Jill D. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2004.

Уколико постоји више од једног издавача, максимално се наводе три и раздвајају се косом цртом.

Пример: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига I*, БИГЗ / Југославијапублик / СКЗ, Београд 1990.

2. Чланци у часопису: пуно име и презиме аутора (с другим иницијалима, уколико их има) – курентом, назив чланка – курентом, под наводницима, назив часописа (правних прегледа или друге периодике) – курзивом, број и годиште издавања, распон страна без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Ако је назив часописа нарочито дуг, а цитира се више чланака објављених у њему, у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика надаље појављивати.

In interviews, both the interviewee's and the interviewer's full name should be used before each individual's first line, and initials should be used afterwards. Interviews should include a short introduction giving biographical information about the interviewee.

For references in articles and book reviews, please refer to the reference style guide below. References in translated articles should remain in the style used in the original text.

3. Reference Style

1. Books: author's first and last name (with other initials if present) in recto, title written in verso, publisher (if known) and place of publication in recto, year of publishing.

If the page number is specified, it should be written without any supplements (like p., pp., f., dd. or others).

The publisher's location should not be followed by a comma.

Example: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26.

If a book has more than one edition, the number of the edition can be stated in superscript (for example: 1993²) if the author finds that information relevant.

Any reference to a footnote should be abbreviated and numbered after the page number.

Example: Alan Watson, *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*, University of Georgia Press, Georgia 1993, 26, fn. 15.

If a publication lists more than one place of publication, a maximum of three should be listed in the reference, separated by dashes.

Example: Jill D. Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2004.

If there is more than one publisher, a maximum of three should be listed, separated by slashes.

Example: Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića, knjiga I*, BIGZ / Jugoslavijapublik / SKZ, Beograd 1990.

2. Journal articles: author's first and last name (with other initials if present) in recto, article's title in recto with quotation marks, name of the journal (law review or other periodical publication) in verso, volume and year of publication, page range without any supplements (as in the book citation). If the name of a journal is particularly long, and multiple articles published in it are cited, an abbreviation should be offered in parentheses when it is first mentioned and used later on.

Пример: Sima Avramović, “Mixture of Legal Identities: Case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code (1844)”, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 4/2018, 13–37.

3. Када се цитира чланак у зборнику радова, име аутора и назив чланка се наводе као код часописа, а затим се наводе подаци о зборнику радова у истом формату као за књиге, и на крају распон страна, с тим што се после имена уредника у загради ставља скраћеница на истом језику на којем је објављен зборник – „ур.” или „прир.”, на српском, „ed.” (односно „eds.” код више уредника) на енглеском, „Hrsg.” на немачком, итд.

Пример: Éva Jakab, “Financial Transactions by Women in Puteoli”, Paul du Plessis (ed.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, 123–150.

4. Уколико постоји више аутора или уредника (до три), раздвајају се зарезом.

Пример: Paul Cartledge, Paul Millett, Stephen Todd (eds.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2002³.

Уколико има више од три аутора или уредника, наводи се само име и презиме првог, уз додавање скраћенице речи *et alia* (*et al.*) курзивом.

Пример: Michael A. Livingston *et al.*, *The Italian Legal System*, Stanford Law Books, California 2015.

5. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог текста, после првог слова имена и (целог) презимена аутора, следи само број стране и тачка (без додатака *op. cit.*, нав. дело и сл.).

Пример: A. Watson, 65.

Уколико се цитира више радова истог аутора, наслов се скраћује на највише три речи (не рачунајући предлоге, везнике и чланове).

Пример: A. Watson, *Legal Transplants*, 82. Или: S. Avramović, “Mixture of Legal Identities”, 25.

6. Уколико се цитира више страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртицом, после чега следи тачка.

Пример: G. Thür, 238–276.

Уколико се цитира више страна које се не одређују тачно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље” с тачком на крају.

Пример: G. Thür, 244 и даље.

7. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној фусноти, користи се латинична скраћеница за *Ibidem* у курзиву, с тачком на крају (без навођења презимена и имена аутора).

Пример: *Ibid.*

Example: Sima Avramović, “Mixture of Legal Identities: Case of the Dutch (1838) and the Serbian Civil Code (1844)”, *Annals of the Faculty of Law in Belgrade – Belgrade Law Review* 4/2018, 13–37.

3. When an article from an edited volume is cited, the name and title are written in the same way as for journal articles, followed by the data about the volume in the same format as for books, and a page range, but the names of the editors are followed by an abbreviation in parentheses in the language of the book – “ed.” (or “eds.” for multiple editors) in English, “Hrsg.” in German, etc.

Example: Éva Jakab, “Financial Transactions by Women in Puteoli”, Paul du Plessis (ed.), *New Frontiers: Law and Society in the Roman World*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2013, 123–150.

4. If there is more than one author or editor of a book or article (three at most), their names should be separated by commas.

Example: Paul Cartledge, Paul Millett, Stephen Todd (eds.), *Nomos: Essays in Athenian Law, Politics and Society*, Cambridge University Press, Cambridge – New York – Melbourne 2002³.

If there are more than three authors or editors, only the first name should be cited, followed by abbreviation *et alia* (*et al.*) in verso.

Example: Michael A. Livingston *et al.*, *The Italian Legal System*, Stanford Law Books, California 2015.

5. Repeated citations of a single work by the same author should include only the first letter of his or her name, last name and the number of the page.

Example: A. Watson, 65.

If two or more references to the same author are cited, the title should be abbreviated to up to three words (not counting prepositions, conjunctions or articles).

Example: A. Watson, *Legal Transplants*, 82. Or: S. Avramović, “Mixture of Legal Identities”, 25.

6. If more than one page is cited from a text and they are specified, they should be separated by a dash, followed by a period.

Example: G. Thür, 238–276.

If more than one page is cited from a text, but they are not specifically stated, the number which notes the first page should be followed with “etc.”

Example: G. Thür, 244 etc.

7. If the same page of the same source was cited in the preceding footnote, the Latin abbreviation for *Ibidem* should be used, in verso, followed by a period.

Example: *Ibid.*

Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној фусноти (али с различите стране) користи се латинична скраћеница за *Ibidem*, наводи се одговарајућа страна и ставља тачка на крају.

Пример: *Ibid.*, 69.

8. Објављени предмодерни правни извори цитирају се у складу са правилима за цитирање савремених издања, као било која друга књига.. Уколико су у питању извори са стандардизованим системом цитирања (нпр. *Corpus Iuris Civilis*, Библија) користе се стандардизоване скраћенице.

9. Закони и други прописи се наводе пуним називом – у куренту, потом се наводи гласило у коме је пропис објављен – курзивом (нпр. *Службени гласник*), а после зареза број и година објављивања, поново у куренту. Уколико ће се поменути закон цитирати и касније, приликом првог помињања, после црте, наводи се скраћеница под којом ће се пропис даље појављивати.

Пример: Устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца од 28. јуна 1921. године, *Службене новине Краљевине Срба, Хрватиа и Словенаца*, година III, бр. 142/21.

Уколико је пропис измењиван и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна.

Пример: Закон о основама система васпитања и образовања, *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

10. Чланови, ставови и тачке прописа се наводе редним бројевима. Речи „члан”, „став” и „тачка” се могу скратити на „чл.”, „ст.” и „тач.”, и ауторима који наводе велики број чланова саветујемо да се тога придржавају.

Пример: члан 5. став 2. или чл. 5, ст. 2, тач. 3. или чл. 5, 6, 9. и 10. или чл. 4–12, итд.

11. Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (врста и број одлуке, датум када је донесена, публикација у којој је евентуално објављена).

12. Навођење необјављених извора (архивске грађе) треба да садржи наслов изворног документа што је могуће прецизније, праћен именом архива у којем се чува, називом фонда, групе списа или збирке, уз одговарајућу ознаку документа коју користи дотични архив (укључујући број фонда, фасцикле и сл.); у случају понављања, приликом првог помињања може се навести акроним или скраћеница под којим ће се извор даље појављивати.

13. Цитирање веб страница, сајтова и електронских књига треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану курзивом и датум последњег приступа страници.

Пример: European Commission for Democracy through Law, Opinion on the Constitution of Serbia, [http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)004-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp), приступљено 24. марта 2020.

If the same source (but *not* the same page) was cited in the preceding footnote, the Latin abbreviation for *Ibidem* should be used, in verso, followed by the page number and a period.

Example: *Ibid.*, 69.

8. Pre-modern legal sources that have been published should be cited according to their modern-day editions, like any other book. In case of sources with a standardized citation system (e.g. the *Corpus Iuris Civilis*, the Bible) the standard abbreviations should be used.

9. Statutes and other regulations published in modern-day official publications should be provided with a complete title in recto, followed by the name of the publication (e.g. official gazette) in verso, and then the number (volume) and year of publication in recto. In case of repeated citations, an acronym should be provided on the first mention of a given statute or other regulation.

Example: Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca od 28. juna 1921. godine, *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, godina III, br. 142/21.

If the statute has been changed and supplemented, numbers and years should be given in a successive order of publishing changes and additions.

Example: Zakon o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja, *Službeni glasnik RS*, br. 62/03, 64/03, 58/04 i 62/04.

10. Articles of the cited statutes and regulations should be denoted as follows:

Example: Article 5 (1); Articles 4–12.

The word “article” can be abbreviated to “art.,” and we advise authors referring to a large number of articles to do so.

11. Citation of modern court decisions should contain the most complete information possible (category and number of the decision, date of decision, the publication in which it was published).

12. Citation of unpublished sources (archive materials) should contain the title of the source document as precisely as possible, followed by the name of the archive in which it is kept, the name of the fonds, record group or collection, and the document signature number used by the archive in question (complete with the number of the fonds, folder etc.); in case of repeated use, an acronym or abbreviation can be provided on first mention.

13. Citations of web pages, websites or e-books should include the title of the text, source address (URL) in italic, and the date of the most recent access.

Example: European Commission for Democracy through Law, Opinion on the Constitution of Serbia, [http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD\(2007\)004-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2007/CDL-AD(2007)004-e.asp), last visited on 24.3.2020.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд
34(091)

ВЕСНИК правне историје = Herald of Legal
History / главни уредник Нина Кршљанин. –
[Штампано изд.]. – Год. 1, бр. 1 (2020)– . – Београд :
Правни факултет Универзитета у Београду, 2020–
(Београд : Бирограф). – 24 cm

Полугодишње. – Друго издање на другом медијуму:
Весник правне историје (Online) = ISSN 2738-0963
ISSN 2738-0955 = Весник правне историје
(Штампано изд.)

COBISS.SR-ID 28109833

Уређивачки одбор:

Проф. емеритус Сима Аврамовић (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Жика Бујуклић (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Зоран Мирковић (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Милена Полојац (Правни факултет Универзитета у Београду), проф. др Драгољуб Поповић (бивши судија ЕСЉП, Правни факултет Универзитета Унион), асс. др Урош Станковић (Правни факултет Универзитета у Новом Саду), проф. др Зоран Чворовић (Правни факултет Универзитета у Крагујевцу), проф. др Срђан Шаркић (Правни факултет Универзитета у Новом Саду).

Међународни уређивачки одбор:

Проф. др Жељко Бартуловић (Правни факултет Универзитета у Ријеци), др Јуриј Вин, виши научни сарадник (Институт за општу историју Руске академије наука), проф. др Колман Денехи (Универзитетски колеџ у Даблину), проф. др Томас Зимон (Правни факултет Универзитета у Бечу), проф. др Виктор Кастелани (Одељење за језике и књижевности Универзитета у Денверу), проф. др Гералд Кол (Правни факултет Универзитета у Бечу), проф. др Пјетро Ло Јаконо (Правно одељење LUMSA универзитета у Палерму), проф. др Стефан Медер (Правни факултет Лајбницевог Универзитета у ХанOVERу), проф. др Никола Мојовић (Правни факултет Универзитета у Бањој Луци), проф. др Емилија Мусумечи (Правни факултет Универзитета у Тераму), проф. др Делфина И. Нијето Изабел (Одељење за историју и археологију Универзитета у Барселони), проф. др Натале Рампацо (Национални истраживачки савет Италије, Напуљ), проф. др Марион Ревекамп (Хумболтов професор на Мексичком колеџу), проф. др Владимир Симич (Правни факултет Универзитета у Љубљани), проф. емеритус Герхард Тир, дописни члан Аустријске академије наука (Правни факултет Универзитета у Грацу), проф. др Габор Хамза, редовни члан Мађарске академије наука (Правни факултет Универзитета Етвеш Лоранд), проф. др Далибор Чепуло (Правни факултет Универзитета у Загребу).



MMXXII